

~~K 49~~
2

დაბრუნეთ წიგნი დროზე

Возвратите книгу во время

დროზე

~~23662~~

5397

პ. ა. გ. შ.

მ. გ. შ.

113

215 1174-992/112

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული სამართლის ისტორია

წიგნი მეორე

ნაკვეთი პირველი

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემი

თბილისი
1928

2.2.49 შ. 2021-346819

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის საბჭოს დადგენილებით.

მდივანი: დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

ს. მ. უ. ს. პოლიგრაფიულ ტრესტის მე-3 სტამბა.

შეკ. 1960.

მთავ. 684.

ტირაჟი 1500.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა V

ქარაგმინი და შემოკლებული სიტყვების განმარტება . . . VII

ჯარი პირველი: სახელმწიფო სამართალი

წინასწარი ცნობები 3

თავი პირველი: მიწა-წყალი და მოსახლეობა 6

§ 1. საქართველოს სახელმწიფოს მიწა-წყალი (6—12).— § 2. საქართველოს მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები (13—26).— § 3. საზოგადოებრივი და წოდებრივი დანაწილება (26—40).— § 4. მმართველი წრეები (40—63).— § 5. პატრონჟიმობა (63—107).

თავი მეორე: მოხელენი და მოხელეობა 108

§ 1. მოხელეთა დანაწილება (108—116).— § 2. ვაზირები (116—124).— § 3. მწიგნობართ-უხუცესი (124—140).— § 4. ამირსაასალარი და მისი სახელისუფლო (140—157).— § 5. მანდატურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო (157—167).— § 6. მეპურქლეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო (167—179).— § 7. ათაბაგი (179—182).— § 8. მსახურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო (182—190).— § 9. მეღუინეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო (190—195).— § 10. მონადირეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო (195—196).— § 11. ტყისმცველთ-უხუცესი და ტყისმცველნი (196—197).— § 12. ვაჭირობა (197—201).— § 13. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (201—217).

საძიებლები 218

პირთა-სახელების საძიებელი (218—223). გეოგრაფიული სახელების საძიებელი (223—224).— ტერმინების საძიებელი (224—233).

შემჩნეული კორექტურული შეცდომების განწორკება . . . 234

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის მეორე წიგნი სრულიად საქართველოს სამეფოს ეხება მე-IX ს. მოყოლებული. მისი შინაარსი მე-XV ს-დე არსებულ წყაროებზეა დამყარებული იმდენად, რამდენადაც იქ ქართული სამართლის ძირითადი დაწესებულებანი მოჩანან. მაგრამ ამ მეორე წიგნში განხილული არ არის ის, რაც ქართულ სამართალს მე-XIII ს. მოყოლებული შეეძინა მონღოლთა ბატონობის წყალობით, არც ის ცვლილებებია აღნუსხული, რომელიც ამავე მიზეზის გამო ქართულ სამართალს დაეტყო. ყველა ეს საკითხები მესამე წიგნში იქმნება განხილული. ამ მეორე წიგნის პირველ ნაწილში სახელმწიფო სამართლის მხოლოდ ორი თავია მოთავსებული, სახელდობრ მიწა-წყლისა და მოსახლეობის შესახები (პირველი თავი) და მოხელეობაზე (მეორე თავი). სახელმწიფო სამართლის დანარჩენი თავები, ისევე როგორც სისხლის, სამოქალაქო სამართლის და სასამართლოს წარმოება მეორე წიგნის მეორე ნაწილშია განხილული. წინამდებარე პირველი ნაწილი პირველად 1919 წ. დაიბეჭდა ქუთაისში შეცდომით ქართული სამართლის ისტორიის პირველი წიგნის სათაურით „მეორე წიგნის პირველი ნაწილი“-ს მაგიერ. ეხლანდელი გამოცემა პირველი გამოცემისაგან თითქმის არაფრით განსხვავდება, რათგან 1919 წ. შემდგომ იქ გზნხილული საკითხების შესასწავლად არავეითარი ახალი წყაროები არ აღმოჩენილა და არც რაიმე გამოკვლევა ყოფილა გამოქვეყნებული. პირველ გამოცემასთან შედარებით ამ მეორე გამოცემას ვრცელი საძიებლები აქვს დართული.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ უღრმესი მადლობა მოვანსენო დოც. ს. ყაუხჩი შვილსა და ლექტ. ს. ჯანაშიას ამ წიგნის ბეჭდვის დროს თვალყურის დევნებისა და კორექტურების გასწორების ტვირთის გაზიარებისათვის. დიდად ვმადლობ აგრეთვე უნივ. დატოვებულებს ნ. ბერძენიშვილს, ლევ. მუსხელიშვილს და იასე

VI

ცინცაძეს, აგრეთვე გ. გოხალიშვილს სარჩევთა შედგენისათვის, ხოლო უნივ. კორექტორს გ. ათანელიშვილს კორექტურების გასწორებისათვის.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისი
1928 წლის 25 აპრილს.

ქარაზგიანი და ზემოკლავული სიტყვების განმარტება.

АПГА=დ. ბაქრადის Археол. путешествие по Гурии и Аджаре.

Арх. Экс.=ე. თაყაიშვილის Арх. экскурсии.

ისტრნი და აზმნი=ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულება.

კარის გარიგება } ხელმწიფის კარის გარიგება პროფ.
კ. გარიგება, ან გარიგ. } ექ. თაყაიშვილის გამ.

კარიჭა=თ. კარიჭაშვილის გამოცემა.

მტნე ქა=მატიანე ქართლისა.

მშ=დღელი ქცა=მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, ე. თაყაიშვილის გამოცემა.

მქცა ქა=მოქცევა ქართლისა.

ჟამთააღმწერელი, მონღოლთა ბატონობის ქართველი ისტორიკოსი.

სქს სამოთხე=საქართველოს სამოთხე, მ. საბინინის გამოცემა.

სქ სძენი=საქართველოს სიძველენი, საქ. საისტ. და ეთნოგრ. საზოგ. გამოცემა ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით.

ს. კაკაბ., ან კაკ.=ს. კაკაბაძის გამოცემა.

ТР=Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.

ქკბი=ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა თ. ჟორდანიას გამ.

3 ქკა=სამი ისტორიული ქრონიკა ექ. თაყაიშვილის გამ.

ქსიფ.=ეფრემ მცირე, იხ. კ. კეკელიძის Иоанн Ксифилин, продолжатель Симеона Метафраста, Хрис. Восток II.

ქლი ერის ისტ.=ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტორია.

ცა, ცა=ცხორება, ცხორება.

ცა გრ მთწმდლსა=ცხორება და მოქალაქობა... გიორგი

მთაწმიდელისა, იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი, საეკ. მუზეუმის გამ.

ც^ა გგ^ლ ხანძ^თლსა==შრომაჲ და მოღვაწეობაჲ ღირსად ცხო-
რებისაჲ.. მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა ხანძთისაჲ, ნ.
მარრის გამოც. TP წიგნი VII.

ც^ა ი^ე და ეფ^თმსი==ცხოვრებაჲ ნეტარისა მამისა ჩუენისა.
იოანესი და ეფთჳმესი, იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ.
ხელთნაწერი, საეკ. მუზეუმის გამ.

ც^ა მ^წფსა ღ^თსი==ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. დავით-
აღმაშ. ისტორიკოსის თხზულება.

ც^ა მ^წფთა==ლეონტი მროველის ცხოვრება მეფეთა.

ც^ა სრპნ ზარზმლსა==ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ ღმერთზე-
მოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, მ. ჯანაშვილის
გამ., იხ. მისი „ქართული მწერლობა“.

XB==Христианский Восток, რუს. სამეც. აკადემიის ორგანო.
აკად. ნ. მარრის რედაქტორობით.

* რიცხვის წინ ხელთნაწერის გვერდსა 'ნიშნავს, მომდევნო
„გვ.“ მ^მ დფ^{ლი} ქ^ცის ე. თაყაიშვილის გამოცემის გვერდს.

კანი პიკველი.

სახელმწიფო სამართალი.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია II

წინასწარი ცნობები.

სანამ ბაგრატ III საქართველოს ერთ სამეფოდ შექმნიდა და დავით აღმაშენებელი ამ სახელმწიფოს სრულს გაერთიანებას დაამთავრებდა, ჩვენი ქვეყანა რამდენსამე პატარა სამეფოდ იყო დაყოფილი. კახთა და ჰერეთის სამეფო აღმოსავლეთით, უკვე გაერთიანებული აფხაზთა მეფეთა საბძანებელი, რომელიც ლიხის მთამდე იყო გადმოჭიმული, დასავლეთით, დასასრულ მესხეთისა და ქართლის მფლობელთა, „ქართულთა მეფე“-დ წოდებულთა სამეფო, — აი ის პატარა ქართული სახელმწიფო ერთეულები, რომელთაც თავიანთი საზოგადოებრივი წესწყობილებაც ჰქონდათ და სახელმწიფო დაწესებულებანიც. შეუძლებელია საერთო თვისებებს გარდა მათ ადგილობრივი, კუთხებრივი თვისებებურებაც არ ჰქონოდათ, ზოგ რაშიმე განსხვავება არ ყოფილიყო. საქართველოს გაერთიანების დროს რასაკვირველია საერთო სახელმწიფო წესწყობილება და დაწესებულებანი შეიქმნენ. ამ საერთო დაწესებულებათა შექმნის დროს უეჭველია საქართველოს ყველა შემადგენელ ნაწილებს თანასწორი მნიშვნელობა არ ექნებოდათ, არამედ სხვებზე ძლიერი კულტურულად და სახელმწიფო წესწყობილებით თავის გავლენით დანარჩენთ თავისას შეათვისებინებდა. მაგრამ ამისდა მიუხედავად სრულებით ცხადია, რომ საქართველოს შემადგენელი თვითოეული ნაწილთაგანიც სახელმწიფოს ხუროთმოძღვრებაში ცოტად თუ ბევრად საკუთარ წვლილსაც შეიტანდა. ამას გარდა გაერთიანებულ საქართველოს საზოგადო სახელმწიფო დაწესებულებანი ადგილობრივ თვისებებურებას მთლად ვერ მოსაპობდენ და ზოგი რამე მაინც წინადროითგან საქართველოს თვითოეულ ნაწილთაგანს შენარჩუნებული ექნებოდა.

სამწუხაროდ თვითოეულის ამ ქართველთა სამეფოთაგანის სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება. ამ ხანის საბუთებს ჩვენამდის ან სრულებით არ მოუღწევია, ან იქნება ჯერ აღმოჩენილი არ არის. ამგვარადვე ჯერჯერონით დაკარგულად ითვლება „ცხოვრება აფხაზთა“ და სხვა ისტო-

როული თხზულებები აფხაზთა მეფეების შესახებ, რომელთა არსებობა ყოველგვარს ეჭვს გარეშეა (იხ. ისტორიის მიზანი I). კახთა მეფეების მატიანეებიც დაკარგულია. არსადა სჩანს ტფილისისა და ქართლის კერძო მატიანეც (იქვე I). ამის გამო ამ ხანის საქართველოს სხვადასხვა სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად მხოლოდ „მატიანე ქართლისაჲ“ არის. მაგრამ ცნობილია, რომ ამ ნაწარმოების ავტორი მეტად სიტყვა-ძვირი მოუბარია და მისი მოთხრობა მხოლოდ პოლიტიკურ ვითარებას გვისურათებს. ამასთანავე მისი უმთავრესი ყურადღება და გულისყური საქართველოს გაერთიანების ისტორიისკენ იყო მიპყრობილი: მთელს თავის ძალას ამის აღწერას ალევს და რაკი გაერთიანებისათვის ბრძოლა უფრო რომ ქართლის გამოისობით გაჩაღებული ბრძოლა იყო (იხ. ქალ ერის ისტორია II), ამიტომ მის მოთხრობაში მთავარი ადგილი ქართლს უკავია, დასავლეთ საქართველოსა და კახეთს ნაკლებად ეხება, იმდენად, რამდენადაც იქ მომხდარი ამბები საქართველოს გაერთიანებასთან ასე-თუ-ისე დაკავშირებული იყო. ამას გარდა მემატიანეს ვითარცა ქართლელს თავისი თემის ამბები უკეთ სცოდნია, ვიდრე საქართველოს დანარჩენი ნაწილებისა (იხ. ისტორიის მიზანი I).

წმინდათა და მარტვლთა ცხოვრებანი, რომლებშიაც ხშირად ძვირფასი ცნობებია ხოლმე შენახული სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებისა და სოციალური წესწყობილების შესასწავლად, განსაკუთრებით მესხეთისა და ქართლის სულიერ მოძღვართა მიღვაწეობას და თავგადასავალს გვისურათებენ. ჯერჯერობით არც ერთი ცა, ან მარტვლობა აღმოჩენილი არ არის, რომ საკუთრივ აფხაზეთის, ან დასავლეთ საქართველოს სხვა რომელიმე კუთხის, ან კიდევ კახეთის მარტვლსა და წმიდანს ეხებოდეს. ილარიონ ქართველის ცა სათვალავში მისაღები არ არის იმიტომ, რომ ის ბერძნულითგან არის ნათარგმნი. დავით გარესჯელის, ანტონი მარტომყოფელის, ამა ალავერდელისა და აბიბოს ნეკრესელის თავდაპირველს ცხოვრებებში შეიძლება ბევრი საყურადღებო და ძვირფასი ცნობა ყოფილიყო, მაგრამ ჯერჯერობით ეს პირვანდელი ცხოვრებანიც დაკარგულია.

ხემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ ქართულ სახელმწიფო სამართლის ისტორიის იმ ხანის შესასწავლად, როდესაც საქართველო ჯერ გაერთიანებული არ იყო და ცალცალკე კახთა, აფხაზთა და „ქართულთა“ მეფეები და სამეფოები არსებობდნენ, ცოტად-თუ-ბევრად საკმარისი ცნობები მხოლოდ მესხეთისა და ქართლისათვის მოგვეპოვება, დასავლეთ საქართველოზე უფრო ნაკლები ვიციით, ხოლო

კახეთ-ჰერეთზე თითქმის არაფერია შენახული და კახეთის ქორეპის-კოპოსების სახელებისა და ორიოდ პოლიტიკური ამბავის გარდა თითქმის არაფრის დასახელება არ შეგვიძლიან. სწორედ ამიტომაც არის, რომ ჩვენი ქლი სამართლის ისტორიის მეორე წიგნი იწყება საქართველოს გაერთიანების პირველი ხანითგან მოყოლებული და უკვე გაერთიანებულ, სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს ეხება. წინა ხანის სხვადასხვა დაწესებულებათა ისტორია-კი მხოლოდ იმდენად არის განხილული, რამდენადაც წყაროები მკვლევარს ამის საშუალებას აძლევენ.

თავი პიკველი.

მიწა-წყალი და მოსახლეობა.

§ 1. საქართველოს სახელმწიფოს მიწა-წყალი.

უძველეს ქართულ მწერლობაში, როგორც უკვე გამოჩვეულია (ქლ ერის ისტორია I), მიწა-წყლის აღსანიშნავად სიტყვა „სოფელი“ იხმარებოდა. დაახლოვებით მე-VIII-ე საუკუნიტგან მოყოლებული იმ ძველი ტერმინის მაგიერ თანდათან ახალი სიტყვა „ქუეყანა“ შემოდის, რომელიც მალე გაბატონდა და ერთადერთ საზოგადო ტერმინად იქცა. თუ წინათ იტყოდენ „ახნაურნი... სოფლისა ქართლისანი“-ო, ეხლა უკვე ამბობდენ „ქუეყანა ქართლისა (ქლ ერის ისტორია II). ეს სიტყვა ამიერიტგან ქართულ მწერლობაში ერთად-ერთი¹ საზოგადო ტერმინია მიწა-წყლის აღსანიშნავად. როდესაც სახელმწიფო მიწა-წყლის ცნების აღნიშვნა ჰსურდათ; მაშინ საამისოდ „სამეფო ქუეყანა“, „სამეფონი ქუეყანანი“ იხმარებოდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: დიდებული გვირგვინოსანი ხედავდა, რომ ღმერთი მას ომში ეწეოდა და „მოსცემდა სამეფოთა ქუეყანათა, ქალაქთა და ციხეთა“-ო (ცამფსაღთსი. *533, გვ. 299). ჟამთა აღმწერელსაც ნათქვამი აქვს: „ქუეყანა სამეფო არა ვისგან იცვებოდის“-ო (*806, გვ. 648). ხშირად ამავე ცნების გამოსახატავად მარტივად „სამეფო“-ც იხმარებოდა. ამისთანა შემთხვევაში „ქუეყანა“ თავისდათავად იგულისხმება.

როგორ და როდის გაერთიანდა რამდენადმე სამეფოდ დაყოფილი საქართველო, ეს საკითხი პოლიტიკურ ისტორიას შეეხება და რაკი უკვე დაწვრილებით „ქლ ერის ისტორია“-ში არის განხილული (II), ამიტომ აქ ამაზე ლაპარაკი მეტი იქმნებოდა. ქართ. სახელმწიფო სამართლის განხილვის დროს უნდა მხოლოდ საგანგებოდ

¹) თუმცა აქა-იქ XI—XII სს.—შიც მწიგნობრულად იხმარება სიტყვა „სოფელი“ პირვანდელი მნიშვნელობით.

აღნიშნული იყოს, რომ გაერთიანების შემდგომაც, ერთ სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს არსებობისდა მიუხედავად, ქართულ საისტორიო მწერლობაში წინანდებურად საქართველოს შესახებ ხშირად „სამეფონი“-ა ნათქვამი და არა სამეფო: მრავლობითად ითქმოდა მხოლოობითის მაგიერ. დავით აღმაშენებელის შესახებ მისი ისტორიკოსი მაგ. ამბობს, რომ „სლვასა შინა თ ვ ს თ ა ს ა მ ე ფ ო თ ა ს ა... ვერ ადვილ მიემთხუეოდიან მოჩივარნი“ და ამიტომ საგანგებო მოსამამართლენი დააყენაო (ც^ა მფ^სა დ^რთსი * 555, გვ. 322—325), რომ „აქუნდა ყოვლით კერძო მშვიდობა და დაწყნარება სამეფოთა მისთა“-ო (ქვე * 564, გვ. 332). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროსაც საქართველოს სახელმწიფო შვიდ სამეფოს შემკვლელად ითვლებოდა. გიორგი III-ემ სამეფო ტახტზე აბრძანებისთანავე „იპყრნა შარავანდენი მეფობისა[ნი] შვიდ სამეფოდ განწესებული[სანი]“-ო (ისტნი და აზმანი * 597 გვ. 366). გიორგი მეფე რომ მიიცვალა: „შემყრელთა [დიდებულთა] შვიდთავე ამის სამეფოსათა“, თამარს მოაკსენეს და სთხოვეს საქართველოს სახელმწიფო ტახტი დაეპყრა (იქვე * 623, გვ. 398). ისიც „მორჩილებდა პირველსავე ბრძანებასა დიდებულთა შვიდთავე სამეფოთასა“ და სამეფო ტახტზე დაბრძანდა (იქვე * 624, გვ. 329). რიცხვი 7 რასაკვირველია სინამდვილეს არ შეესაბამება და თუ პატარა სამეფოებსაც ჩავთვლით მეტიც გამოვავ, ხოლო შვიდად აქ იმიტომ არის ნაანგარიშევი, რომ ბედნიერ რიცხვად ითვლებოდა და სხვაგანაც ამ მოსაზრების გამო შვიდად ანგარიშობდნენ ხოლმე. უფრო საგულისხმო ყველა ზემო მოყვანილ მაგალითებში ის ცხადი გარემოებაა, რომ საქართველო მისი ძლიერების ხანაშიც რამდენისამე სამეფოსაგან შეერთებულ სახელმწიფო სხეულად ითვლებოდა, თუმცა ერთი გვირგვინოსანის მბრძანებლობის ქვეშ.

შემკრებლობითი ცნების გამოსახატავად როგორც ვიცით ჯერ „ყოველი ქართლი“ ან „ერთობილი ქართლი“, იხმარებოდა (ქლ^ე ერის ისტორია II, გვ. 281), ხოლო უკვე მე-XI-ე საუკ.—ითგან მოყოლებული საზოგადო ტერმინად „საქართველო“ ან კიდევ „ყოველი საქართველო“ ოკანონდა. გიორგი მთაწმიდელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ახალი წინამძღვრის „სათნობათა სახელი და ღირსებაჲ ყოველსა საქართველოს განეფინა და არა ხოლო საქართველოსა, არამედ საბერძნეთსაცა“ (ც^ა ი^ე და ეფ^რთსი 62). „მატიანე ქართლისა“-შიც სწერია, რომ ბასილი კეისრის და გიორგი მეფის დროს

„შოტ სპანი საქართველოსანი“-ო (*476, გვ. 250). ამის შემდგომ ქართულ მწერლობაში ჩვენი სახელმწიფოს ქვეყნის და მიწა-წყლის აღსანიშნავად მხოლოდ ეს სიტყვა იხმარება (იხ. ქლ^ერის ისტორია II). ქართ. ჟამთააღმწერელი ხშირად ხმარობს ამ სიტყვას. „ყოველნი მკვდრნი „საქართველოსანი“-ო, ამბობს იგი (*850, გვ. 694). ვახტანგ უფლისწულს ყაანმა „მოსცა მეფობა და ყოველი საქართველო“-ო (*903, გვ. 744). მას აღნიშნული აქვს ყოველი საქართველოს საზღვრებიც: ვახტანგ უფლისწულმა გამეფებისთანავე „დაიპყრა ყოველი საქართველი ნიკოფსით დარუბანდამდე“-ო (*903, გვ. 744).

სახელმწიფო ქვეყნის და სამეფოს რაოდენობა თავდაპირველად ვიწროდ შემოფარგლული თანდათან იზრდებოდა და ფართოვდებოდა. იმ ხაზს, რომლითაც სამეფო ან სათემო ქვეყანა მეზობელთა და მახლობელ ქვეყანათაგან შემოფარგლული და შემოზღუდული იყო, საზღვარნი ეწოდებოდა. როცა სახელმწიფო მიწა-წყლის ფარგლებზე იყო ლაპარაკი, მაშინ უფრო ნიშანდობლივ აღსანიშნავ სიტყვად იხმარებოდა „საზღუარნი სამეფოსანი“. იოანე საბანისძეს მოთხრობილი აქვს, რომ ჰაბო ტფილელმა შავი ზღვის ნაპირას, ბერძენთა მეფის საბრძანებელში „იხილა... ქუეყანაჲ“ მთლად ქრისტიანებით დასახლებული და „არავინ ურწმუნოთაგანი მკვდრიპობის საზღუართა მათთა. რამეთუ საზღუარ მათდა არს ზღუაჲ იგი პონტოესაჲ“ (ცჲ ჰაბოესი 19). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს სიტყვით აშოტ დიდი კურაპალატი „ეუფლა ქართლის საზღუართა მისთა“ (*445, გვ. 219). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ დიდებული მეფის დროს „დღითი-დღე შეემატებოდა საზღუართა სამეფოსათა“ (ც^ემფ^ესა^დ^ე თსი *529, გვ. 296).

ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: მონღოლები „მოიწივნეს საზღვართა საქართველოსათა, ქვეყანა[დ] გაგისა“-ო (*738, გვ. 559). იმავე მემატთანეს მოწმობით, „წარვიდა ყან ქვეყანად შარვა[ნ]შასა, საზღვართა საქართველოსათა, ადგილსა რომელსა უწოდებინ“ ჩალანუსური (*844, გვ. 689).

იმავე მნიშვნელობით, როგორადაც „საზღუარნი“ იხმარებოდა, თუმცა უფრო იშვიათად მაგრამ მაინც სიტყვა „ნაპირნი“-ც გვხვდება. მატიანე ქართლისა“-ს აღნიშნული აქვს, რომ განძის მფლობელმა ფადლონმა „აღმოვლო... მუხნარსა და ქართლისა ნაპირნი“ (*503, გვ. 273). აბუსერიძე ტბელიც ამბობს, რომ „ვინმე

კაცნი წარვიდეს ნაკირსა წარმართთასა მოსარეწლად რაქსამე“-ო (ქქ.ბი II, 118 გვ.). იმისდა მიუხედავად, რომ ეს ტერმინი იშვიათად გვხვდება იმდროინდელ ქართულს საისტორიო მწერლობაში, იგი მაინც ოდესღაც საყოველთაოდ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. ამას ის საგულისხმო გარემოება ჰმოწმობს, რომ საზღვარზე მდებარე სანაპიროების გამგე ხელისუფალს საქართველოში „მონაპირე“ რქმევია (იხ. საქვეყნოდ გამრიგენი).

იმდენად საგამგეო ერთეულად არაა, როგორც განსაზღვრული რაოდენობის მიწა-წყლის და სამფლობელოს აღსანიშნავად მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაშია იყო ძველი დროითგან შერჩენილი საგვარეულო წესწყობილების ხანის ტერმინი „სახლი“. მაგ. სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს წიგნში მაწყვერელის საეპისკოპოზოში სხვათა შორის დასახლებულია: „სადგერი, სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის გაღმართი“ და სხვა (დ. ბაქრაძე A. II. Γ. A. 81). დანარჩენ ამ ნაწყვეტში მოყვანილი სახელებით, „დიასამიძის სახლი“-ც უეჭველია ადგილის, საგეოგრაფიო ერთეულის სახელია. ამგვარივე მნიშვნელობა აქვს ტერმინს „სახლ“-ს წურწყაბელის სამწყსოს სიაშიაც: „ხურსიძის სახლი, ბოკოთ-კევი კერთვისის ქვემოთ მისია“-ო (იქვე 81). მეფის კრძო საკუთრება და სამფლობელოც ზოგჯერ ძველებურადვე სახლად იწოდებოდა. მაგ. როდესაც ბაგრატ IV სომეხთა მეფის საბრძანებლის მოზრდილი ნაწილი ხელში ჩაიგდო, მან „შეიწყალა“ კვრივე მეფე და თითქმის ყველაფერი დაუბრუნა, „სამშვილდე ოდენ იპყრა სახლად თვსად“-ო (მტნე ქა*499, გვ. 270), ე. ი. თავის სამფლობელოდ შეინარჩუნაო. ავაგ ათაბაგის მამული და სამფლობელოც „სახლ“-ად არის მოხსენებული. ჟამთააღმწერელიც მოგვითხრობს, რომ დიმიტრი თავდადებულმა „წარავლინა ძე მისი დავით მცირე სახლსა ზედა ათაბაგისსა, რათა მუნ იზრდებოდეს და აქვნიდეს საუფლისწულოდ“ (*892, გვ. 734). უკანასკნელი სიტყვები იმის შესახებ, რომ მეფემ ათაბაგის „სახლი“ ბატონიშვილს საუფლისწულოდ მიუბოძა, ნათლად ამტკიცებს, რომ აქაც „სახლი“ მნიშვნელობით მამულს და სამფლობელოს უდრის. რომ ეს მართლაც ასეა, ამას იმავე ისტორიკოსის ქვემოთმოყვანილი სიტყვები ცხადყოფენ. როდესაც დიმიტრი II ურდოში მიემგზავრებოდა, „ეითარ მივიდა ქვეყანასა ხვაშაქისა, ავაგის ასულისა, მუნ დახვდა ძე მისი დავით“-ო (იქვე *897, გვ. 738). მაშასადამე „სახლი ავაგისა“, რომელიც მის ასულს ხვაშაქს ჰქონდა დამკვიდრებული,

იგივე ქვეყანა ყოფილა. დასასრულ. მცხეთის საკათალიკოზო ტახტი, როგორც საბრძანებელი, „მცხეთის სახლი“-ს სახელს ატარებდა. გრიგოლ სურამელი თავის 1250 წ. შეწირულობის წიგნში ამბობს: შიომღვიმის მონასტრისადმი შეწირულს გლესს „მცხეთის სახლისა ბეგარი თუით არცა რაჲ წინას ზედა სდებია... არცა რაჲ ამის წალმა საქმეც მცხეთისა სახლსა“ (ს. კაკაბ. 5, 17-20).

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ სახელმწიფოს მიწა-წყალს ქუეყანაჲ“ ერქვა. ამგვარადვე იწოდებოდა სრულიად საქართველოს შემადგენელი მთავარი ნაწილების, ყოფილი სამეფოების მიწა-წყალიც. მაგრამ უფრო მცირე ერთეულებსაც, რომელთაც არას დროს ცალკე. სახელმწიფოებრივი მოწყობილება არა ჰქონიათ, როგორც მაგ. ჯავახეთს, თრიალეთს, შავშეთს და სხვათა, ძველ ქართულ მწერლობაში მაინც ქვეყანა ჰქვიან (იხ. ქლ^ე ერის ისტორია II, 252).

ქვეყანაზე უფრო მომცრო საგამგეო ერთეულად „კევი“ ითვლებოდა. სწორედ ქვეყანა შესდგება ხევებისაგან. სუმბატ დავითის ძე მაგ. ამბობს, რომ აშოტ დიდის სიკვდილის შემდგომ „იყუნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნი კეენი შაშვეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“-ო (ც^ა და უწყება *577, გვ. 346). იმავე მატრიანეში ნათქვამია, რომ ბაგრატ III „დაიზამთრა კეეთა ტაოსთა“ (იქვე *483, გვ. 343). რომ „კევი“ საზოგადო საგამგეო ერთეული იყო. ამას ბაგრატ IV სიტყვეთაც ამტკიცებს. ოპიზის სიგელში მას ნათქვამი აქვს, ოპიზართა და მიჯნაძოროელთა რომ დავა გამერჩია, დარბაზში მონაწილეობის მისაღებად მოვიწვიე „ყოველთა კეეთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ო (სქ^ს სძვ^ლნი II, 3). ამ უკანასკნელი ცნობის გარდა, რომელიც აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ხევებს უნდა გულისხმობდეს, ყველა ცნობა „კევი“-ს შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოს და მესხეთს ეკუთვნის. დასავლეთ საქართველოს შესახებ ეს ტერმინი ნახმარი არ არის და არც ვიცით თუ რა ეწოდებოდა იქ „ქუეყანა“-ზე უფრო მომცრო საგამგეო ერთეულს.

როგორც დიდ „ქუეყანა“-ს სათავეში ერისთავთა ერისთავი იდგა და შვირთსაში ერისთავნი, ისევე საგამგეო ერთეულ „ხევი“-ს უკროსად „კევისუფალი“ ითვლებოდა (იხ. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი). რაკი დასავლეთ საქართველოში „კევი“ (ჯერ მაინც) არასჩანს, იქნებ ამიტომევა, რომ გელათის ორსავე სიგელში 1078 წ. და 1189 წლისაში მოხელეთა შორის, როგორც მოსალოდნელი იყო და აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებში ჩვეულებრივია, ხევის-

თავი დასახელებული არ არის. თუ ეს შემთხვევით მოვლენად ვერ ჩაითვლება, მაშინ თავისთავად საკითხი იბადება, თუ რა ეწოდებოდა დასავლეთს საქართველოში შესატყვისის მოხელეს?

დასასრულ, საგამგეო ერთეულის სახელად ქართულ მწერლობაში სიტყვა „თემი“ (ც) იხმარებოდა. მე-VII—XI ს. ს—ის სარსტორიო ძეგლებში იგი არა გვხვდება და როგორც ეტყობა დაახლოებით მე-XII-ე საუკ.—ში ჩნდება. „თემი“ იმავე ცნების აღმნიშვნელია და იმავე ერთეულის სახელია, როგორისაც „ქუეყანაჲ“ იყო. თაძარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. მოგვითხრობს, რომ ქ. ანისის აღების შემდგომ გიორგი III-ემ, „დამრღებელმან ივანე ორბელისა მანდატურთა უხუცესისა და ამირსპასალარი[სამან] თანამეწეობითა სარგის მკარგრძელისითა და სხუათა თემის დიდებულ[თა] აზნაურთათა“, ისევ სამშობლოში გამოსწიაო (ისტორიანი და აზმნი * 598, გვ. 368). ცხადია, ამ შემთხვევაში თაძარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროს „თემი“ უკვე სრულებით ჩვეულებრივი ტერმინი იყო და როგორც წინათ „ქუეყანაჲ“ იხმარებოდა, ისევე ნაშინ „თემი“ ყველგაზა მიღებული ყოფილა. სამხედრო ხელოვნების ტერმინოლოგიაშიც კი, სპარსეთში ქ. ზენგანის აღების აღწერილობაში მაგ. ქართ. ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ „ვითარ გაგრძელდა ომი, განყუეს თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა რათა შესხარონ“ და ასე საქართველოს თვითოეული თემის ლაშქარს ციხის ზღუდის განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა მიჩენილიო (ისტორნი და აზმნი * 715, გვ. 520). მაშასადამე ლაშქარიც თემობრივად ყოფილა დანაწილებული.

მემატინეს სურდა აღენიშნა, რომ მეფემ ანისში ივანე ორბელთან ერთად საქართველოს სხვა კუთხეების აზნაურნიც დასტოვა. იგივე ავტორი სიტყვა „თემ“—ს სამეფოს მაგიერ ხმარობს და ერთგან ნათქვამი აქვს კიდევ: „ამას ესევითარსა შინა დაწყებასა წყალობისასა იმიერთა [და] ამიერთა, ზემოთა და ქუემოთა [მკვდრთა] შუი დთავე თემისა, იწყეს რომელთამე“ კაცთა გაფიცვაო (იქვე * 628, გვ. 404). სხვაგან ამისთანა შემთხვევაში ავტორს „შეიდთავე სამეფოთასა“ აქვს ხოლმე ნათქვამი და ამ შემთხვევაში ტერმინი „თემი“ მაშასადამე სამეფოს უდრის. ამგვარადვე სამეფოს, სახელმწიფოსაც კი ნიშნავს ეს სიტყვა შემდეგ წინადადებაში, რომელიც ქართ. ეპითაღმწერელის თხზულებითგან არის ამოღებული. მას აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მონღოლთა ძლევამოსილმა სარდლებმა ბევრი სხვადასხვა სახელმწიფო დაიპყრეს, მათ თავიანთ-

ყანს „აუწყეს აღება სპარსეთისა, საქართველოჲსა, საბერძნეთისა და ყოველთა თემთა ქუდი და აბჯარი და ტანისამოსი გაუგზავნეს და წესი მიუმცენეს“-ო (* 755, გვ. 606). ავტორს სურდა მკითხველის ყურადღება იმ გარემოებისათვის მიეპყრო, რომ მონღოლებმა თვითოეულ დაპყრობილი ქვეყნის და სამეფოს, როგორც მაგ. სპარსეთის, საქართველოს და სხვათა ტანისამოსის ნიმუშები აახლეს თავიანთ მზრძანებელს. დაახლოებით მე-XII-ე საუკუნეში ქართ. მწერლობაში შემოსული ეს ტერმინი თანდათან ვრცელდება და მე-XIII-ე ს—ში უკვე ჩვეულებრივ სიტყვად ხდება. ქართ. ჟამთააღმწერელს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ დავით ლაშა-გიორგის ძემ „თუითეულ ი[სა] თემისა [განგება] თუითეულსა კაცსა შევედრის, რომლისათუის კახეთიცა პირველსა თორღუას შევედრა“-ო (* 813, გვ. 657). აქ კახეთიც თემად არის ნაგულისხმევი და მემატიანის სიტყვები „თუითეულისა თემისა განგება“-ო საქართველოს თვითოეული ქვეყნის ან ნაწილის განგებას ჰნიშნავს. დასასრულ იმავე ავტორს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ მეფე დავითმა ლაშა-გიორგის ძემ სარგის ჯაყელს „ქვაბულიანი თემი ერთი სამცხეს... სიგლითა სამამულოდ მიუბოძა“-ო (* 837, გვ. 683). ეს ადგილი ეხლაც არსებობს, მართლაც სამცხეშია და ქვაბლიანის ხეობად იწოდება. მაშასადამე ამ შემთხვევაში თემი ხეობას უდრის.

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ნათლად ირკვევა, რომ „თემი“ ახალი რაიმე საგამგეო ერთეულის სახელი არა ყოფილა. იგი ხან სამეფოს, ხან ქვეყნის, ხან ხეობის მაგიერ არის ნახმარი. მაგრამ თუ ასე იყო თავდაპირველად, შემდეგში მას უფრო გარკვეული მნიშვნელობა მიენიჭა. მან თავისებური ელფერი მიიღო. ქვეყანა საზოგადო, ფართო ცნების გამომხატველად იქცა და მის მაგიერ თემი ჩადგა. ზემომოყვანილ მაგალითებითაც ირკვევა, რომ სრულიად საქართველოს შემადგენელ ნაწილებს და კუთხეებს, როგორც მაგ. კახეთს და სხვას, წინათ „ქუეყანა“ ეწოდებოდა, მე-XII—XIII-ე ს. ს.—ში უკვე „თემ“-საც ეძახდნენ. შემდეგში ხომ უფრო მკაფიო ცნების აღმნიშვნელად იქცა და „თემი“ ერთი ტომით დასახლებულს, განსაზღვრულ საგეოგრაფიო-საგამგეო ერთეულს ეწოდებოდა და ეხლაც ასე ეწოდება.

§ 2. საქართველოს მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეუ- ლები.

განსაზღვრულ ადგილზე მუდმივ მცხოვრებს და დაბინავებულს, სახლკარის მქონებელს ძველ ქართულში „მკვდრი“ ერქვა. იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს, რომ ნერსე ერისთავთ-ერისთავთან ერთად აფხაზეთში მისულმა ჰაბა ტვილეღმა „იხილა... ქუეყანაჲ იგი საესც ქრისტუს სარწმუნოებითა და არაინ ურწმუნოთაგანი მკვდრ იპოების საზღვართა მათთა“-ო (ცაჲ ჰაბოასი 19), ე. ი. ადგილობრივი მცხოვრებნი ყველანი ქრისტიანენი იყვნენო. დავით აღმაშენებელიც თავის უკანასკნელ ანდერძში ამბობს: ჩემი შვილი დიმიტრი „სიბრძნითა, სიწმიდითა, ახოვნებითა და სიმკნითა უმჯობესი ჩემსა“ არს და „ნამდვლ ესევეთარო ჯერ იყო მეფე მოცემული ღუთისა მიერ მკვდრთა თვს სოფლისათა მართლმორწმუნეთა“-ო (ქეზი II, 51¹¹—11). აქ „სოფელი“ თავდაპირველი მნიშვნელობით არის ნახმარი და დავით აღმაშენებელს უნდოდა ეთქვა, რომ დიმიტრი I ყოველგვარი ღირსებით იყო შემკული, რაცკი მეფისათვის საჭირო იყო, და ამის გამო სწორედ ამგვარი მეფე ეკუთვნოდათ ღვთაებისგან მართლმადიდებელ ქვეყნის მცხოვრებთ, საქართველოს მკვიდრთ. დავით აღმაშენ. ისტორიკოსიც ამტკიცებს, რომ საქართველოში მტრის ნავარდისა და საშინელი მიწისძვრის გამო „არა დამშვიდნა ქუეყანა, არცალა იქმნა ლხინება კაცთა უკეთურებისათვს მკვდრთა მისთასა, რამეთუ ყოველმან ჰასაკმან და ყოველმან პატივმან ყოვლითურთ შესცოდეს ღმერთსა“-ო (ცამფსა დტსი *517, გვ. 285). თურქთა შემოსევის დროს კლარჯეთში, შავშეთში, აჭარაში, სამცხეში, ქართლში, არგუეთში და სამოქალაქოში „ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი“-ო (იქვე, *514, გვ. 582). ზემოხსენებულ საშინელ მიწის ძვრის დროს თურმე „დაეცნეს სახლნი, დაინთქნეს და დაირღუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა“-ო (იქვე *519, გვ. 287).

ჩვენს ეპოქააღმჯერელს აღნიშნული აქვს, რომ მონღოლთა შემოსევის დროს „გოდებითა მიერ შეიცვლებოდეს ყოველნი მკუიდრნი საქართველოსანი ამერნი“ (*765, გვ. 595): ხოცვა-ჟლეტისაგან ამიერ-საქართველოს მცხოვრებნი დიდს ვეებაში ჩავარდნო. ხოლო როდესაც ხალხის აღსაწერად და ხარკის დასადებად არღუნი „მოიწია საქართველოსა, დიდსა კირსა მიეცნეს ყოველნი მკვიდრნი სამეფოსა დავითისნი“, ამიტომ რომ მძიმე, აუტა-

ნელ ტვირთად დააწვა ხალხს არღუნის მიერ დაწესებული ხარკი და სხვა გადასახადებში (*819, გვ. 664). იგივე ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოშიაც მთელი ერი დავით რუსუდანის ძის სათნო ხასიათისა და ბრძნული მზრუნველობის გამო დიდ პატივსა სცემდნენ და უყვარდათ კიდევ. ამიტომაც იყო, რომ როდესაც მისი შვილი ვახტანგი აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა და ამ გზით ორად გაყოფილი სახელმწიფო წინანდებურად ერთი სამეფო სახლის ხელში გადავიდა, განიხარეს ყოველთა მკვდრთა საქართველოსათა-თ (იქვე *903, გვ. 744). ამგვარადვე იმავე ქართველს ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც დიდი ხნის უნახავი დავით „მეფე მოიწია ტფილისს“ და ქართველობამ თავისი გვირგვინოსანი იხილა, „იყო სიხარულსა ყოველი მკვდრი საქართველოსი“ (*814, გვ. 658). ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში საქართველოს ყველა მცხოვრებლებზე არის საუბარი და მემატიანეს უნდოდა ეთქვა, რომ თავის მეფის ნახვით მთელი საქართველოს მკვიდრნი, ერი გახარებულნი იყო.

რაკი ამ ტერმინს („მკვდრი“) ქართულ სასამართლო მწერლობაში, სახელმწიფო სამართალშიაც და სამოქალაქოშიაც, როგორც თავ-თავის ადგილს გამორკვეული იქმნება, საგანგებო მნიშვნელობა შეინიჭა, თავდაპირველი ცნების გამოსახატავად, მცხოვრების და მოსახლეს აღსანიშნავად ამავე სიტყვის განსხვავებული სახეც იხარებოდა: მკვდრი“-ს მავიერ „მკვდროვანი“-ც ითქმოდა ხოლმე. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. ცნობა აქვს მოყვანილი, რომ ჩინგიზხანმა თავისი სარდლები გაგზავნა მრავალი ქვეყნების დასაპყრობად, მათ შორის აგრეთვე „კავკასთა ჩრდილოთა ყოველთა მკუიდროვანთა“ (იქვე *758, გვ. 585). განუმარტებლადაც ცხადია, რომ აქ „მკუიდროვანი“ მცხოვრებსა ჰნიშნავს.

ამ საზოგადო მნიშვნელობის გარდა სიტყვას „მკვდრი“ განსაკუთრებულიცა ჰქონდა. სამოქალაქო სამართალში „მკვდრი“ მამრობითი სქესის ჩამომავალს, მემკვიდრეს ეწოდებოდა ალბათ იბიტომ, რომ სახლობის დედრობითი სქესის წევრნი რაკი მომწიფდებოდნენ, „კიდე გათხოვდებოდნენ“ ხოლმე, მამასა და საგვარეულოს შორდებოდნენ და ქმრის სახლში შედიოდნენ, ბინადრობასაც ამის გამო იცვლიდნენ და ქმრის „მამულის“ მკვიდრად ხდებოდნენ. ეს საკითხი განსაკუთრებით სამოქალაქო სამართალს ეხება და იქვე არის ყველა ამის შესახები ცნობა მოყვანილი. აქ უნდა განმარტებული იყოს მხოლოდ, თუ რას ჰნიშნავდა ტერმინი „უმკვდრო“, „ადგილნი

უმკვდრონი“. დავით აღმაშენებელს თავის უკანასკნელს ანდერძში ნათქვამი აქვს: „ადგილნი, რომელნი მიწოებიან, უმკვდრონი და უმამულონი, მათგანც ვითარცა ბერძან არსენი და კათალიკოზმან გამოარჩიონ, მეფემან მიცემითა წიგნთა და სიგელთა განასრულონ“-ო (ქეზი II, 52₁₁₋₁₂). ვისაც ქართ. სასამართლო ძეგლების ენა და ტერმინოლოგია შესწავლილი არა აქვს, მას ეგონება, რომ დავით აღმაშენ. ანდერძის ზემომოყვანილ სიტყვებში უბინადრო, ან გაოხრებულ და გაპარტახებულ მიწების გაცემა ნაგულისხმევი: „ადგილნი უმკვდრონი“ მას დაუსახლებელ, ან მოსახლეობას მოკლებულ ადგილების აღმნიშვნელად ეჩვენება. მაგრამ შეცდომა მოუვა. „უმკვიდრო“ ისეთს ოჯახს, ან ადგილს ეწოდებოდა, რომელსაც მამრობითი სქესის ჩამომავალი, მამრობითი სქესის კანონიერ მფლობელი არა ჰყავდა. დაუსახლებელ და გაოხრებულ ადგილს-კი ძველ ქართულში „უშენი“, „უშენებელი“, „უკაცრიელი“, „უქმი“ და „ულვაწი“ ერქვა ხოლმე, (იხ. ქლ. ერის ისტორია II). დავით აღმაშენებელიც თავის ანდერძში ამბობს: ჩემ მიერ დაპყრობილი ადგილებითგან, რომელთაც კანონიერი მამრობითი სქესის მემკვდრე არა ჰყავთ და რომელნიც ვისიმე საგვარეულო საკუთრებას არ შეადგენენ და „მამულად“ არ ითვლებიან, ასეთი მიწები ჩემმა შვილმა დიმიტრიმ ჩემ მაგიერ უწყალობოსო.

რომ ჩვენ არა ვცდებით და უმკვდრო ადგილი, „უმკვდრო მამული“ სრულებითაც გაპარტახებულს და უკაცრიელს ადგილს და მამულს არა ჰნიშნავდა და სწორედ ისე უნდა გვესმოდეს, როგორც ზევით არის განმარტებული, ამას ქართ. ეპითაღმწერელის შემდეგი მოთხრობა და სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ. კახეთის ერისთავთ-ერისთავს თორღვას ურჩობის გამო მეფე იბარებდა, მაგრამ მას სასჯელისა ეშინოდა და ამიტომ მან უვნებლობის ფიცი და შუამდგომნი მოსთხოვა. ასეთ შუამდგომად ხორნაბუჯელი გამოვიდა და თორღვაც მას მიენდო. თორღვა თურმე ხორნაბუჯელს აფრთხილებდა: „მარტო ვარ და სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქმნების მამული ჩემიო“-ო, თუ იმედი არა გაქვს, რომ შენის შუამდგომლობით სიკვდილს გადამარჩენ, მაშინ უკეთესია თავი დამანებოო (*815, გვ. 658). თორღვას მამრობითი სქესის ჩამომავალი ჯერ არა ჰყოლია და ამიტომ ეუბნებოდა ხორნაბუჯელს: „სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქმნების მამული ჩემი“-ო. ცხადია, თუნდაც რომ თორღვა მოეკლა მეფეს, მისი მამული ყმებით დასახლებული ამის გამო

არ გაუკაცრიელდებოდა და არ გაოხრდებოდა. სიტყვა „უმკვიდრო“-ს რომ უკაცრიელის მნიშვნელობა ჰქონოდა, მაშინ თორღვა ვერც იტყოდა „სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქნების მამული ჩემი“-ო. მაგრამ მოთხრობის ბოლო უფრო ნათლად გვიჩვენებს ამ ტერმინის ნამდვილს მნიშვნელობას. თორღვამ დააფიქსა ხორნაბუჯელი: თუ მილალატო და ჩემს ცოდვაში ჩადგე, როგორც მე არ მომკლავენ და „უმკვდრო“ ვიქმნები, „ეგრევე უმკვიდრო ყოვს წმიდამა მთავარმოწამემა (გიორგიმ) სახლი შენი“-ო. ხორნაბუჯელის შუამდგომლობისა და უვნებლობის სიმტკიცისდა მიუხედავად მთავრობამ მიცემული ფიცი გატეხა და თორღვა სიკვდილით დასაჯა. თუმც ამაში პირადად არავითარი ბრალი არ ედვა, მაგრამ ისტორიკოსის სიტყვით მაინც „მიეგო ბოროტი ხორნაბუჯელსა... ფიცისა გატეხისათჳს, რამეთუ ესეა შვილი ხორნაბუჯელს“, რომელსაც შალვა ერქვა. ამ „შალვას ესხნეს შვილნი და დაიოცნეს და ეგრეთვე ბერი ხორნაბუჯელი მოკვდა მწუხარებითა“ ცალკე იმიტომ, რომ უნებლიედ ფიცის გატეხაში გარიეს და თორღვას სისხლის ბრალი მას დააწვა, ცალკე კიდევ თავზე დამტყდარი უბედურებით. მისი შვილი შალვაც თათრებს ჩავარდნით ხელში და „თათართა მიერ მოიკლა და უმკვდრო იქმნა სახლი მისი“-ო, ამბობს ქართ. ჟამთააღმწერელი (* 815, გვ. 659). როგორც მკითხველიც აღბათ შეამჩნევდა, მთელ ამ მოთხრობაში მამრობითი სქესის წევრებზეა ლაპარაკი და სწორედ მათი სიკვდილით იქმნა ხორნაბუჯელის სახლი „უმკვიდრო“. ძნელი დასაჯერებელია, რომ არც ხორნაბუჯელს, არც მის შვილს ერთი ქალი მაინც არ ჰყოლოდეს. მაგრამ რაკი გვარის გამგრძელებლად და საგვარეულო სახელის მატარებლად ვაჟი-შვილები არიან და არა ქალიშვილები, ამიტომაც არის რომ ისტორიკოსს დაძენილი აქვს, „უმკვიდრო იქმნა სახლი მისი“-ო.

სახელმწიფოს მცხოვრებთა საზოგადო, შემკრებლობითი ერთეულის ცნების გამოსახატავად ქართ. ძველს მწერლობაში რამდენიმე ტერმინი არსებობდა. როდესაც ყველა მცხოვრებთა ვითარცა ერთ-თვისლოვასი ჩამომავლობისაგან წარმომდგარი ერთეულის, ეროვნების აღნიშვნა სურდათ, მაშინ ძველს ქართულ მწერლობაში ხმარობდნ ხოლმე სიტყვას „ტოჰმნი“, ან „ტომი“. მაგ. ჰაბო ტფილელის შესახებ იოანე საბანოს ძეს ნათქვამი აქვს: იგი „იყო აბრამეანი, ძეთაგან ისმეელისათა, ტომისაგან სარკინოზთაჲსა და არათუ უცხოჲსაგან თესლისა... არამედ ყოველადვე არაბიელთათესლი მამულად და დედულად“-ო (ც.ჲ ჰაბოჲსი 15 20—23). ამ წინა-

დადებაში „ტომი“, „ტომი სარკინოზთაჲ“ ეროვნებას, სარკინოზთა ანუ არაბების ეროვნებას ჰნიშნავს, ხოლო „თესლი“ ჩამომავლობას და იოანე საბანის ძეს სურდა ემცნო ჩვენთვის, რომ ჰაბო მარტო ეროვნებით კი არ იყო არაბი, გაარაბებული უცხო ჩამომავალი მშობლების შვილი კი არ იყო, არამედ ჩამომავლობითაც, დედის მხრივაც და მამის მხრივაც, „თესლით“ თავანკარი არაბი იყო.

მაგრამ თავდაპირველად ყოველთვის ვგონებ ასე არ უნდა ყოფილიყო. ქართ. სახარებაში „ტომში“ იშვიათად გვხვდება და ამ სიტყვის მაგდერ ჩვეულებრივ „ნათესავი“ იხმარება. ქართ. დაბადებაშიც-კი „ტომ“-სა და „ნათესავ“-ს განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს და ნათესავი ეროვნებას უდრის, ხოლო ტომი ეროვნებებს ერთ-ერთ შტოს, თემს. „გამოსვლათა“ წიგნში მაგ. ხათქვამია: „აღდგა... მეფე კვკატეს შინა... და ჰრქუა ნათესავსა თვისსა: აჰა-ესე რა ნათესავი ესე ძეთა იშლისათაჲ დიდი სიმრავლს არს უფროჲს ჩუენსა“-ო (თ. I, 8—9). ეს წინადადება ამტკიცებს, რომ ნათესავი ერის, ეროვნების შესატყვისი სიტყვა იყო და აქ ეგვპტელთა ერზე, ისრაელთა ერზე ანუ ეროვნებაზეა ლაპარაკი. თუ ებრაელთა მთელ ერს ნათესავი ეწოდება, მისი ერთი შტოჲს აღსანიშნავად „ტომი“-ა ნახმარი. მაგ. იმავე წიგნში სწერია: „იყო ვინმე ტომისაგან ლევისა, რომელმან მოიყვანა ცოლი“ (თ. II, 1). ტომში სპარსული სიტყვაა და თესლს, გვარსა ნიშნავს. ეს სიტყვა შეთვისებული აქვს სომხურსა და ასურულსაც. ქართულშიაც თავდაპირველად ტომი და თესლი ერთად და შესატყვის ცნებათა აღმნიშვნელად იხმარებოდა. შუშანიკის მარტვლობაში მაგ. ნათქვამია, რომ გასქენ ქართლისა პიტიახში თავის ცოლს შუშანიკს „ავინებდა თესლ-ტომისა მისსა და სახლისა მოხრებელად სახელ-სდებდა (წმბაჲ შუშანიკისი 8, 12, ს. გორგაძის გამოცემა).

იმ ხანაში, რომლის სამართლის ისტორიასაც ამ ეამდ ვიკვლევთ, ტერმინები „ნათესავი“ და „ტომი“ სწორედ იმ მნიშვნელობით იხმარებოდა ქართ. საისტორიო მწერლობაში, როგორც დაბადების ზემომოყვანილს წინადადებაშია ნაგულისხმევი: „ნათესავი“ თითქმის ყოველთვის, მაინცდამაინც განსაკუთრებით ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინია, გიორგი მთაწმიდელი მაგ. ამბობს: იოანე (მთაწმიდელი) იყო „ნათესავით ქართველი“-ო (ცჲ იჲ და ეფთმისი 5 20—21). „ნათესავი ჩუენი (ე. ი. ქართველნი) წრფელი იყო და უმანკო“-ო (ცჲ იჲ მთწმდლსა 295). „რად ესრეთ უგუჟ-

რად შევირაცხიეს ნათესავი ქართველთა წრფელი და უმანკო“-ო, ეკითხებოდა გიორგი მთაწმიდელი ანტიოქიის პარტიარქს (იქვე 315). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც უწერია, რომ გვირგვინოსანმა „უწყოდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავისა სიმრავლე“-ო (ცხორება მეფეთ მეზსა დთსი *534, გვ. 300). ხოლო რომ ჩრდილოეთ კავკასიის მკვიდრნი დაეწყნარებინა, „აიხუნა მძევალნი ორგნითვე ოვსთა და ყივჩაყთა და ესრეთ ადვილად შეაერთნა. ორნივე ნათესავნი“-ო (იქვე *535, გვ. 301). დასასრულ იქ, სადაც მემატეანეს მეფის პოლიტიკის გასამართლებლად საბუთები მოყვანილი აქვს, ნათქვამია: მეფემ იცოდა, რომ „ნათესავი ქართველთა ორგულ-ბუნება არს პირველითგან თვსთა ჟფალთა“-ო (იქვე *561, გვ. 329).

შემდეგშიაც ამგარისავე მნიშვნელობით იხმარებოდა ეს ტერმინი და „ნათესავი“ ისევ ეროვნების აღმნიშვნელია. ქართ. ჟამთა-ჩამწერელსაც ბევრი ამის დასამტკიცებელი მაგალითი მოეპოვება. ეს იყო „განწირვა ქართველთა ნათესავისა“-ო, ნათქვამი აქვს მას ერთგან (*739, გვ. 560). „ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა ქართველთა ნათესავისა, არღარა მიეცა ძლევა თათართა ზედა“-ო (ჟამთააღმ. *739, გვ. 561). ულო ყაანი „არა მეცნიერ იყო ნათესავსა ქართველთასა“-ო (იქვე *806, გვ. 648). იყო „შადინი ვინმე ნათესავით სომეხი“-ო (იქვე *834, გვ. 679). ქართველმა გამოჩენილმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ ალოსმა „ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა“-ო (იქვე *889, გვ. 731). ბევრი ლაპარაკი და მტკიცება საჭირო არ არის და მკითხველისათვის ისედაც ცხადი იქნება, რომ ყველა ზემომოყვანილს ამონაწერში „ნათესავი ქართველთა“, „ნათესავით სომეხი“, „ნათესავი ლეკთა“ ქართველთა, სომეხთა და ლეკთა ეროვნებას ნიშნავს.

მაგრამ სხვა შემთხვევებიც არის და ყოველთვის მარტო ეროვნების გამომხატველი არ არის ხოლმე „ნათესავი“, არამედ ზოგჯერ ჩამომავლობას, ერთსისხლხორცობას და ნათესაობას ჰნიშნავს ხოლმე ეს ტერმინი. გიორგი მერჩულს მაგ. მოხსენებულნი ჰყავს „ნათესავი ეანა-ნაჲური“ (ც^ე გგ^ლ ხანძი^ლს^ე, ლგ), რაც უეჭველია ჩამომავლობით აზნაურსა ჰნიშნავს. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მკითხველისათვის არ დაუმაღავს, რომ როცა რუის-ურბისის საეკლესიო კრებაზე „ულირსად გამოჩინებულნი (მღვდელმთავარნი) გარდამოსთხივნეს საყდართაგან“, საამისოდ კრებას დიდი შრომა და გამგებლობა დასჭირდა იმიტომ, რაკი „არა ადვილ იყო ესე ნათესავთა მათ

თა ძლიერები აა“ (ც^ა მფ^{სა} ღ^{თსი} *524, გვ. 291). ცხადია, ავტორს უნდოდა ეთქვა, რომ უღირს ეპისკოპოსებს ძლიერი და გავლენიანი თანამოგვარენი ჰყავდა და ეხმარებოდნო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამტკიცებს, ვითომც მხარგრძელმა სამაგალითო გულადობა იმიტომ გამოიჩინა, რომ „იყო ნათესავი არტაქსერქს მკარგ ძელისა“-ო (ისტ^{რნი} და აზმ^{ნი} *718, გვ. 525—526), მამაცობით განთქმულ აქემენიანთა სპარსეთის სამეფო გვარის შთამომავლობას ეკუთვნისო. ქართ. ჟამთააღმწერელიც გაიძახის: „უგუნურებასა შინა ვართ ნათესავნი ადაზისნი“-ო (*851, გვ. 696). საქართველოს მთავრებმა უმეფობის დროს მონღოლებს თურმე უთხრეს: „არა ეგების თუმცა დავემორჩილენით ვისმე უკეთუ არა იყოს ნათესავი მეფეთა“-ო (ჟამთააღმწერელიც *799, გვ. 639), თუ არ ქართ. მეფეთა ჩამომავალს, სხვას არავის გავიხდით მეფედაო. არღუნ ყაანის ბრძანებით ლალატისათვის „მოაკუდინნეს ბულა და ყოველნი ნათესავნი მისნი“-ო (იქვე *894, გვ. 736).

იუ მკითხველი ტერმინ „ნათესავი“-ს ამგვარი ორზნობრივი ხელოვნების ყველა მაგალითს ჩაუკვირდება, განმარტებასაც ადვილად მოუძებნის. როდესაც სიტყვა „ნათესავი“ კერძო საკუთარ სახელთან, ან რაიმე ღირსებასთან არის დაკავშირებული და თან სდევს, მაშინ იგი ჩამომავლობის, ნათესავობის აღმნიშვნელია. ხოლო როდესაც „ნათესავი“ ეთნოლოგიურს სახელს თან სდევს, მაშინ იგი ეროვნების ცნების გამომხატველია.

თუმცა ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაში ასეთ ცნებათა აღრევის დამამტკიცებელი აზრია ერთგან გამოთქმული, რომ „ანტონი ნაოკრებლისძე ნათესავით მესხნი“ იყო (იქვე *889, გვ. 731), აქ „ნათესავი“ შეცდომით ტომის მაგიერ არის ნახმარი, ტომობრივი სადაურობა და ეროვნება ერთმანეთშია არეული, მაგრამ ეს იმ ხანაში, რომელსაც ვიკვლევთ გამონაკლისს შეადგენს. გიორგი ხუცეს-მონაზონის თხზულება ნათლად ამტკიცებს, რომ უკვე მე-XI-ე ს-ში, როდესაც საქართველოს სრული პოლიტიკური გაერთიანება და ერთი ძლიერი სახელმწიფოს შექმნა ჯერ კიდევ დამთავრებული არ იყო, მაშინაც მოწინავე ქართველ წრეებს და მოღვაწეებს მშვენიერად ჰქონდათ შეგნებული, თუ რა განსხვავებაა ეროვნებასა, ტომობრივ კუთვნილებასა და დაბადების სადაურობას შორის. თავისი შეხედულება ამ საგანზე მას საუცხოოდ გამოთქმული აქვს შემდეგს, ოუმიცა მოკლე, მაგრამ საგულისხმო სიტყვებში გიორგი მთაწმიდელის ჩამომავლობის შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: გიორგი მთაწმი-

დელი იყო „ნათესავით ქართველი, ხოლო მამისა მამეულად—ქუეყანის[გან], რომელსაც სამცხე ეწოდების, ხოლო თვთ აღმოცენა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა“-ო (ცა გი მოწმდსა 285₁₆—₂₀). მაშასადამე ავტორს სამივე ცნება საგანგებოდ განსაზღვრული აქვს და აღნიშნულია, რომ გიორგი მთაწმნდელი ეროვნებით ქართველი იყო, ტომობრივად მამის მხრივ მესხი, ხოლო დაბადებით თრიალეთელი.

რაკი „ნათესავი“ ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ამისდა გვარად თანამემამულეს, ან ერთი ეროვნების წევრებს „თანამონათესავი“, „თონთონათესავენი“ ეწოდებოდა. ჟამთააღმწერელი მაგ. იმ შემთხვევის შესახებ, როდესაც გარნისის ომში ივანე ათაბაგი და საქართველოს მხედრობა თავისს მოწინავე რაზმს ბრძოლაში არ მიეშველენ, აღშფოთებული ამბობს: ათაბაგი „ივანე და სპანი ქართველთანი ხედვიდეს ძლიერსა ომსა და არა შეიწყალებდეს თანამონათესავეთა“-ო (*745, გვ. 568). სამცხის მთავარს ბექას მესხეთის წარჩინებულთათვის ბრძოლის წინ შემდეგი სიტყვით მიუმართავს: „ისმინეთ, მთავარნო საქართველოსანო, ძმანო და თანამონათესავენო“-ო (იქვე *923, გვ. 767).

ცხადია, რომ როდესაც ქართულ მწერლობაში ეროვნების აღმნიშვნელ ტერმინად „ტომი“ იყო მიღებული, მაშინ თანამემამულეს აღმნიშვნელი სიტყვაც „ტომი“-საგან იქნებოდა ნაწარმოები და „თანამეტომე“ ეწოდებოდა. მართლაც, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ამ მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ტერმინი „მეტომე“. „იოსიპოს (ფლაბიოსმა) ებრაელთა“ ისტორიკოსმაო, ამბობს ზემოაღნიშნული ქართ. ავტორი, „ტიტოას-მიერნი მეტომეთათვისთა“-ზე დანი ჭირნი მისცნა აღწერასა“-ო (ცა მფსა დთსი *541, გვ. 307—308), მოგვითხრო თავის თანამემამულეების დაწიოკების ამბავიკეისარ ტიტე-ბესპასიანეს დროსაო.

შემკრებელობითი, საზოგადო ცნების გამომხატველი იყო აგრეთვე სიტყვა „ერი“, რომელსაც ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: ხალხსაც ჰნიშნავდა და ჯარსაც. მაგ. სახარების ქართ. თარგმანში ტერმინი „ერი“ ხან ხალხის, ბრზოს და კრებულის შესატყვისია (მათე 9₂₅, 26_{47, 55}. მარკოზ-14₃₃. ლუკა 8₃, 19₃₇. იოანე 11₃₀), ხან ჯარსა და ლაშქარს უდრის. ამის გამოა, რომ „ერისაგანი“ ქართ. სახარებაში ჯარისკაცს, მეომარს ეწოდება (მათე 8₃, 28₁₂. იოანე 19_{2, 32, 34}), თუმცა ზოგჯერ ხალხისაგანსაც უდრის (ლუკა 12₁₃). დაბადების ქართ. თარგმანშიაც:

„ერი“ ხშირად იხმარება საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობით, ხალხის შესატყვისად, მაგ. „გამოიყვანო ერი ჩემი ძენი ისრაჲლისანი ქუეყანით ეგვიპტით“ გამოს. III, 10), „მე მიგავლინო შენ რადთა გამოიყვანო შენ ერი ჩემი ქუეყანითა ეგვიპტით“ (იქვე III₁₁).

სიტყვა „ერი“-ს ორგვარი მნიშვნელობა ხალხისა და ჯარის აღსანიშნავად გასაკვირველი არც არის იმიტომ, რომ ხალხი და ჯარი უძველეს დროს ერთი-და-იგივე იყო. მხოლოდ მომავალში, როდესაც ქართ. მწერლობის უძველესი ძეგლები. საკმაოდ აღმოჩენილი, შესწავლილი და მეცნიერულად გამოცემული იქმნება, შეიძლება გამოირკვეს, რომელი ამ ორ მნიშვნელობათაგანი თავდაპირველი და ძირითადია. მაინც-და-მაინც ნათლად ეტყობა, რომ „ერი“ თანდათან ჯარის მნიშვნელობას ჰკარგავს და განსაკუთრებით ხალხის აღმნიშვნელ ტერმინად ხდება. ჯარისათვის-კი სამწერლო ენაში, ჯერ ერთი სპარსული სიტყვა „სპა“ შემოდის, შემდეგ მეორე სიტყვა „ლაშქარი“-ც ემატება.

იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, „ერი“ უკვე თითქმის განსაკუთრებით ხალხის შესატყვისი და აღმნიშვნელია. აბუსერიძე ტბელი მაგ. მოგვითხრობს, რომ — მათი — სამრევლო ეკლესია პატარა ყოფილა და ხალხი ვერ ეტეოდა და ამის გამო უფრო მოზრდილი ავაგეო: „მაიძულა ეკლესიისა მცირეობითა ერი სვერა და ტევება მან... და ამისთვის კელ-ვყავ შეკადრებად აღშენებისა“-ო (ქები II, 120). უკვე მე-XI-ე საუკუნეში ასეთი ტერმინებიც მოიპოვება, როგორც მაგ. „წურილი ერი“ (მტნე ქე *481, გვ. 255), ან „ერნი სოფლიონი“ (ცა და უწყება, 77) მდებრიო ხალხის აღსანიშნავად და „მდიდარნი ერისანი“ (ისტრნი და და აზმნი *617, გვ. 391) მალალი წრეებისათვის. „ერი“-ს საზოგადო შემკრებელობის მნიშვნელობაზე არის დამკარებული, როდესაც ეფრემ მცირე საზოგადო, ყველასათვის სასარგებლო საქმის აღსანიშნავად ამბობდა: „საეროჲ საქმე და საზოგადოდ სარგებელი“-ო (ქსიფ. 341). მხოლოდ როდესაც მკითხველმა იცის, რომ „ერი“ ხალხსა ნიშნავს, მაშინ „საეროჲ საქმე“-ს აზრსაც სწორედ მიუხედება.

რაკი ერთხელ ამ სიტყვამ ასეთი გარკვეული მნიშვნელობა შეითვისა, შემდეგ უფრო და უფრო განმტკიცდა და საყოველთაოდ სწორედ ასეთის ფართო მნიშვნელობით, ხალხის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ქართ. ჟამთააღმწერელი მაგ. ამბობს, რომ ურდოში გამგზავრებამდე დარბაზის ერთან ბუკობის დროს, როდესაც დიმიტრი

II-ს ყველანი ურჩევდენ მთებში შეხიზნულიყო და თავისი თავი განსაცდელისგან ეხსნა, თავდადებულმა მეფემ უპასუხაო: „მეწყალის უბრალოერი“, მე რომ ჩემ თავს ვუშველო, განრისხებული ყანი საქართველოს ააოხრებს და უდანაშაულო ხალხს გასწყვეტს. ისევ სჯობია მე წავიდე, წავალ და „მე დავსდებ სულსა ჩემსა ერისათვის ჩემისა“-ო (ქამთაალ. *896, გვ. 738). ხოლო როდესაც მეფემ ყველანი დაითანხმა, ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს. დამსწრენი ყველანი „განჰკვრდეს თუ ვითარ დადვა მეფემან სული თვისი ერისათვის“-ო (იქვე *896, გვ. 737).

ეროვნება „ნათესავი“ როგორც უდიდესი ერთეული შესდებოდა და იყოფებოდა მრავალ უფრო პატარა ერთეულებად. ქართ-ქამთაალმწერელს მონღოლების შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ „მათნი ნათესავნი მრავალ გვარად განყოფილ იყუნეს“ (*733, გვ. 552) „გუარნი“ ანუ „გვარი“ უძველეს ქართულ მწერლობაში, არც სხარებაში და არც პირველ ხანის მარტულობებში, არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატთანეში, არსად არ გვხვდება და შედარებით გვიან ჩნდება. თუ არ ვცდები გვარეულობის აღსანიშნავად ამ ტერმინს, ვითარცა ჩვეულებრივ სიტყვას, საისტორიო მწერლობაში პირველად დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ხმარობს. მაგრამ ცხოვრებაში და ლაპარაკში ღლებათ ამაზე კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, რათგან ისტორიკოსს ეს სიტყვა განუმარტავად მოჰყავს და არც ეტყობა, რომ იგი სრულებით ახალი, ან ცოტა ხნის შემოდებული იყოს. ლიპარიტ ამირას ორგულობაზე სახელოვანი მეფის ისტორიკოსი ამბობს სხვათა შორის, რომ ლიპარიტს „ორგულობა და სიძულელი პატრონთა გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ (ცა მფსა დთსი *521, გვ. 288), მათ საგვარეულოში მეფეთა ღლატი ჩვეულებრივი იყო და ლიპარიტსაც ეს თვისება წინაპრებისაგან ჰქონდა დამკვიდრებულიო. დავით აღმაშენებელმაც ყიფიყათა „ნათესავი“ საქართველოში რომ გადმოასახლა, მათი დაბინავების დროს თურმე „დააწყუნა გუარად-გუარადა“-ო (იქვე, *536, გვ. 302), საგვარეულოებათა მიხედვით მიუჩინა დასაშენებელი ადგილებიო. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც მოეპოვება ეს სიტყვა. ზაქარია მხარგრძელსაო, ამბობს იგი, მამაცობა და ბრძოლაში გამარჯვებულობა „გვარისაგან მოვეაქვენდა“-ო იმიტომ, რომ სპარსთა განთქმულის მეფის არტაქსერქს მხარგრძელის ჩამომავალი იყოო (ისტრნი და აზმნი * 718, გვ. 525—526). შემდეგში, რაც დრო გადიოდა, ტერმინი „გვარი“ სულ უფრო და უფრო ვრცელ-

დებოდა და ჩვეულებრივ სიტყვად იქცა. ქართ. ჟამთააღმწერელს უკვე ცნების აღსანიშნავად მხოლოდ ეს სიტყვა-ლამოეძენებოდა (ჟამთააღმ. *733, 837, 862 და 877, გვ. 552, 682, 706 და 721).

გვარს ძველ დროს ყველგან და საქართველოშიაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა; საგვარეულო მაშინ თვითოეულის თავისი წევრის ძლიერი და სანდო მფარველი იყო. ამის გამო მხოლოდ ის ადამიანი, რომელიც გავლენიან გვარს ეკუთვნოდა, თვითონაც უმნიშვნელო არ იქნებოდა: ნათესავთა წყალობით მას ზურგი გამაგრებული ჰქონდა და არავის დაეჩაგვრინებოდა. ამაზე მეტიც შეიძლება ითქვას. საგვარეულოს და ნათესავებს მოკლებული მხოლოდ პირად ნიჭსა და ძალაზე იყო დამოკიდებული და იმ დროს ამგვარ უგვართათვის სამოქმედო გზის ფართოდ გაკავება და დაწინაურება ძნელი იყო. ამიტომაც არის, რომ მაშინ, როდესაც ადამიანის ღირსების ქება სურდათ, ამბობდენ ხოლმე „უარიანი“-ათ (ისტორი და აზმნი *628 და 631, გვ. 405 და 410). თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს მაგ. რომ საქართველოს სახელოვანმა გვირგვინოსანმა „უბოძა მეჭურჭლეთუხუცესობა დიდსა და გუარიანსა კაცსა ვარდანის ძესა“-ო (ისტორი და აზმნი *631—632, გვ. 410).

ამავე შეხედულებაზე იყო დამყარებული სახელმწიფოს მკვიდრთა ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფაც: ერთს „შეადგენდენ“ „გუარიანი“-ათ, მეორეს — „უგუარონი“ (ისტორი და აზმნი *628, გვ. 405). თუ საქართველოს საზოგადოებრივ დანაწილების ამ ორს ტერმინს დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ პირველს საპატიო და გავლენიანს ჯგუფს „გუარიანი“ იმიტომ ეწოდება, რომ თვითოეული მათგანი ამა თუ იმ გვარის შვილნი იყვნენ, ხოლო პატივსა და ძალას მოკლებულს ჯგუფს ეკუთვნოდენ ისეთი პირნი, რომელნიც „უგუარონი“ იყვნენ და მხოლოდ თვითონ პირადად გამოდიოდენ პირველად სამოღვაწეო სარბიელზე.

თუმცა უკვე ბაგრატ III-ითგან მოყოლებული საქართველოს მეფეები დაუცხრომლად ცდილობდენ, რომ სახელმწიფო და სამოხელეო ასპარეზზე მოხელეთა საგვარეულო ღირსებას კი არა ჰქონოდა მნიშვნელობა, არამედ მათ პირადს თვისებებს და ღვაწლს. დავით აღმაშენებელმა და ვიორგი III-ემ თავიანთი წადილი და პოლიტიკა განახორციელეს კიდევ, მაგრამ ცხოვრებაში „გვარიანობას“ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. უეჭველია იმ დროს ყველანი დიდად აფასებდენ, თუ რომ ადამიანი „გვარიანი“ და „მსახურებული სახელი“-ს შვილი იყო. თვით მეფეებიც რასაკვირველია მათ დააწინაუ-

რებდენ, ქედფიცხელობისათვის რომ თავი დაენებებიათ, განსაკუთრებით, როდესაც სამსახურშიაც ნიჰსა და ერთგულებას გამოიჩენდენ.

რამდენად აფასებდენ მაშინ იმას, რომ ადამიანს პირად ღირსებასთან ერთად „გურიანი“-სა და „მსახურეული სახლი“-ს (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *628, გვ. 504) შვილის სახელწოდებას, ძველი და „საჩინო გვარი“-ს (ყამთაალ, *862, გვ. 706) შთამომავლის შარაქანდელით ყოფილიყო მოფენილი, შემდეგი საგულისხმო გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს. თვით ისეთი პირებიც-კი, რომელნიც წარჩინებულისა და ძველი საგვარეულოს შვილნი არ იყვნენ, რა წამს სამოხელეო სარბიელზე დაწინაურდებოდენ, ცდილობდენ როგორმე თავიანთის საპატიო გვარისშვილობა მოეპოვებიათ და გარდმოცემა შეეთხზათ. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია, რომ მხარგრძელნი, რომელნიც სომეხ ისტორიკოსთა ცნობისამებრ ქურთების შთამომავალნი ყოფილან (იხ. ქ^{ლი} ერის ისტორია II, 584—585), მაინც ამტკიცებდენ და თვით თამარ მეფის ისტორიკოსიც-კი დაურწმუნებიათ, ვითომც ისინი სპარსეთის განთქმული მეფის არტაქსერქსის, მხარგრძელად წოდებულის, შთამომავალნი ყოფილიყვნენ (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *718, გვ. 525—526).

რაკი გვარიშვილობა ხალხში და ცხოვრებაში ასეთ მნიშვნელოვანი იყო, ცდილობდენ, რომ გვარს ძველის, „მსახურეული“ და „საჩინო“-ს სახელი ჰქონოდა მოხვეჭილი. ყოველი გვარისშვილი მოვალე იყო თავისი გვარის კარგი სახელი არ გაეფუჭებინა და არ გაეტეხა იმიტომ, რომ რაკი სააუგო ხმა გავრცელდებოდა, მთელი საგვარეულოს ღირსებაც დაეცემოდა: მან რასაკვირველია იცოდა, რომ ყოველის მისის საძრახისი საქციელით „წარკლების გვარი“ მისი (ყამთაალ. *837, გვ. 682).

წა შუშანიკის მარტვლობა ამტკიცებს, რომ უკვე მე-V-ე საუკუნეში საქართველოში „სახლი“ მარტო საგვარეულოსა და გვარს კი არ ნიშნავდა, არამედ ერთ-ცოლქმრობაზე დამყარებულ ოჯახსაც (იხ. ქ^{ლი} ერის ისტორია I, 232). შემდეგში ხომ ამგვარი მნიშვნელობა უფრო და უფრო უნდა განმტკიცებულიყო. ასეც მომხდარა. იოანე საბანის ძეს მაგ. იქ, სადაც აღნიშნული აქეს, რომ ნერსე ერისმთავარმა თავისი ოჯახობა აფხაზეთში გახიზნა, ასე უწერია: „წარგზავნეს... დედა და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“-ო (ც^ეჰაბოასი 18_გ-გ). ოჯახობის მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს „სახლს“ „მატიანე ქართლისაჲ“-ს შემ-

დღეს ცნობაში: ბულა თურქმა „განალო კარი დარუბანდისა და გად-
მოიყვანა ხაზარნი სახლი სამასი და დასხნა ივინი შანქორს,
დარიალანით გამოიყუანნა ოვსნი ვითარ სახლი ასი“-ო (*444—
445, გვ. 222). ძნელი დასაჯერებელია სიმრავლის გამო, რომ ბულას
300 საგვარეულო ხაზარი და 100 საგვარეულო ოსი გად-
მოესახლებინა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ აქ მემატიანეს ოჯახო-
ბაზე აქვს ლაპარაკი.

მაგრამ „სახლის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა აქა-იქ მაინც
შერჩენილია და ზოგჯერ წინანდებურად გვარსა ჰნიშნავს. უეჭველია,
მაგ., რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატთანეში საგვარეულოებზეა
საუბარი, როდესაც მერმინდელის, ისტორიული ქართლის დასახლე-
ბის ამბავია მოთხრობილი. მემატიანე ამბობს, რომ აზომ პირვანდე-
ლის, საღლაც სამხრეთით მდებარე ქართლითგან ამიერკავკასიაში
მდებარე ქართლში დასამკვიდრებლად „წარმოიყუანნა რვაჲ სა-
ხლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი“ (3 ტკ^ა47-8).
იმვე იოანე საბანის ძის თხზულებაჲ-კი, საღლაც სიტყვა „სახლი“
ოჯახის შესატყვისად არის ნახმარი, ამტკიცებს, რომ მაშინაც
„სახლს“ ყოველთვის ერთ-ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახივით
ვიწოდ არა ჰქონია სახლვრები შემოფარგლული და მახლობელ ნა-
თესავებსაც ჰვლისხმობდა. მას მაგ. ნათქვამი აქვს: „მაჰდი ამირა
მუმნან... სტეფანოზ ძე გურგენისი, დისწული ნერსცისი, ნა-
ცვლად დედის ძმისა თვისისა (დაადგინა) ერისმთავრად ქუეყანასა
ამას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებაჲ იგი
(ერისმთავრობისა) სახლისა მისისაგან არა განაშორა ღმერთ-
მან“ (ც^ა ჰაბოაქსი 20). მაშასადამე დისწულიც ნერსეჲს სახ-
ლის წევრად შეიძლებოდა ჩათვლილიყო და ითვლებოდა
კიდევც.

სახლ-ოჯახის, განსაკუთრებით-კი ერთს ჰერ ქვეშ მცხოვრებ
სახლობის აღსანიშნავად და მოსახლეობის აღმნიშვნელ ტერმინად
მიღებული იყო სიტყვაც „კოძლი“ (იხ. ს^აქს ეკონ. ისტორია I,
16—17).

დასასრულ მოსახლეობის თვითოეულ წევრს განცალკევებულად,
საქართველოს თვითოეულ მკვიდრს განმარტოებით „სული“ ეწო-
დებოდა. ეს ტერმინი უუკნინესის ერთეულის გამომხატველია. როდესაც
უნდოდათ ეთქვათ ამდენი და ამდენი ადამიანიო, სწორედ მა-
შინ ამის გამოსათქმელად „სული“ იხმარებოდა. „მატიანე ქართლი-
სა“-ში მაგ. აღნიშნულია, რომ 1068 წ. საქართველოში სელჩუკიანთა

შემოსევის დროს „მოისრა და ტყუე იქნა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა“ (*500, გვ. 271). ხოლო წყალდიდობის დროს მოვარდნილმა მტკვარმა „წარიღო მრავალი სული“-ო (იქვე. *572, გვ. 272). ქართ. ჟამთააღმწერელსაც ნათქვამი აქვს, რომ მიწისძვრის დროს „სამცხეს ურიცხვი სული მოსწყდა“ (*881, გვ. 724). „იხილეთ რაოდენი სული ქრისტიანე სიკუდილსა მიეცემის“ თათართავანო, სწერია იმავე ისტორიკოსის თხზულებაში (ჟამთააღმწ. *895, გვ. 737).

§ 3. საზოგადოებრივი და წოდებრივი დანაწილება.

საქართველოს მკვიდრნი მარტო თემობრივ და ტომობრივ კი არ ყოფილან დანაწილებულნი, არამედ სოციალურადაც რამდენსამე. ერთეულად იყვნენ დაყოფილნი. იმგვარადვე, როგორც ეროვნული გრძნობა ჩვენი სამშობლოს სხვადასხვა კუთხისა და ტომის შვილს ერთსხეულად ჰქმნიდა და აერთებდა, საზოგადოებრივი მდგომარეობა და წოდებრივი კუთვნილებაც საქართველოს მცხოვრებთ ტომობრივ-თემობრივობის მიუხედავად რამდენსამე განსაკუთრებულ ერთეულად აყალიბებდა. წოდებრივი და საზოგადოებრივი ერთობის გნძნობა მეტადრე მაღალ წოდებათა და მმართველ ჯგუფების წრეებში იყო ძლიერი. საერთო მიზანი და ინტერესი მაღალი წოდებისა და საზოგადოებრივ ჯგუფის წევრებს ზოგჯერ უფრო მჭიდროდ აკავშირებდა, ვიდრე თვით ეროვნული გრძნობაც-კი და ჯგუფობრივი და წოდებრივივი გამორჩენის წადილი ზოგჯერ ეროვნულ თვითშემეცნებასაც სქარბობს ხოლმე.

სოციალური და წოდებრივი დანაწილება სხვადასხვა ნიადაგზეა აღმოცენებული და სხვადასხვა მიზეზით არის წარმოშობილი, ეს ცხადია, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ჩვენ ამის შესახებ ან მეტად მცირედი ცნობები გვაქვს, ან სრულებით არაფერი ვიცით. ჯერ-ჯერობით ჩვენთვის ისიც დიდი საქმე იქნება, თუ შევძელით და გამოვარკვიეთ, რა-და-რა წოდება და რამდენი და რომელი სოციალური ჯგუფები არსებობდენ მაშინდელ საქართველოში. მათი წარმოშობის ისტორიის გამოკვლევა მხოლოდ მომავალში იქმნება შესაძლებელი, როდესაც საამისო ცნობები აღმოჩნდება.

არსებობდა თუ არა მაშინ წოდების ცნების აღსანიშნავად საგანგებო ქართ. ტერმინი, არა სჩანს: შენახულ ძეგლებში არ გვხვდება. საგანგებოდ უნდა აღნიშნული იყოს, რომ იმ დროინდელ საქარ-

თველოში, როგორც ქვემოთ იქნება გამორკვეული, ისეთი საზოგადოებრივი ერთეულებიც მოიპოვებოდნენ, რომელნიც თუმცა წოდებად ვერ ჩაითვლებიან, მაგრამ წოდებრივობისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი თვისებები ებადათ, თითქოს წოდებისა და საზოგადოებრივ წრის შუა იდგენ.

მოსახლეობის თვისების მიხედვით სახელმწიფო ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ქალაქად და სოფლად. ეს აზრი მშვენიერად არის გამოთქმული ქართ. ეპითაღამწერელის შემდეგ ცნობაში. როდესაც მონღოლთა ყანი დავით მეფეს და მის ერთგულს მოყმეს სარგის ჯაყელს ქართველთა განდგომის მიზეზს ეკითხებოდა, სარგისმა უპასუხაო: არღუნ ნოინის მიერ საქართველოში დადგენილმა ხოჯა აზიზმა „მიიღო მეფობა დავითისი: ქალაქი და სოფელი“ და ამის მოთმენა შეუძლებელი იყოო (ეპითაღ. *839, გვ. 684).

იმისდა მიხედვით, თუ სად ჰქონდა ადამიანს მუდმივი ბინა და, სადა ცხოვრობდა, მას „მსოფლიო“, ან „მდაბიორი“ ეწოდებოდა, როდესაც სოფლის მცხოვრები იყო, და „მოქალაქე“ ერქვა, თუ ქალაქის მცხოვრებად ითვლებოდა.

სოფლელებად, რომელთაც გიორგი ძერჩულის სიტყვით საერთოდ „მსოფლიონი ერისკაცნი“ ჰქვიან (ცა გვლ ხნთლსა, გვ. ია 43) „ერნი მსოფლიონი“ (ცა და უწყება), ხოლო თვითოეულს „მსოფლიო“ (ცა მფსა დთსი *557, გვ. 325), ან „კაცი მდაბიო“ (ცა გვლ ხნთლსა, ნე წნდჲ) ეწოდებოდა, მხოლოდ თავდაპირველად თუ იგულისხმებოდნენ დაბის ან სოფლის ყველა მცხოვრებნი და შევიდნენ საზოგადოებრივ მდგომარეობისდა მიუხედავად, აორემ შემდეგში, და უკვე გიორგი ძერჩულის თახულებამაც—კი,—ამ სიტყვას და ტერმინებს აზრი და მნიშვნელობა შეეცვალათ—და როდესაც ამ სიტყვებს ხმარობდეს ხოლმე, მარტო დაბის ან სოფლის მოსახლეს-კი არა ჰგულისხმობდნენ, არამედ ისეთ პირთ, რომელნიც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დაბლა იდგნენ, დაბალ წოდებრივ; ან საზოგადოებრივ წრეს ეკუთვნოდნენ—ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის წერაში ნახმარი ტერმინი „მდაბიორი“ (ქები II, 68) აუმცა-აზნაურის გვერდით არის დასახელებული, ძამასადამე წოდებათა ჯგუფშია მოთავსებული, მაგრამ აზნაურის მოწინააღმდეგე ცნებად არის გამოხატული. იქ მაგ. ნათქვამია: „ვამცნებთ ყოველსა, დიდსა და მცირესა, მდიდარსა და გლახაკსა, მეფესა და მთავარ-

სა, აზნაურსა და მდაბიორსა, მღღელთა და უმღღელოთა, მოწესეთა და ერისკაცთა“ და სხვათ, რომ მავნე სენსა თავი დაანებონო (ქკბი II, 68₂—4). ამ წინადადებაში ცნებათა რამდენიმე ჯგუფია დასახელებული: საზოგადოებრივ მდგომარეობის (დიდი და მცირე), ქონებრივ მდგომარეობისა (მდიდარი და გლახაკი), სახელმწიფო უფლებრივ მდგომარეობისა (მეფე და მთავარი) და წოდებრივ მდგომარეობისა (აზნაურნი და მდაბიორნი) და სხვათა. ამასთანავე თვითოეულს ამ ცნებათა ჯგუფთაგანში ორი უკიდურესი, მაღალი და დაბალი, წერტილია აღნიშნული და ამის გამო აზნაურს ვითარცა წოდებათა შორის პირველს დაპირდაპირებული ჰყავს „მდაბიორი“, რომელიც მაშასადამე აქუკვე წოდებრიობის ან საზოგადოებრივ წყობილების დაბალ საფეხურზე მგოდმარედ არის ნაგულისხმევი. ეფრემ შცირეს თხზულებებიც ამტკიცებენ, რომ „სოფლური“ და „მსოფლელი“ უკვე საზოგადოდ დაბალხარისხოვანს, მარტივს და ღირსებაშოკლებულს რაძეს ნიშნავს. როდესაც ეფრემ მცირეს უნდოდა ეთქვა თხზულება მარტივი და ჯბრალო ენით არის დაწერილიო, ამ აზრის გამოსახატავად მას ნახმარი აქვს „სოფლური სიტყუა“: „სოფლურითა სიტყვთა“, „ენითა მსოფლელთაჲთა“ არის ნაწერიო (იხ. ისტორიის მიზანი და მეთოდები I).

ამგვარადვე თუმცა ტერმინი „მოქალაქე“ თავდაპირველად მხოლოდ ქალაქის მკვიდრ მცხოვრებს ჰნიშნავდა და ამ მხრივ „მსოფლიო“-სი ზ „მდაბიორ“-ის საწინააღმდეგო ცნების აღმნიშვნელი იყო ისე, რომ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც-კი მათ თითქოს ერთიმეორეს უპირდაპირებს, დიდებული მეფის დროს „ვერც მსოფლიო ვინმე; ვერც მოქალაქე“ უწესოების ჩადენას ვერა ბედავდენო (ცა მფსა დთსი *557, გვ. 325), მაგრამ იმ ხანაში, რომელსაც ვიკვლევთ, რასაკვირველია, ამ სიტყვას ასეთი ფაოთო და საზოგადოაზრი აღარა ჰქონდა. მაინც-და-მაინც საეკვოა, რომ მაშინ ვისმე მაღალი, წაოჩინებული ადამიანისათვის, დიდებულ აზნაურისათვის მაგ., თუნდაც რომ მას მუდმივი ბინა რომელსაჲმე ქალაქში ჰქონოდა, მოქალაქის სახელი ეწოდებინა. მოქალაქენი თუმცა მაშინ ვგონებ ჯერ ერთს წოდებას არ შეადგენდენ, შავრაჲ მაინც საკუთრივ ქალაქის მკვიდრთა საშუალო წრეებს ეწოდებოდა. ამნაირი მნიშვნელობა აქვს ალბათ ამ ტერმინს ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგს მოთხოობაში. როდესაც არლუნ ყანმა დიმიტრი II დააჭერინა და მისი ქონების ჩამორთმევა ბრძანა, გამოგზავნილმა კაცებმა საქართველოს დედაქალაქითგან „წარიღეს ყოველი, არარა დაშთა რამეთუ მოქალა-

ქეთაცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს“-ო (ყამთაალ. * 898—899, გვ. 739). აღსანიშნავია, რომ მოქალაქეთა შესახებ ძველს ქართულ საისტორიო მწერლობაში მეტად ცოტა და უშინაარსო ცნობები მოიპოვება. ამის გამო მოქალაქეთა ვინაობისა და რაობის შესახებ მსჯელობაც ნაადრევია.

წა შუშანიკის პარტულობა ამტკიცებს, რომ მქ. V-ე საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდნენ. მაშინ ყოფილან: „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ (ს. გორგაძის გამ. 20₃₄—35).

„აზნაური“ და „აზნაურებაჲ“ ძველს ქართულ მწერლობაში თავისუფალს და თავისუფლებას ნიშნავდა. ეს ნათლად მტკიცდება საღმრთო წერილის ქართ. თარგმანითაც. კორინთელთა მიმართ მე-2 ეპისტოლეს სიტყვებში „საიდა სული უფლისა, მუნ აზნაურება არს“ (თავი 2₁₇) „აზნაუოდა ბერძნულ დედნის ელევთერია“-ს უდრის, რაც თავისუფლებას ჰნიშნავს. ამგვარადვე გალატელთა მიმართ ეპისტოლეს ქართ. თარგმანის „აზნაურები ითა მით, რომლითა ქრისტემან განგააზნაურნა“-ო (თ. 5) ბერძნული დედნის იმავე ზემომოყვანილს ბერძნულს სიტყვას „ელევთერია“-ს და ზმნას „ელევთერიაზე“-ს უდრის, პირველი „თავისუფლება“-ს, ხოლო მეორე „განთავისუფლება“-ს ჰნიშნავს. გრიგოლ ხანძთელის ცნობაც, საღმრთო წერილის ეს ადგილებია ამოწერილი, ავტორს შემდეგის თავისი სიტყვების დასასაბუთებლად აქვს მოყვანილი: „პოვეს კაცთა თავისუფლებაჲ“-ო (ჯგ გგლ ხნძთლსჲ, გვ. მ₁₇—18)-მაშასადამე აქაც „აზნაურებაჲ“ თავისუფლებად არის ნათარგმნი. „სახისამეტყუელ“-ის ქართ. თარგმანშიც გააზნაურება განთავისუფლებას უდრის (TP. VI, 19₃₅).

ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“-ც ამისდა გვარად უნდა გავიგოთ, ესე იგი „თავისუფალნი და უთავისუფლონი ქართლისანი“-ო. მაშასადამე „აზნაური“ მნიშვნელობით თავისუფალს უდრის. თვით სიტყვა „თავისუფალი“-ც გვხვდება დამოუკიდებელის მნიშვნელობით ძველ ქართ. მწერლობაში (იხ. ნ. მარის Физiology TP. VI, გვ. XXXVI, შენ. 1).

თუ ქართ. ტერმინს („თავისუფალი“) ჩაუფკვირდით, ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა ცხადი იქნება: ის იყო, „თავისუფალი“, ვინც თავისის თავის უფლად, ან ბატონად იყო. ვისაც ბატონი, ან უფალი არა ჰყავდა და ბატონს არ ემორ-

ჩილებოდა. ამიტომ ქართ. ტერმინი „აზნაური“, ან „თავისუფალი“ რომაული სამართლის „*persona sui juris subiecta*“-ს (Gaius 1,48 apud P. R. Girand. Droit Romain V გამოცემა, გვ. 94, შენ. 1) უდრის, ხოლო „უაზნონი“ იქმნებიან *personae alieno juris subiectae*, რომელნიც თავიანთ თავის უჟალნი-კი არ არიან არამედ რომელთაც სხვა ჰყავთ უფლად.

მაგრამ რომ უკვე მე-V-ე საუკ-ში „აზნაური“ მარტო საზოგადოებრივი, „თავისუფალი“-ს აღმნიშვნელი-კი არ იყო, არაჲედ ამასთანავე საწოდებრიო სახელად და ტერმინად იქცა, ამას წა შუშანიკის მარტვლობაც ამტკიცებს. იქ მოხსენებულნი არიან „აზნაური დიდ-დიდნი“ (ს. გორგაძის გამ. 20, 333). მაშასადამე აზნაურთა შორისაც განსხვავება იყო ზეს წოდებაც უკვე ხარისხებრ დანაწილებული ყოფილა. უმაღლესი საფეხური „დიდ-დიდ აზნაურებს“ სჭერიათ. უეჭველია „მცირენი“-ც იქმნებოდენ.

შესაძლებელია, რომ ვახტანგ გურგასლის დროსვე აზნაურთა წოდების უფრო რთული ხარისხებრივი დანაწილებაც ყოფილიყო, მაგრამ მხოლოდ შემთხვევით არ იყოს ცნობები შენახული. ხოლო იმ ხანაში, რომელიც ამ ჟამად ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ აზნაურთა წოდებას რთული და სხვადასხვა შემადგენლობა ჰქონდა.

მართალია ამ დროსაც იყვნენ დიდ აზნაურთა მსგავსნი „დიდებულნი აზნაურნი“ (ცდ გგლ ხნძლსა, ჯგ., მტნე ქჯ* 487, გვ. 260. ისტრნი და აზმანი* 640, და 649, გვ. 421 და 435), მაგრამ ამ აზნაურთა „დიდებულება“ (ცდ გგლ ხნძლსა, კვ), როგორც ეტყობა, სხვა თვისებისა იყო. გიორგი მერჩულის თხზულება გვიჩვენებს, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს ეს სიტყვა და ჩვეულებრივ საითგან მომდინარეობდა დიდებულება. „იყო ვინ-მე აზნაური დიდებული წინაშე აშოტ კურაპალატისა და ერქუა მას სახელი გაბრიელ დაფანჩული“-ო, მოგვითხრობს გიორგი მერჩული (ცდ გგლ ხნძლსა იბ, § 96—7). მაშასადამე აზნაური დაფანჩული მესხეთის მთავრის წინაშე და მის მიერ ყოფილა დიდებული. ეს საკითხი, თუ რა იყო დიდებულება და ვინ უნდა ყოფილიყო დიდებული აზნაური, უფრო დაწვრილებით ქვემოთ იქმნება განხილული. აქ ჩვენთვის ისიც საკმარისია, რაკი დავრწმუნდით, რომ აზნაურთა შორის ერთის განცალკევებული წრის გამოყოფა მეფის წინაშე დამსახურებითაც ყოფილა გამოწვეული.

თუნდაც დიდებულ აზნაურებს თავი რომ დავენებოთ, მაინც აზნაურთა შემადგენლობა IX—XIII ს.ს. სხვადასხვა გვარი და რთული დარჩება. ზოგი იყო „ნათესავით აზნაური“ (გ. შერჩულნი. ცქ გვლ ხნძთლსა, ლგ), ანუ ჩამომავლობით იყო აზნაური და არა მეფეს წყალობით აღზევებული. გიორგი მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს: „იყო ჟამსა მას ხანძთას წინამძღურად მამაჲ არსენი ნათესავით აზნაური“-ო (იქვე, ლგ_{21—22}). ჩამომავლობით აზნაური იყო სწორედ „გუარინი“, მისი წოდებრივი თირსება მისის გვარის აზნაურობაზე იყო დამყარებული და მასაც მხოლოდ გვარიშვილობით ჰქონდა აზნაურობა დამკვიდრებული.

საფიქრებელია, რომ „ნათესავით აზნაური“, ანუ მემკვიდრეობით მქონებული აზნაურობისა სწორედ იმ „აზნაურთა მემამულეთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდა, რომელნიც გიორგი II-ის სიგელში არიან მოხსენებულნი (შიო მლ. ისტ. საბ., 12; ს. კაკ. შიო მლ. სამი სიგ. 5).

ძველს ქართულში სიტყვა „მემამულე“ ჰნიშნავდა მემკვიდრეს, ისევე პირს, რომელსაც ჩამომავლობით რაიმე უფლება ეკუთვნის, მაგ. „მატიანე ქართლისაჲ“ ამბობს, რომ როდესაც ბაგრატ IV ტფილისი აიღო, „არა დაიჭირა ბაგრატ თვსად ტფილისი“, არამედ მახლობელი ადგილები შეინარჩუნა მხოლოდ. რაც შეეხება საქართველოს დედა-ქალაქს, მეფემ „შემოიყუანა ტფილისად მემამულე სახელით სითილ არაბი და მისცა მას ტფილისი“-ო (*505, გვ. 274—275).

მემატიანეს სიტყვების მნიშვნელობა რომ ჩვენთვის უფრო აღვილი გასაგები იყოს, უნდა გავიხსენოთ, რომ ზემომოთხრობილ ამბავზე უწინარეს, ჯერ კიდევ 1046 წ. ადრე ტფილისის ამირა მომკვდარიყო და ტფილელმა ბერებმა ბაგრატ IV მიიწვიეს ტფილისში (ქლი ერის ისტორია II), მაგრამ ბაგრატმა ტფილისი სამუდამოდ ვერ შეინარჩუნა და ტფილისის ამირობა კვლავ განახლდა. 1068 წ. სპარსეთის სულტანმა საქართველოში შემოსევის დროს, ტფილისი თავის ერთგულს მოკავშირეს განძის პატრონს ფადლონს მისცა (იქვე, II, მაშასადამე საქართველოს მეფის მოყმე-ამირასთვის, რომელსაც ამირობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდა, სულტანს ჩამოურთმევია. როგორც ეტყობა ის ამასთანავე განდევნილიც ყოფილა. როდესაც ქართველებმა გათამამებული ფადლონი დაატყვევეს, მაშინ მან ტფილისის ამირობაც დაჰკარგა. ხოლო ბაგრატ მეფემათ თითონ კი არ დაიჭირა ტფილისი, არამედ მოიწვია „მემამულე“ ანუ ტფილისის ამი-

რათა შთამომავალი, რომელსაც უფლება ჰქონდა მემკვიდრეობით ამირობა მიეღო, და ის დასვაო. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აქვს ეს სიტყვა „მემამულე“ ნახმარი და იმავე კანონიერი მემკვიდრის მნიშვნელობით. გიორგი III-ემ 1161 წ. ქ. ანისი რომ აიღო, წინანდელი გამგის შედადიანის გვარის შვილს-კი არ დაუბრუნა და ჩააბარა, არამედ თვითონ დაიჭირა (ქლი ერის ისტორია II). მაგრამ რაკი მაჰმადიანთა მფლობელნი გააფთრებით ებრძოდნენ ამ ქალაქს, რომ კვლავ მაჰმადიან მმართველთა ხელში ჩავარდნილიყო, ბრძოლით მობეზრებულმა გიორგი III ზავის მთხოვნელს მტერს წინააღმდეგობა არ გაუწია და „უბოძა ანისი თვისსავე მემამულესა და ითაყუანა თავისა თვისისა ყმად“-ო, ამბობს ქართ. ისტორიკოსი (ისტორი და აზმნი * 610, გვ. 381—382). როდესაც გიორგი III-ეს ქ. ანისი აუღია, მაშინ ანისის მმართველად შადადის ძმა ფადლუნი ყოფილა (ქლი ერის ისტორია II). დაზავების დროს-კი საქართ. მეფეს ანისი უწყალობნია მაჰმადის შვილის არსლანისათვის (იქვე, II), რომელიც ალბათ შედადიანთა ნათესავი და ჩამომავალი ყოფილა და ამის გამო მათ უფლებათა კანონიერი მემკვიდრეც. მაშასადამე „აზნაურნი მემამულენი“ მაშინ ისეთ აზნაურებს შეიძლებოდა რქმევოდათ სახელად, რომელთაც აზნაურობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდათ და წინაპართაგანდ ამკვიდრებულნი ჰქონდათ, ანუ რომელნიც „ნათესავით“ აზნაურნი იყვნენ.

„მემამულე“ აზნაურთა გარდა იყვნენ აზნაურნი მოსაკარგავენი¹⁾, რომელნიც გიორგი II სიგელში „მემამულეთა“-გან განცალკევებით არიან დასახელებულნი (შიო მლ. ისტ. საბ., 12.—ს. კაკ. შიო მლ. სამი სიგ., 5). ამიტომ საფიქრებელია, რომ „აზნაურნი მოსაკარგავენი“ მაინც-და-მაინც „მემამულეთა“, ანუ ჩამომავლობით აზნაურთა ჯგუფს არ ეკუთვნოდნენ. „სქლოს ეკონომიურ ისტორია“-ში მოყვანილია დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ერთი ცნობა, რომლის საშუალებით ირკვევა, რომ „მოსაკარგავე“ თითქოს გადასახადების ამკრებს ნიშნავდა. „ვისრამიან“-ის ქართ. თარგმანშიც გვხვდება ეს სიტყვა და იქ¹⁾ ნათქვამია: „რამინმა კელწიფეთა და დიდებულთა საკარგავი მოუმატა და მათგან სათაფისო ერთგულობა და სამსახური მოიმატა“-ო (ვისრ. 449, ქვ.).

1) ეს ამონაწერი განსვენებულმა ი. ყიფშიძემ გადმოიტა, 1915 წელს.

ამ წინადადების მიხედვით, „საკარგავი“ თითქოს მოხელეთა სარგოს უნდა უდრიდეს.

მაშასადამე ცხადია „აზნაურთა მოსაკარგავეთა“ რაღაც საქმე უნდა ჰქონოდათ „საკარგავ“-თან, მაგრამ მხოლოდ ამის ამკრები მოხელეები იყვნენ, თუ მათაც ეძლეოდათ „საკარგავი“ ვითარცა სამოხელეო სარგო, ამის თქმა შეუძლებელია.

„აზნაურნი მოსაკარგავენი“ მაშასადამე მოხელე აზნაურთა ჯგუფის შეპაღგენელნი უნდა ყოფილიყვნენ. იმისდა მიუხედავად, რომ „აზნაური“ თავდაპირველად თავისუფალსა ნიშნავდა, ვერც აზნაურები გადურჩნენ ყმობის უღელს. ამის გამოა, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულია „აზნაური მეფისაჲ“ (ც. 5 გვ. ხანძთლისაჲ იგ.). ის მაშასადამე მეფის აზნაურნი, ამევე დროს იგი იმავე ნაწარმოებში დიდებულ აზნაურადაც იწოდება.

მაგრამ მარტო მეფის აზნაურები-კი არ იყვნენ, დიდებულ ხელისუფლებს, ერისთავთა-ერისთავებსა და სხვებსაც ჰყოლიათ აზნაურნი. ვაჰანის მონასტრის 1212—1227 წ. ტიბიკონში მაგ. მოხსენებულნი არიან მხარგრელის „სახლისა აზნაურნი... ნამსახური... და საპატრიოჲ აზნაურის შვილი“ (შიო მღ. ისტ. საბ. 41), ქართ. უმთავრესწერელიც ასახელებს ჯერ სამცხის მთავრის სარგისის „აზნაურის შვილთ“, მის ყმებს (* 841—842, გვ. 687); შემდეგ: „აზნაურთა ბეჟასათა“ (* 884, გვ. 727). ცხადია, სულ სხვა საზოგადოებრივ და უფლებრივ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ აზნაურნი „მემამულენი“, „დიდ-გუარეიანი“ აზნაურებ და ყმა-აზნაურნი, თუნდაც აზნაურნი მეფისანი.

თავისუფალი და გვარიანი აზნაურნი საქართველოს გავლენით წოდებას შეადგენდნენ. მათ დიდი ქონებრივ, ძალაც ჰქონდათ და რასაკვირველია სამხედროც, განსაკუთრებით, ერთ ჯგუფთაგანს. ან მხრივ, საყურადღებოა რომ აზნაურნი ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: სუმბატ დავითის ძის სიტყვით აზნაურნი თურმე „რომელნიმე ციხეთა [უფალნი] და რომელნიმე უციხონი“ ყოფილან (ცა და უწყება, * 589, გვ. 359). „ციხეთა უფალნი კაცი“, ან დიდებულნიო (მტნე ქა * 486, გვ. 260 და * 499, გვ. 270) ისეთ პირებსე ამბობდნენ ხოლმე, რომელთაც საკუთარი ციხე ჰქონდათ და ფლობდნენ. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რამდენად ციხეთა უფალნი აზნაურნი ძლიერნი და გავლენიანი უნდა ყოფილიყვნენ სხვებთან, განსაკუთრებით უციხოებთან, შედარებით: ზემოქართლის კათალიკოზის სამწყსოს სია ამტკიცებს, რომ ყოველს

დიდგვარიან აზნაურს თავისი რასაკვირველია საგვარეულო სასაფლაოვ, მონასტერი და კარის ეკლესიაც ჰქონდა (დ. ბაქრაძე АИПА, გვ. 79—80).

აზნაურობა საქართველოს სახელმწიფო წოდებრივი წყობილების საერთო მოვლენა იყო და აზნაურნი საქართველოს ყოველ თემსა და კუთხეში იყვნენ: ქართლშიაც, ჰერეთ-კახეთშიც, მესხეთშიც, შავშეთშიც, აფხაზეთსა და სომხეთშიც: ყველგან აზნაურები მოხსენებულნი არიან (მ^რტნე ქ^ე * 454—455, 456, 458, 463—464, 478 და 480 გვ. 231, 232, 234, 252 და 254; ც^ა მ^რფსა დ^რსი * 512, გვ. 281. ისტ^რნი და აზმ^რნი * 654, გვ. 440).

უძველეს დროს, განსაკუთრებით მეფობის მოსპობის შემდგომ აზნაურთა წოდებას უუდიდესი ძალა ჰქონდა საქართველოში: მაშინ თურმე „ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა“ (მქ^აჟ^ე, სამი ქ^კა 44), ქვეყნის შინაური საქმეების მართვა-გამგეობა მათ ხელში ყოფილა. აზნაურებს ამგვარი უფლება დიდ ხანს შერჩენიათ: სანამდის მეფობა არ განახლდა, „იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი“-ო (მ^რტნე ქ^ე * 448, გვ. 225). აზნაურთა წოდებას შემდეგშიაც დიდი ძალა ჰქონდა და სამეფოს საქმეებშიაც მათი თვალსაჩინო გავლენა ყოველ ეჭვს გარეშეა. უცხოელებსაც კარგად სცოდნიათ ეს გარემოება, მეტადრე ბიზანტიის მთავრობის თვალს კარგად შეუნიშნავს და ხშირად ქართ. აზნაურთა მთელი ძალა და გავლენა თავის სასარგებლოდაც გამოუყენებია. სხვათა შორის ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ, როდესაც „ბერძენთა მეფემან ზემონი ქუეყანანი დავით კურაპალატს მისცნა“, ქართველთა მხრივ ერთგულების უზრუნველ-საყოფელად თურმე „აზნაურთა შვილნი მძევლად ითხოვა“ დავით კურაპალატისაგან (გ. მთაწმიდელი, ც^ა ი^ე და ეფ^რსი 6—7). საქართველოს მეფეებს რამდენჯერ გამოუტლიათ აზნაურთა წოდების ძლიერება და ქედ-ფიცხელობა (იხ. ქვევით, „მეფე“). ვინც საქართველოს სოციალურ ისტორიას ჩაკვირდება, ის მაინც ალბათ შეამჩნევს, რომ IX—X ს.ს. და XI—XIII ს.ს. შორის დიდი განსხვავებაა: IX—X ს-ში პოლიტიკურ ცხოვრებასა და ბრძოლაში აზნაურთა წოდების მაღალი წრე თითქმის მთლად იღებს მონაწილეობას, XI—XIII ს-ში-კი უკვე მხოლოდ დიდებულნი და წარჩინებულნი-ღა არიან ქვეყნის ბედის გადაწყვეტნი.

ცალკე წოდებრივ ჯგუფს შეადგენდენ „მსახური“, მაგრამ აზნაურებივით ისინიც ერთგვარსა, და თანასწორუფლებიან გუნდს არ წარმოადგენდენ. „მსახური“ (ც^ა ჰაბოასი 15₂₇₋₂₈) ისეთ პირს ეწოდებოდა, რომელიც სწავსთან იყო რომელიმე საქმის, ან მინდობილობის გასაკეთებლად, და სასყიდლითა, ან სხვაგვარის გასამრჯელოთი მას ემსახურებოდა. ამიტომ მსახური მეფესაც (ჰყავდათ მთავრებსაც და აზნაურებსაც. თვითოეულს მსახურთაგანს და მსახურთა ჯგუფს შეიძლებოდა საგანგებო საქმე ჰქონოდა ჩაბარებული. მაგ. ჰაბო ტფილელი, რომელიც ნერსე ერისთავთ-ერისთავს „შეეყო... მსახურად მისა“, თურმე ყოფილა „კელოვან კეთილად შემზავებელ სულნელთა მათ საცხებელთა“ (იქვე, 15₂₇₋₂₈—16₁₋₂), ალბათ ნერსეს სახლობისათვის, საპირფარეშო სულნელოვან საცხებლებს ამზადებდა. ზოგი გასაგზავნ-გამოსაგზავნად ჰყავდათ და იყვნენ ხოლმე „მსარბოლ გზათა შორთა“ (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსა, 38).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, აზნაურებსაც ჰყავდათ მსახური: გაბრიელ ერისმთავრის ერთი „მსახურთაგანი“ მოხსენებულია გიორგი მერჩულის თხზულებაში (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თლსა ივ₁₂₋₁₃). ცნობილნი არიან „მსახური ერისთავთ-ერისთავისა მაგისტროზისა ლიპარიტისანი“ (ქ^ები I, 191). ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონშიც მხარგრძელთა „სახლისა... მსახური“—ც არიან აღნიშნულნი (შიო მლ. ისტ. საბ. 41).

უეჭველია მსახურთავე ჯგუფს, მხოლოდ უმაღლესს, ეკუთვნოდნენ მთავრის „წინაშე მდგომელნი“ (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თლსა ივ₁₂) და „ტაძრეულნი“ (ც^ა მფ^{სა} დთ^{სი} * 530, გვ. 297 და ჯუანშერ, ც^ა მფ^{სა} ვებ^ტხგ^{სი} * 430, გვ. 209). ტაძრეულნი რომ შიდალს, აზნაურთა წოდებისა არ იყვნენ, შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს: ჯუანშერი ამბობს, რომ არჩილმა „ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყუნა იგინი“ (ც^ა მფ^{სა} ვებ^ტხგ^{სი} * 430; გვ. 209-210). თუკი მათი აზნაურ-ყოფა შეიძლებოდა, ცხადია, ტაძრეულნი აზნაურთა წოდების არ უნდა ყოფილიყვნენ.

უეჭველია „ვაჰარნი“ (1020 წ. მელქისედეკ^კზის სიგ. ქ^ები II, 33. ც^ა მფ^{სა} დთ^{სი} * 539, გვ. 305) ცალკე წოდებას შეადგენდენ, მაგრამ რაკი ვაჰართა წოდებას მაშინდელი საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ხან მცირედი, უფრო ხშირად არავითარი გავლენა არა ჰქონდა, ამიტომ ქართ. იმდროინდელ საისტორიო

წყაროებში ვაჭართა შესახებ თითქმის არაფერია შენახული. ამასთანავე რაკი საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი ხანგრძლივ არაბ-სპარს ამირათა ხელში იყო და ტფილისის საამიროს შეადგენდა, ამიტომ სანამ დავით აღმაშენებელი ტფილისს საქართველოს შემოუერთებდა, ტფილისში და დმანისშიც ვაჭრები უფრო მაჰმადიანნი ყოფილან (ცა მფსა დთსი * 539, გვ. 305). შემდეგი რასაკვირველია მდგომარეობა თანდათან შეიცვალა.

ვაჭარნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ: უმაღლეს წრეს ვაჭართა შორის „დიდ-ვაჭარნი“ (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415, ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნი, ვეფხის ტყაოსანი კაკ. 143^{1011—1023}, 149^{1075—1077}) შეადგენდენ. დიდ-ვაჭართაგან ნიშნავდა მეფე მოსამართლეს (იხ. სქს ეკონომიური ისტორია, 27-28). ამასთანავე ისინი სახელმწიფო საქმეებშიაც იღებდენ მონაწილეობას, იგზავნებოდენ დესპანებად უცხოეთში. თამარ მეფის დროს მაგ. „ერთი მკვდრთაგანი დიდ-ვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი“ ისეთი საპატიო და დიდმნიშვნელოვანი საქმისათვისაც-კი იყო არჩეული, როგორც თამარ მეფისათვის საქმროს ჩამოყენაა (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415).

დანარჩენს და უმრავლეს ჯგუფს რასაკვირველია „ვაჭარნი“ შეადგენდენ, როგორც ჩანს, საკუთრად ვაჭრებს საგანგებო ტანისამოსიც ჰქონიათ. შ. რუსთველს მაგ. ერთგან ნათქვამი აქვს:

„ყმა ვაჭრულად იმოსების, არ ჩაიცვამს არა მისსა“.

(კაკ. 144¹⁰³⁴—კარიკ. 175¹⁰³⁸).

ვაჭართა ტანისამოსს „სავაჭრო“ რქმევია. შოთას უკვდავ ქმნილებაში მაგ. სწერია:

„მე სავაჭროსა ჩავიცვამ, დავიწყებ ჯუბაჩობასა“—ო.

(კაკ. 142¹⁰¹²—კარიკ. 170¹⁰³⁸).

ვაჭრებს თავიანთი წყობილებაც უნდა ჰქონოდათ და უფროსიც ჰყავდა, რომელსაც „ვაჭართ-უხუცესი“ ეწოდებოდა (ვეფხის ტყაოსანი კაკ. 143¹⁰²², კარიკ. 173¹⁰³⁸). ხოლო თვითონ ვაჭრები ირჩევდენ მას, თუ მთავრობა ნიშნავდა, ამის შესახებ არავიციოთ რა.

მიუხედავად იმისა, რომ „ვაჭრებს“ საერთო წოდებრივი სახელი ერქვათ, მათი მდგომარეობა ერთნაირი არ ყოფილა და მათ შორისაც დიდი განსხვავება იყო. თუ „დიდ-ვაჭრები“ მაგ. თავისუფალნი იყვნენ და პოლიტიკურ ცხოვრებაშიაც მონაწილეობას იღებდენ, ისეთი ვაჭრებიც იყვნენ, რომელნიც პირად თავისუფლე-

ბას მოკლებულნი ყოფილან და სხვის ყმებად ითვლებოდენ, რომელთაც ჰყიდდენ და ჰყიდულობდენ (იხ. 1020 წ. მელქისედეკ კზის სიგ., ქკბი II, 33).

ჯერჯერობით არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რომელ წოდებას ეკუთვნოდენ ხელოსხებო; ცალკე წოდებას შეადგენდენ, თუ რომელსამე მაგ., ან მნახურთა, ან გლეხთა წოდებაში შედიოდენ. საქართველოში, მე-XII-ე საუკუნეში ძაინცადა მაინც, ხოლო საფიქრებელია, რომ კარგა ხნით უწინარესაც, ისეთი ხელოსნები იყვნენ, რომელნიც მხოლოდ თავიანთი ხელობით და პირადის შრომით ირჩენდენ თავს და ინახავდენ ოჯახსაც. აბუსერიძე ტბელის თხზულებაში მაგ. მოთხრობილია, რომ ვიღაც ბასილი „ქვით-ბუროჲ, რომელსა ეწოდების გალატოზი“, სამუშაოდ „წარვიდა ქუეყანასა სომხითისასა“. თვით გალატოზი ბასილი ამბობს: „მესრეთ გლახაკსა ნუგეშინის საცემელად ჩემდა მაქუნდა უცხოებასა მუშაკობაჲ, რათა მოვირეწო დასარჩენელი სახლეულთა ჩემთაჲ“-ო (ქკბი II, 113). მაშასადამე ამ ხელოსანისათვის მუშაობა ერთად-ერთი ცხოვრების სახსარი ყოფილა და სამუშაოს საშოვნელად უცხო ქვეყანაშიაც-კი მიდიოდა.

ეს ერთად-ერთი შემთხვევა არ ყოფილა, რომ საქართველოთგან ფულის საშოვნელად და სამუშაოდ უცხოეთში წასულიყვნენ. იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ დაბა ცხმორისის „კაცნი წარვიდეს ნაპირსა წარმართთასა მოსარეწლად რაჲსამე ღონედ სიგლახაკისა თვისისა“ (ქკბი II, 118). შემდეგ მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ცხმორელნი სპარსეთში ყოფილან წასული, ხოლო ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ სარჩოს საშოვნელად და სახლობის გამოსაკვებად, რაკი „სიგლახაკისა“ გამო სხვა „ღონე“ არა ჰქონიათ, უცხოეთშიც-კი მიდიოდენ სამუშაოდ.

წოდებრივობის უმდაბლეს ხარისხზე „გლეხთა“ (1020 წ. მელქისედეკ კზის სიგ. ქკბი II, 34. ნიკორწმიდის XI ს. სიგ., აქვე, II, 45—49. ცამფსადთსი *540, გვ. 307, ჟამთაჲ: * 819, გვ. 664) იდგენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს უნდოდა მკითხველისათვის საქართველოს დიდებული მეფის ბრწყინვალე გამარჯვება ბრძოლის ველზე ცხად-ეყო და თავისი აზრის უაღრეს ცხოველმყოფელობისათვის აღტაცებული იძახის: „გლეხთა, იხილემცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ტყუელ“-ო (ცამფსადთსი * 540, გვ. 307). ამაზე მეტი დამარცხება რალა იქნებოდა,

რომ არაბთა უმაღლესი პირნი, მეფენი ქართველთა წოდებრივ წყობილების უმდაბლეს საფეხურზე მდგომ გლეხთა მიერ დატყვევებულნი იყვნენო, გვამცნებდა თავისი ზემომოყვანილი სიტყვებით ქართ. ისტორიკოსი. საყურადღებოა, რომ, თუ არ ვცდებით, ტერმინი გლეხი არც გ. მერჩულის, არც ბ. ზარზმელის, არც სხვა ძველი ავტორების თხზულებებში, არც „მტნე ქა“-ში არა გვხვდება. გ. მერჩელს ამის მაგიერ „მსოფლიონი ერის კაცნი“ და „მდაბიოჲ“ აქვს ნახმარი (ც^ა გ^ლ ხნძ^ლს^ა, გ^ვ ი^ა₃₃ და ნე § ნდ₂). „მატიანე ქ^ა“-ს-კი გლეხობის აღსანიშნავად „წურილი ერი“ უწერია. სუმატ დავითის ძე ამავე ცნებისათვის ხმარობს სიტყვებს „ერნი მსოფლიონი“-ო (ც^ა და უწყ^აბა, 77). თუ ეს უბრალო შემთხვევით არ აიხსნება, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინი „გლეხი“ თავდაპირველად არ ყოფილა ქართ. მწერლობაში და შემდეგ შემოსულა.

რაკი გლეხები სოფლის მუდმივი მკვიდრნი იყვნენ და მათი ერთადერთი საცხოვრებელი და მარჩენალი მიწისმოქმედება იყო, ამიტომაც არის, რომ ხშირად მათ მარტივად „ქუეყანისა მოქმედნი“ ეწოდებოდათ. როდესაც ისტორიკოსმა თამარ მეფის დროინდელ საქართველოს საარაგო გამდიდრების დასურათება მოისურვა, მან დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსივით შედარებას მიმართა, ორი ერთი-მეორის უკიდურესი ცნება ერთმანერთს დაუპირდაპირა და თქვა, ისეთი სიმდიდრე დატრიალდა, რომ „გაზნაურდეს ქუეყანისა-მოქმედნი“-ო (ისტრნი და აზმ^{ნი} * 632-633, გვ. 411).

„მსოფლიონი ერისაკაცნი“, ანუ „მდაბიონი“ როგორც აღნიშნული იყო „შრომით და ქუეყანის მოქმედებით იზარდებოდეს“ და მხოლოდ „შრომისაგან მათისა“ შეედლოთ შეეძინათ რამე(ც^ა სრ^პნ ზრ^ზმ^ლს^ა, 4). მათი ყოფა-ცხოვრება მარტივი იყო, ქონებრივის ავლადიდებით ისინი „ლიტონად ცხოვრებულთა“ (იქვე) წრეს ეკუთვნოდენ.

სანამ ოჯახის ბურჯი ჯანსაღად იყო და მუშაობდა, მის სახლეულებსაც არა უჭირდათ რა, სამყოფი სარჩო ჰქონდათ, მაგრამ როცა ის წაიქცეოდა, მუშაობა აღარ შეეძლო, ან წუთისოფელს გამოესალმებოდა, მაშინ მისი ოჯახის წევრნი „ალსა მას შინა სიგლახაკისასა შეთხეულნი“ (იქვე, 4-5) იყვნენ ხოლმე.

მდაბიოთაგანნი პირადად თავისუფალნიც ყოფილან, როგორც მაგ. თავისუფლად ჩანს სერაპინ ზარზმელის მამა (ც^ა სრ^პნ ზრ^ზმ^ლს^ა, 4-5), მაგრამ უმრავლესობას, განსაკუთრებით XI ს-ითგან

მოყოლებული, თანდათან ყმობის უღელი დაედო და „აზნაურის ყმა“-დაც იქცა. ამიტომაც არის, რომ თამარ შენგი ისტორიკოსი წოდებრივობისა და საზოგადოებრივ მდგომარეობის დაბალ საფეხურზე მდგომ გლახთა აღსანიშნავად სწორედ ამ ტერმინს, „აზნაურის ყმა“-ს ხმარობს. გიორგი III-ეს რომ სულტანი ეყვოდა ლაშქრითურთ თავს დაესხა, იმ ბრძოლაში „არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცხაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 608, გვ. 380). რასაკვირველია გლახები მარტო აზნაურებს არა ჰყავდათ ყმებად, თვით მეფესაც და ეკლესიასაც, მაგრამ აქ თუ „აზნაურის ყმა“-ა დასახელებული იმითომ, რომ გლახყმათა შორის აზნაურის ყმა თირსებით მეფისა და ეკლესიის ყმიბზე რაბლად იდგა. ყველა გლახყმათა მდგომარეობა, ერთგვარი აოა ყოფილა, მათ შორის რამდენიმე ჯგუფი არსებობდა, რომელთა უფლებრივი და საზოგადოებრივი მდგომარეობა არსებითად განირჩეოდა. მაგრამ ეს საკითხი უკვე პირდაპირ წოდებრივობას არ ეხებოდა და ცალკე უნდა იყოს განხილული იქ, სადაც საგანგებოდ „პატრონ-ყმობა“-ზე იქნება საუბარი.

წოდებრივობა საქართველოში თუმცა ძლიერი იყო და ღრმა კვალსაც სტოვებდა იმ დროინდელ საზოგადოებრივ და სახელმწიფო წესწყობილებაში, მაგრამ მაინც წოდებანი ერთი-მეორისაგან გარდაუვალ ზღუდით არ ყოფილა განცალკევებული. წოდებრივად აღზევებაც შეიძლებოდა და დაქვეითება, ჩამომცრობაც, ჩამომავლობასა და წოდებრივ ღირსებას გარდა მაშინდელ ცხოვრებაში პირად ღვაწლსა, ნიჭს და სამსახურსაც თვალსაჩინო მნიშვნელობა ჰქონდა. როდესაც თავისი პირადი ღირსებით აღამიანი „სახინოჲ კაცი“ (გ. მერჩული, ც'ჲ გ'ლ ხნთ'ლსჲ, ი'ზ), „განთქმული და საჩინო კაცი“ (გ. მთაწმინდელი, ც'ჲ იე'სი, და ეფი'სი 14) იყო მის წოდებრივობასაც მიმზვიდელი ნათელი ეფინებოდა და ამაღლებდა, „სამსახური“ შესაფერისად დაჯილდოვებული იყო ხოლმე (ისტორნი და აზმნი * 620, გვ. 406). მაშინ ის მარტო „გუარინანი“-კი აღარ იყო, არამედ მას და მის ოჯახს „მსახურეული სახლი“-ს (ისტორნი და აზმნი * 628, გვ. 405) სახელგანთქმულობაც ემატებოდა. ამგვარადვე, თუ დიდებულის ყმა-აზნაური „ნამსახური“ იყო, მას პატივისცემაც და სახელიც ემატებოდა: იგი ვითარცა „დიდად საპატიოჲ და ნამსახური“ პატრონისათვისაც და ხალხშიაც „საპატიოჲ აზნაურის შვილი“ იყო (1212-1227 წ. ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონი, შიო მღ. ისტ. საბ. 41).

ყმა-გლესაც-კი პირადი ნიჭითა და ღირსებით დაწინაურება შეეძლო: მას ყველანი შეამჩნევდნენ, იგი უბრალო ყმა-კი არ იქნებოდა, არამედ, „ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმა“ (ისტორი და აზმნი * 608, გვ. 380) ყურადღების ღირსია ამ მხრივ, რომ სვანურში „ვა“რგ“ აზნაურსაც-კი ჰნიშნავს.

ყველა ეს ცნობა ნათლად გვიმტკიცებს, რომ პირადი ღირსებით და განსაკუთრებით სამსახურით წოდებრივობის მხრივაც დაწინაურება შეიძლებოდა. ერთის, უფრო დაბალი წოდებითგან უფრო მაღალ წოდებაში გადასვლა რომ შეიძლებოდა, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობებიც მოიპოვება. ამას სხვათა შორის ჯ. უ. ან. შერის სიტყვებიც ცხადად ამტკიცებენ; მას აღნიშნული აქვს, რომ არჩილმა თავისი ტაძრულნი „აზნაურ ყუნა“ (ცა მთსა ვებნგ გრგს-ლსა * 430, გვ. 209-210). წოდებრივ ამადლებას „აღზეება“ რქმევია, ხოლო დაწინაურებულებს „აღზეებულნი“ ეწოდებოდა (ისტორი და აზმნი * 629, გვ. 406).

§ 4. მმართველი წრეები.

ვისაც ერთხელ მაინც ქართ. საისტორიო ძეგლები გულდასმით წაუკითხავს, მას უეჭველია შემჩნეული ექნება, რომ „დიდებულთ“, „წარჩინებულთ“ და კიდევ ორიოდ სხვა სახელის მქონებელთ საქართველოს სახელმწიფო საქმეების მართვაში თვალსაჩინო გავლენა ჰქონდათ. ქართული სახელმწიფო სამართლისათვის ამ ტერმინების განმარტებას ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და საქართველოს სახელმწიფო წეს-წყობილების გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ თავდაპირველად ეს საკითხი საფუძვლიანად შესწავლილი არ იქნება.

მაშ რას ნიშნავდა სიტყვა „დიდებულნი“ და „დიდებულება“? ამ სიტყვის თავი-და-თავი მნიშვნელობა იყო განდიდებული, პატივცემული, დაწინაურებული, წარჩინებული და განთქმული. მაგალ. „კლარჯეთისა დიდებულნი უდაბნონი“, „დიდებულნი მონასტრები“ (ცა გვლ ხნძთჲ, ბ), „იშხნისა პირველი დიდებულე ბაჲ“ (იქვე ით), „ძენი სარგის ამირსპასალარისანი რომელნი მას უამსა დიდად განდიდებულნი იყუნეს მეფის მიერ“ (ისტორი და აზმნი * 686, გვ. 481). ქართ უამთააღმწერელიც ამბობს: „სიბდიენი განდიდებულ იყო ყანისა ულოსაგან და სადუნიცა მისგან განდიდებულ იყო. ყოველი საბრძანებელი ყანი-

სა მისთა კელთა შინა იყო და ბრძანებასა მისსა მორჩილობდეს“-ო (ქამთაალ. * 874, გვ. 718). იგივე ისტორიკოსი ერთგან სწერს: „ამათ ქამთა შინა განდიდნა სამცხის სპასალარი სარგის ჯაყელი და ძე მისი ბექა, რომელნი მთავრობდეს სამცხეს“-ო (იქვე * 874, გვ. 718).

ჩვენთვის ამ ქამად ამ სიტყვების მნიშვნელობის გამორკვევა ზმდენად არის საჭირო, რამდენადაც „დიდებული“ და „დიდებულე-ბა“ სახელმწიფო სამართლის ცნების გამომხატველ ტერმინებად იხმარებოდა. ხოლო თუ ჩვენ ამ მხრივ გვწადიან გამოვარკვიოთ, რაზე იყო დამყარებული „დიდებულება“, მაშინ თავდაპირველად უნდა გამორკვეული გვქონდეს, თუ რა იყო და რა ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი „დიდება“?

როგორც ეტყობა: „დიდება“ ძველად თანამდებობასა და თანამდებობაზე დაფუძნებულს პატივს ჰნიშნავდა. მაგ. ბაგრატ მეფის შესახებ ისტორიკოსს ნათქვამია: „ქვეშე მეთემ „განაგნა ყოველნი საქმენი აფხაზეთისანი, უჩრჩნი თვისნი შესცულნა დიდებისაგან, აღგილთა მათთა დაადგინნა ერდგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქა * 467, გვ. 242). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ რაკი „ლიპარიტ ამირა“ წინაშე მეფისა „ზაკვდა“ და ორგულობდა, მეფე დავითმა „ინება გაწურთა მისი, ამისთსცა პყრობილყო იგი ქამსა რაოდენსა“, ხოლო შემდეგ „განუტევა იგი და მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცვალა“-ო (ცა მფსა დთსი * 521, გვ. 289). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ დიდგვარიანი ხელისუფლები განთავისუფლებულ ამირსპასალარობის, მანდატურთ-უხუცესობის და მსახურთ-უხუცესობის თანამდებობას ერთი-მეორეს ეცილებოდენ, „ბრძოლ[ისა] მყოფთა კელისუფლობის და დიდებისათს“-ო (ისტრნი და აზმნი * 629, გვ. 406).

ამისდა მიხედვით ცხადია, რომ „დიდებული“ დიდი ხელისუფლებით დაჯილდოვებული და აღჭურვილი პირი უნდა ყოფილყო, უ. ი. „დიდებული“ იმავე დროს დიდი მოხელე იქმნებოდა. მაგ. გიორგი მთაწმიდელი რომ საქართველოში ყოფილა, გიორგის მომლოდინე მეფე ბაგრატ IV-მ თურმე „ჰრქუა მთავართა თსთა“, გიორგი მთაწმიდელი მოვა და ყურადღება მიაქციეთ, იუბნებს, მაგრამ ჩვენ-კი არ შემოგვხედავსო და „ვითარცა შემოვიდა სამეუფოსა მას კარავსა, აღდგეს ყოველნივე დიდებულნი... იწყო მე-

ფემან უბნობად მისა... აგრეთვე ეპისკოპოზთა და მთავართა“-ო (ც^ა გ^ი მთ^წ 296). ცხადია, ამ შემთხვევაში დიდებული მთავარსა ნიშნავს.

მე-XI-ე საუკ. ქართ. ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ბაგრატ III მოიყვანეს აფხაზეთისა და ქართლის მეფედ „ყოველთა დიდებულთა ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა“-ო (მტ^ნე ქ^ა *469, გვ. 239). იმავე ავტორს მოთხრობილი აქვს, რომ ბასილი კეისრის საქართველოში ლაშქრობის დროს „მოიკლნეს ერისთავნი დიდებულნი რატი ძე ლიპარიტისი და ხურსი“ (იქვე *474, გვ. 247). თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ მეფის კურთხევის დროს „სრულ ყუეს მოკელეთა¹ სუიანთა და დიდებულთა ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანელის ძეთა მოღება[დ] და დადება[დ] კრმლისა“-ო (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *625, გვ. 400). იგივე ავტორი იხსენიებს „დიდებულთა ვიეთთაქმე კელისუფალთა“ (იქვე *428, გვ. 405).

მაგრამ დიდებულებად მარტო მოხელეები-კი არა ყოფილან, არამედ აზნაურიც შეიძლებოდა „დიდებული“ ყოფილიყო. სხვა-და-სხვა დროის თხზულებებში „დიდებულნი აზნაურნი“ არა-ერთხელ არიან დასახელებულნი (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თსა ლგ, ჟგ. მტ^ნე ქ^ა *478 და 486, გვ. 252 და 260. ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *622, გვ. 396). მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ც^აში მოხსენებულია „აზნაური დიდებულნი... ერქუა მას გაბრიელ დაფანჯული“ (გვ. ი^ბ და ი^დ). მაგრამ იმავე დროს ეს „გაბრიელი მთავარი“ ყოფილა (იქვე ი^გ). მაშასადამე მისი დიდებულებაც დიდ მოხელეობაზე ყოფილა დაფუძნებული. აკი იგივე ავტორი ერთგან ამბობს კიდევ: „განსრულდა ძუელი იგი ეკლესიაჲ ხანძთისაჲ კორციელად მოღუაწებითა დიდებულისა გაბრიელ მთავრისაჲთა“-ო (იქვე ი^ე).

თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ომში თავი ისახელეს „ვარდან და[დია]ნმან მსახურთ-უხუცესმან, ორთავე მკარგრძელთა და სხუათა დიდებულთა აზნაურთა“-ო (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *640, გვ. 421). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ერთგან ამბობს: „ქვეყანათ ციხენი... და დიდებულნი აზნაურნი და მონასტერნი... ყოველნი მას აქვნდეს“-ო (*915-916, გვ. 758).

ზემომოყვანილი მაგალითები ცხად-ჰყოფენ, რომ დიდებულება აზნაურობასთანაც ყოფილა დაკავშირებული.

1) M „მკვეალთა“ > „მკვ^ლთა“.

მაგრამ მაინც ყოველს ექვს გარეშეა, რომ თვითთვეული აზნაური „დიდებულ“-ად არ ითვლებოდა. სიტყვები „დიდებული“ და „აზნაური“ ერთისა-და-იმავე შესატყვის ცნებათა გამომხატველი არ ყოფილა, არამედ „დიდებული“ განსაკუთრებული აზნაურობისაგან განსხვავებული ჯგუფის წევრის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ეს მიზეზია, რომ ჩვენი ძველი ისტორიკოსები ერთსა-და-იმავე წინადადებაში საქართველოს მოხელეთა და მკვიდრთა სხვა-და-სხვა ჯგუფის ჩამოთვლის დროს ამ ორ ტერმინს ცალკ-ცალკე ასახელებენ ხოლმე. მაგ.: „ვაზირნი (და) სპასალარნი, კელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (ისტორნი და აზმნი *603, გვ. 373). „არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა მათ ლაშქართა შინა თვნიერ ერთისა ჯუარის მჭვირთველისა“-ო (იქვე *608, გვ. 380). „ზრახვა ყუეს, რომელნი მყოფ იყუნეს, თვთ ჭიაბერი მანდატურთ-უხუცესი, ჰერნი და კახნი დიდებულნი და აზნაურნი“ (იქვე *654, გვ. 440). „ბოცოს ძე ბოცო და მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი“-ო (იქვე *686, გვ. 480-481). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: „მოვიდეს ერ-კახნი დიდებულნი და აზნაურნი დავით მეფის წინაშე“-ო (ჟამთააღ. *913, გვ. 755).

ზემომოყვანილი მაგალითებიდანაც ნათლად ჩანს, რომ დიდებულნი აზნაურთა საზოგადო ჯგუფს და წოდებას არ ეკუთვებოდნენ. დიდებულნი აზნაურებზე მაალა იდგნენ. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში და თვით ცხოვრებაშიაც იმათ, მაინც-და-მაინც მე-XI-ე საუკუნითგან მოყოლებული, უუმაღლესი საფეხური ეკავათ: მეფის შემდგომ პირველი ადგილი მათ ეკუთვნოდათ: აზნაურებს-კი დიდებულებთან შედარებით შეორეხარისხოვანი ადგილი ეჭირათ. ეს გარემოება თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითაც მტკიცდება. მას სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: თამარის მეფობაში ისეთი კეთილდღეობა იყო საქართველოში, რომ „გააზნაურდეს ქუეყანის მოქმედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი და გაკემლმწიფდეს დიდებულნი“-ო (ისტორნი და აზმნი *632-633, გვ. 411). მაშასადამე დიდებულნი აზნაურებზე უფრო მაალა წრეს ეკუთვნოდნენ.

თავისდათავად საკითხი იბადება; აზნაურებივით დიდებულებიც ხომ წოდებას არ შეადგენდნენ და აზნაურობას გარდა ცალკე

დიდებულთა წოდებაც ხომ არ არსებობდა? არა. დიდებულება წოდებრივი ცნება არ ყოფილა. წოდების დამახასიათებელ თვისებას ის გარემოება შეადგენდა, რომ წოდებრივი ღირსება სახლობისა და სავგარეულოს თვითოეულ წევრს ეკუთვნოდა. მაგ. აზნაურთა გვარის ყოველი შვილი და თვითოეული ოჯახის წევრი აზნაურად ითვლებოდა. დიდებულებას-კი ეს თვისება არ ჰქონია და ამის გამო ვერც წოდებად ჩაითვლება. ყოველი იმ გვარისა და სახლის შვილი, რომელსაც ესა-თუ-ის დიდებული ეკუთვნოდა, დიდებულად-კი არ ითვლებოდა, არამედ მხოლოდ ის პირადად იყო „დიდებული“: მის შვილს, არც მის ძმებს, ან სხვა ნათესავებს დიდებულთა სახელი არ ენიჭებოდათ.

ამ მხრივ საყურადღებოა, თუ როგორ ესმოდათ დიდებულებას შემდეგ საუკუნეებში, საქართველოს დაქვეითების ხანაში, როდესაც წოდებრივობა ცხოვრების დედა-ბოძად იქცა. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში მაგ. „დიდებული თავადი“-ს მნიშვნელობა შემგვარად არის განმარტებული.

„დიდებული თავადი ეს არის:

ერთი თავი თვითან არაგვის ერისთავი გაუყრელი, გაუყრელი, ერთი თავი თვითან ქსნის ერისთავი, გაუყრელი ერთი თავი თვითან ამილახვარი, გაუყრელი ერთი თავი ორბელი შვილი, როდესაც გაუყრელი ყოფილა ციცი შვილი და ამათთან-კი არა-და სომხითის მელიქიც ყოფილა. ამათ გარდაისად ამათსავ სახლისკაცებს ამათან სისხლი არა სდის“-ო (§ 35).

მოყვანილი განმარტება ამტკიცებს, რომ აღმოსავლეთს საქართველოში, სახელდობრ მარტო ქართლის სამეფოში მხოლოდ რ დიდებული ყოფილა: ერთი არაგვის ერისთავიანთ სახლითგან, ერთი ქსნის ერისთავიანთ სახლითგან, ერთი ორბელი-შვილთა გვარითგან, ერთი ამილახვრიანთ გვარითგან, ერთი ციციანთგან და ერთიც სომხითის მელიქის გვარითგან. მაშასადამე მხოლოდ ამ ექვს გვარში შეიძლება, რომ თითო-თითო დიდებული ყოფილიყო. რატომ? ამის საპასუხოდ უნდა მივაქციოთ ყურადღება იმ გარემოებას, რომ კანონმდებელს თვითოეულის ზემოაღნიშნული სავგარეულოს შესახებ საგანგებოდ აღნიშნული აქვს „გაუყრელი“-ო. ციციშვილებზე-კი ნათქვამია: „როდესაც გაუყრელი ყოფილა ციცი შვილიცა“-ო. ხოლო მას შემდეგ, რაც გაყრილან, უკვე

აღარ შეიძლება, რომ ციციანთგან დიდებული გამოსულიყო. აქეთგან ცხადია, რომ დიდებული მხოლოდ დიდსა და ცა-უყრელ გვარში შეიძლება იყოს.

შეგრამ შემომოყვანილი კანონი ამას გარდა ამტკიცებს, რომ დიდებულებისათვის მარტო დიდგვარიანობა არ კმაროდა. კანონმდებელს საგანგებოდ აღნიშნული და ხაზგასმული აქვს, რომ არაგვის ერისთავთაგან დიდებულად მხოლოდ „თვითან არაგვის ერისთავი“ ითვლებოდა, ქსნის ერისთავთაგან მხოლოდ „თვითან ქსნის ერისთავი“, ამილახვართაგან მხოლოდ „თვითან ამილახვარი“, მელიქი-შვილთაგან მხოლოდ „სომხითის მელიქი“. პირადად მაშასადამე შემოჩამოთვლილ დიდ საგვარეულოთაგან დიდებულად მარტო ის ერთი გვარისშვილი ითვლებოდა, რომელსაც მეფისგან მაღალი, საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები: ქსნის, ან არაგვის ერისთავად დადგენილი იყო, ან ამილახვორად, ან სარდლად, ან მელიქად და სხვად იყო დანიშნული.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ამ ხუთ-ექვს დიდებულს გარდა მათ არც მახლობელ ნათესავეებს, არც გვარისშვილებს, „ამათსაც სახლის კაცებს“ დიდებულების სახელი და ღირსება არა ჰქონიათ, ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულება წოდება არ იყო და დიდებულნი ცალკე წოდებას კმარა, არამედ მხოლოდ ცალკე წრეს შეადგენდნენ. იმისდა მიხედვით, თუ აზნაურთა გაუყრელ გვარში ვინ უწყალობებდა მეფე მაღალ ხელისუფლებას, დიდებულადაც ის იქნებოდა. მაშასადამე დიდებულება გვარის ყველა შვილთათვის მემკვიდრეობითი და საგვარეულო კუთვნილება-ი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ დიდგვარიანობა და ღირსეულობა იყო დამოკიდებული.

თუ მე-XVIII-ე საუკუნეშიც-კი, როდესაც სხვა-და-სხვა თანამდებობანი დროთა განმავლობაში საგვარეულო და მემკვიდრეობით კუთვნილებად იყო ქცეული, დიდებულება მაინც მემკვიდრეობით და წოდებრივ ღირსებად არ ითვლებოდა, მით უმეტეს შეუძლებელია დიდებულება მემკვიდრეობით და წოდებრივ ღირსებად ყოფილიყო იმ ხანაში, რომელსაც ეხლა ვიკვლევთ.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შემომოყვანილი განმარტება ალბათ ძველ დროისთვისაც გამოსადეგი იქნებოდა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მაშინ თავადობა, როგორც წოდება, ჯერ არ არსებობდა და მის მაგიერ მარტო აზნაურობა იყო. ამიტომ მაშინ

ამბობდენ „დიდებული აზნაური“-ო და არა „დიდებული თავადი“-ო, როგორც ვახტ. კან-ბშია ნათქვამი. ამ შესწორების შემდგომ ზემომოყვანილი განმარტება „დიდებულთა აზნაურთა“ ბუნებისა და თვისებათა შესასწავლად შეიძლება გამოდგეს. მაშასადამე „დიდებულ აზნაურ“-ად იწოდებოდა დიდისა და გაუყრელი გვარის მხოლოდ ერთი წევრი. სახელდობრ, რომელსაც მეფისაგან დიდი ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები. მაგრამ იმ დიდებულებსათვის, რომელიც დიდგვარიანობაზე-კი არა, არამედ დიდ ხელისუფლობაზე იყო დამყარებული, ალბათ სხვა პირობები იქნებოდა საჭირო.

მაშასადამე დიდებულება დიდ მოხელეთა და ხელისუფალ აზნაურთა ჯგუფისაგან წარმომდგარა და გამოყოფილა. უკვე მე-XI-ე საუკუნეში დიდებულნი ცალკე არიან გამოყოფილნი და განსაკუთრებულ საზოგადოებრივ წრედ და ერთეულად მოჩანან. გიორგი ხუცეს-მონაზონს მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ მთაწმიდელ მამის წინაშე „იწყეს აღსარებად და სინანულად... დიდებულთა და მთავართა. მღიდართა და გლახაკთა“-ო (ც^ა გ^ი მთ^წმ, 320), და დიდებულთ განცალკევებულ ჯგუფად ასახელებს. ამავე საუკუნის მეორე ისტორიკოსიც „დიდებულთ“ საქართველოს განსაკუთრებულ და ძლიერ ჯგუფად იხსენიებს, მაგ.: ლიპარიტის ტყვედ ჩავარდნის შემდგომ „დიდებულთა ამის სამეფოსათა და შვილთა ლიპარიტისთა... გამოიყუანეს მეფე მეფედ“ (მტ^ნე ქ^ა *492, გვ. 264). „შემდგომად დღეთა მრავალთა მოიპტკიცეს მეფე და დიდებულნი ამის სამეფოსანი ციხიოვანთა ლიპარიტისათა მშვიდობით გაშუებისათვს ლიპარიტისა“ (იქვე *495, გვ., 267. ამგვარივე მაგალითები იხ. იქვე *499 და 507, გვ. 270 და 277, ისტ^რნი *610 და 613, გვ. 382 და 386). „მცირედისა ჟამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი, სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს და შეიპყრეს... ლიპარიტ“ (მტ^ნე ქ^ა *494, გვ. 266).

„ქართულნი დიდებულნი“ (ისტ^რნი და აზ^ნი *654, გვ. 440) როგორც თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობებითგანა სჩანს გავლენიან წრეს შეადგენდენ და საქართველოს დიდმნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეებზე მსჯელობის დროს თვალსაჩინო მონაწილეობას იღებდენ, პირველად ისინი არიან მოხსენებულნი. მაგ.: გიორგი II თავისი ასული თამარი „მეფე ყო თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოსთა, დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა“ (ისტ^რნი და

აზმნი *616, გვ. 390-391). მამის სიკვდილის შემდგომ დიდებულთა თხოვნისაებრ თამარის მამიდან თავის ძმისწულს მეფედ კურთხევა ურჩია და „მოახსენა თამარსა მეფესა და დედოფალსა და [და]მორჩილდა პირველსავე ბრძანებასა, აწ კადრებულსა დიდებულთა [მიერ] შვიდთავე [სა]მეფოთასა“-ო (იქვე *624, გვ. 399). თამარის პირველ ქმარსაც „უბედურს რუსს“ სოდომური ქცევა „უგრძნეს ვაზირთა და დიდებულთა“ და მათვე „კელ-ყუეს“ და წარიყუანეს ექსორია ქმნად“ (იქვე *640, გვ. 422-423). მე-XIII-ე საუკუნეში „დიდებულნი საქართველოსანი“ ჩვენს სახელმწიფოში მძლავრსა და გავლენიან წრეს შეადგენდნენ. ქართ. ეპოთაალმწერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილის შემდგომ „ყოველნი დიდებულნი საქართველოსანი შემოკრბეს და ყუეს ფიცრი და სიმტკიცე ერთგულობისა და მოსცა ძე მისი (ვახტანგ) მეფემ“ დავით რუსუდანის ძემოა (ეპოთაალ. *903, გვ. 743).

„წარჩინებულნი“ და „წარჩინებულნი“ (ც^ე ი^ე და ეფ^სი 15) უფრო ფართო მნიშვნელობით ინშარებოდა ხოლმე. თუმცა სოგჯერ „დიდებულნი“-ს მაგეირაც გვხვდება და არა ერთხელ თითქოს მისი შესატყვისობის გამომხატველია. მაგ. ერთს ქართ. ისტორიკოსს ძოთხრობილი აქვს, რომ უსინათლო თევდოსის მეფობის დროს აფხაზეთში „განირყუნა ქუეყანა იგი, შეიცუალა ყოველი წესი მისი და განგება პირველთა მეფეთა განწესებული: იხილეს რა წარჩინებულთა მის ქუეყანისათა, იყუნეს ყოველნი მწუხარებასა შინა დიდსა“-ო (მტ^ნე ქ^ე *463, გვ. 238).

რაკი დავით აღმაშენებლის ანდერძში „წარჩინებულნი“ და „დიდებულნი“ ცალკალკე არიან დასახელებულნი, ამიტომ ცხადია, რომ მსგავსებას გარდა ამ ორ ტერმინს შორის. მცირეოდენი მაგნი განსხვავება უნდა ყოფილიყო. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „გიბრძანებს... თქვენ ყოველთა დიდგბულთა და წარჩინებულთა სამეფოჲსა მისისათა: კათალიკოზთა, ეპისკოპოსთა, ერისთავთა და ყოველთა შეწყალებულთა“-ო (ქქ^ზბი. II, 51, —გ).

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულებივით „წარჩინებულნიც“-ც სახელმწიფო საქმეების განგებაში დიდ მრანაწილეობას იღებდნენ. მას მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ როდესაც მხარგრძელებმა თამარს მოახსენეს, სპარსეთში გალაშქრება უბრძანე საქართველოს მხედრობასო, თამარ მეფემ თურმე „მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ამის სამეფოსათა

იმერთა და ამერთა, აუწყა თქმული მათი... სთნ და ყოველ-
თა თქმული მათი და დასკუენეს ლაშქრობა“-ო (ისტორი და
აზმნი * 711, გვ. 516). იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ სომეხ-ქარ-
თველთა სარწმუნოებრივი შეცილების დროს ძმანი მხარგრძელნი, „ყო-
ველნი მკვდრნი მეფის წინაშე იყუნეს კათალიკოსი და ეპისკოპოსნი,
სხუანიცა საქართველოს წარჩინებულნი“-ო (იქვე * 686, გვ.
481): ხოლო როდესაც შეცილება ქართველი საღვდლოების გამარ-
ჯვებით დამთავრდა და „კათალიკოზი შესვეს შემოსილი ჰუნესა-
თსსს... თანაჰყუებოდეს ყოველნი წარჩინებულნი“ და ფსალ-
მუნების ვალობით შემოატარესო (იქვე * 696, გვ. 492):

სხვებზე უფრო ხშირად წარჩინებულებს, ამასთანავე ყოველ-
თვის ვითარცა სახელმწიფო საქმეების მართვა-გამგეობის მონაწი-
ლეთ ქართ. ჟამთააღმწერელი იხსენიებს. მაგ. როდესაც დავით ლა-
შას ძემ მონღოლთაგან განდგომა დააპირა, „წარჩინებულნი ამის
სამეფოსანი რომელნიმე დაუმტკიცებდეს და რომელნიმე
არა“-ო (ჟამთააღმწერელი * 825, გვ. 671). „მწუხარე იყვნეს წარჩინებულ-
ნი [სა]მეფოსანი რამეთუ (დედოფალმა) ჯიგდამან არა შვა შეი-
ლი“ (იქვე * 821, გვ. 667). მონღოლთა შემოსევის დროს „წარჩი-
ნებულნი სამეფოსანი თვისისა ქვეყანისათვის ზრუნვიდეს“ (იქვე
* 806, გვ. 648): ულუ ყანის დასახვედრად ნოინნი თურმე აღარბა-
განში: „წარემართნეს მიგებებად... და თანა წარიტანნეს ყოველნი
წარჩინებულნი საქართველოსანი და უმეტეს ეგარსლანი,
რომელსა ვითარცა მეფესა მორჩილობდეს ყოველნი მთავარნი
საქართველოსანი“-ო (იქვე * 803—804, გვ. 645). ამ უკანასკნელ
წინადადებითგან ირკვევა, რომ ზოგჯერ მაინც წარჩინებულებად
მთავარნი არიან ნაგულისხმევი. ამასვე ამტკიცებს შემდეგი მაგალი-
თიც. ბექა სამცხის სპასალარმა „მოუწოდა წარჩინებულთა სამ-
ცხისათა შავშ-კლარჯთა და შეკრიბნა ყოველნი და ჰრქვა: ისმი-
ნეთ, მთავარნო საქართველოსანო, ძმანო და თანამონათესა-
ვენო“-ო (იქვე * 923, გვ. 767). ეს უკანასკნელი ამონაწერი იმ (ხრი-
ვაც არის საყურადღებო, რომ გვაფიქრებინებს—წარჩინებულნი სა-
ქართველოს თვითოეულ თემში და კუთხეში ყოფილან.

ქართ. საისტორიო თხზულებებში დიდებულთა და წარჩინე-
ბულთ გარდა არა ერთხელ არიან მოხსენებულნი „მკვდრნი“ და
„თავადნი“ ვითარცა საქართველოს სამეფოში გავლენიანი პირობი.

როგორც უკვე განმარტებული იყო ტერმინ „მკვდრი“-ს თავდა-
პირველი მნიშვნელობა მცხოვრები და დაბნელებული იყო (იხ. საქ.

მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები). მაგრამ „მკვდრი“ მემკვიდრესაც ერქვა, მაგ. დავით აღმაშენებლის „ისტორიკოსი“ სწერს: „მოკუდა რატი ძე ლიპარიტისი, კაცი ორგული... და ესრე დასრულდა სახლი... და აღარავინ დარჩა საყოფელთა მათთა მკვდრი... და მამული მათი აღილო შემდგომად მეფემან“—ო (ცა მფსა დთსი * 522, გვ. 290). ამას გარდა „მკვდრი“ სამეფო ტახტის მემკვიდრესაც ეწოდებოდა. მაგ. ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ როდენსაც დემეტრე „აფხაზთა და ქართუელთა“ მეფე უძეოდ გარდაიცვალა და უსინათლო თეოდოსის მეტი სამეფო გვარში აღარავინ იყო, „არღრა დარჩა მკვდრი აფხაზეთსა და ქართლსა, გამოიყუანეს თეოდოსი და დასუეს მეფედ“—ო (მტნე ქა * 460, გვ. 236). ხოლო, როცა უძეოდ დავით დიდმა კურაპალატმა ქართლში თავისი ნაშვილები ბაგრატ III მოიყვანა, მან შემოკრიბნა ქართველნი აზნაურნი და უბრძანა: «ესე არს მკვდრი ტაოსა, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი გაზრდილი ჩემი... ამას დაემორჩილენით“ ყოველნი“—ო (იქვე * 462, გვ. 237—238). რაკი უსინათლო და უშვილო თეოდოსის გარდა აფხაზთა სამეფო სახლში აღარავინ დარჩა, „უმკვდრო ქმნილიყო ქუეყანა აფხაზეთისა“—ო (იქვე * 463, გვ. 239). ცხადია ამ სამსავე უკანასკნელ მაგალითში სიტყვა „მკვდრი“ სამეფო ტახტისა და ქვეყნის მემკვიდრეს ჰნიშნავდა.

მაგრამ ქართ. საისტორიო წყაროებში ისეთი ადგილებიც მოიპოვება, სადაც „მკვდრი“ არც მცხოვრებს და არც ტახტის მემკვიდრეს ჰნიშნავს, არამედ სულ სხვა, განსაკუთრებული აზრით არის ხოლმე ნახმარი. „მტნე ქა“—ში მაგ. აღნიშნულია, რომ დემეტრე „აფხაზთა და ქართუელთა“ მეფის გარდაცვალების შემდგომ, მკვდრთა ქუეყანისათა... გამოიყუანეს თეოდოსი და დასუეს მეფედ“—ო (* 460, გვ. 237). უეჭველია, რომ ამ შემთხვევაში „მკვდრნი ქუეყანისანი“ ქართლ-აფხაზეთის ყველა მცხოვრებს კი არ ჰნიშნავს, არამედ ქვეყნის გავლენიან, მმართველ წრეებს, რომელთაც უფლება ჰქონდათ უფლისწული სამეფო ტახტზე დაესვათ. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც მოთხრობილი აქვს, რომ რა წამს გაძევებული გიორგი რუსი საქართველოს შემოესია და დასავლეთი საქართველო მას მიემხრო და თამარს გადაუდგა, თამარი „იკითხვიდა მიზეზსა მკვდრთა მისთავან“—ო (ისტრნი და აზნი * 651, გვ. 437). ცხადია აქაც „მკვდრი“ არც მცხოვრებთა აღმნიშვნელია, იმიტომ რომ მაშინ ამ წინადადებას აზრი დაეკარგებოდა, არც ტახტის მემკვიდრისა იმიტომ, რომ ჯერ იგი დაბადებული არც-კი იყო. შემდეგ იმავე

ავტორს მოთხოვნილი აქვს, რომ სანამ ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი შეცილება მოხდებოდა, ამაზე უწინარეს მხარგრძელნი და „ყოველნი მკვდრნი მეფის წინაშე იყუნეს“-ო (იქვე * 686, გვ. 481). რასაკვირველია არც ამ წინადადებაში შეიძლება, რომ „ყოველნი მკვდრნი“ საქართველოს ყველა მცხოვრებს აღნიშნავდეს: მთელი სამეფო ხომ მეფის სასახლეში თავს ვერ მოიყრიდა?! თამარ მეფის მეორე ქმრის არჩევის შესახებ იგივე ისტორიკოსი ამბობს, რომ დავით სოსლანის შერთვა ურჩიეს, „ჰკადრეს და მოაკსენეს (დედოფალსა რუსუდანს) მკვდრთა ამის სამეფოსათა. იგი განალამცა ნებისა დამრთავი ვაზირთა და დიდებულთა თანაშემწე ქმნითა მომკსენებელ და მოაჯე ექმნეს თამარს“-ო (იქვე * 646—647, გვ. 431). ეს მაგალითიც ამტკიცებს, რომ „მკვდრნი სამეფოსანი“ მნიშვნელობით საქართველოს მცხოვრებთა შესატყვისობა-კი არ იყო (თამარ მეფისათვის საქრმოს არჩევაში ყველას ხომ ვერ ვარევედენ), არამედ საქართველოს სახელმწიფო საქმეებზე გავლენიანი წრის.

ზემომოყვანილი მაგალითების წყალობით თუმცა ყოველ მხრივ გამორკვეული დასკვნის გამოყვანა შეუძლებელია, მაგრამ ის გარემოება მაინც სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ საქართველოში სამეფოს მემკვიდრედ, მის სახელმწიფოებრივი უზენაესი უფლების პატრონად მარტო სამეფო სახლი-კი არ ითვლებოდა, არამედ მცხოვრებთა მოწინავე წრეც, რომლის წევრებსაც ეწოდებოდათ „მკვდრნი ქუეყანისანი“, ან „მკვდრნი სამეფოსანი“ და რომელიც აგრეთვე სახელმწიფოს დიდმნიშვნელოვანი საქმეების განგებაში მთავარ მონაწილედ მოჩანან.

მასალების სიმცირე ჯერჯერობით საშუალებას არ გვაძლევს ზედმიწევნით გამოვარკვიოთ, თუ ვინ ითვლებოდენ სამეფოსა და ქვეყნის „მკვდრ“-ად. ცხადია მხოლოდ, რომ სხვათა შორის „დიდებულნი“, ვაზირნი და დანარჩენი დიდი ხელისუფალნიც ერივნენ.

საყურადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს მოხსენებულნი ჰყავს აგრეთვე ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“ (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415) და „ერთი მკვდრთაგანი დიდვაჰარი ზანქან ზორაბაბელი“ (იქვე).

უფრო ძნელი განსამარტებელია ტერმინის „მკვდრნი“ მნიშვნელობა. ეს სიტყვა ქართულ საისტორიო მწერლობაში უკვე შე-XI-ე

საუკ.-თვან მოყოლებული ჩვეულებრივია. მაგრამ XI—XIII ს.ს. იგი რასაკვირველია ჯერ წოდების აღმნიშვნელი სიტყვა არ არის. როგორც შემდეგში წახდა.

თაგდაპირველად ამ სახელს („თავადი“) ალბათ მოთავეს, თავ-კაცს და მეთაურს ეძახდნენ. ამგვარი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას მემატინის შემდეგ მოთხრობაშიაც-კი. ბაგრატ IV-ის მათებელმა ლიპარიტმა „აიხუნა ზემონი ციხენი და შირთნა თავადნი კაცნი“-ო (მტ^ნე ქ^ა * 491, გვ. 264).

მეტად საყურადღებოა, რომ როგორც „დიდებულნი სამეფოსანი“ და „მკვდრნი ქუეყანისა და სამეფოსანი“ არსებობდნენ, ყოფილან თურმე „თავადნი სამეფოსანი“-ც. იმავე ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ ივანე ლიპარიტის ძეს, მეფე ბაგრატმა უბოძა „მამული არგუეთისა და ქართლისა და ჰმონებდა ერთგულობით და იყო თავად თავადთავე თანა ამის სამეფოსათა“-ო (იქვე * 496, გვ. 268). მართლაც იგივე ავტორი ამბობს: „ცნა ტფილისით გაღმართ აფხაზთა მეფემან ქართლის ვნება, წამოსულა ფადლონისი, გამოგზავნა თავად(ნი) ივანე ძე ლიპარიტისი ერისთავი და ნიანია ძე ქუაბულისი და მურვან ჯაყელი ერისთავი ყუელისა და თანა სხუანიცა აზნაურნი“-ო (იქვე * 503, გვ. 273). ამავე მემატინის ცნობით მეფე გიორგი II-ეს „თავადთა ამის სამეფოსათა—ნიანია ქუაბულისი ძემან, ივანე ლიპარიტისი ძემან და ვარდან სუანთა ერისთავმან... აუშალეს ქუეყანა“ (ც^ა მფ^სა დთ^სი * 509, გვ. 278).

თამარ მეფის ისტორიკოსიც იხსენიებს „თავადთ“. საქართველოს მხედრობა სამშობლოში ძღვევამოსილი რომ დაბრუნდა და ტფილისში შევიდა, „დაჯდა მეფე ტახტსა სამეფოსა. შეუძღვა ამირსპასალარი და შევიდეს თავადნი და დასხდეს წესისაებრ“ (ისტ^რნი და აზ^მნი * 718, გვ. 525).

ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაშიც „თავადნი“ ხშირად გვხვდებიან. ამ ისტორიკოსის სიტყვებითგან ირკვევა, რომ როგორც „დიდებულნი საქართველოსანი“ და „წარჩინებულნი საქართველოსანი“ იყვნენ, ისევე თურმე „თავადნი საქართველოსანი“-ც არსებობდნენ, რომელთაც სახელმწიფო საქმეების მიმდინარეობაზე დიდი გავლენა ჰქონდათ: „თვინიერ მათოსა განზრახვისა“ არც ერთი დიდმნიშვნელოვანი საქმითხი არ უნდა გადაწყვეტილიყო. ერთგან ჟამთააღმწერელს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ ლაშა-გიორგის სააუგო ქცივის

„მცნობელნი თავადნი საქართველოსანი ფრიად მბრძოლ-
(ექმნეს) და უმეტეს ათაბაგი და ვარამ გაგელი ზაქარიას ძე განეყე-
ნებოდეს დარბაზს ყოფისაგან. «არა თავს ვიდებთ შინსა მე-
ფედ ყოფასა უკეთუ არა განეყენო ბოროტთა კაცთა ს(ი)ახლ(ე)სა-
(და) ავსა წესსა რომელსა იქმ.» ხოლო მეფემან შეინანა და აღ(უ)-
თქვა სიმტკიცეთა მიერ არღარა ქმნად თვინიერ მ-
თისა განზრახვისა“ (ჟამთ. * 727, გვ. 544).

იმავე ისტორიკოსის ცნობებითგანა სჩანს, რომ სახელმწიფოს.
დიდმნიშვნელოვან საქმეთა მიმდინარეობა და თვით სამეფოს ჩარ-
ხის ტრიალიც-კი ბევრ რიგად „თავადთა“ ნებაზე იყო დამოკიდე-
ბული. სარგის ჯაყელი მაგ. თურმე ლაშა-გიორგის ძეს დავით მეფეს.
წრჩევდა, ლიხთ-იმერეთს გადავიდეთ და, თუ რუსუდანის ძემ კარ-
გად არ მიგვიღო, „ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა და გან-
ვსცეთ საჭურჭლე(ნი) და ჩვენ კერძო დავიყენოთ“-ო (იქვე.
* 831, გვ. 676). ალბათ „თავადთა“ მომხრეობა საკმარისი იყო, რომ
ს. ჯაყელისა და დავით მეფის წადილი განხორციელებულიყო.

ერთგან ჟამთააღმწერელს ისიც-კი აქვს გაკვრით მოხსენებული,
თუ სახელდობრ ვინ ითვლებოდენ „თავადებად“. იქ სადაც ს. ჯა-
ყელის ზემომოყვანილი სიტყვებია — „ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა-
და... ჩვენ კერძო დავიყენოთ“-ო, დაძენილია: „ვეზრახნეს კახაბერის-
ძესა რაჟის ერისთავსა კახაბერსა, ქვაბულის ძეთა, ფარჯანიანთა-
სარგის(ს), რათა ლაშას ძე დავით ყონ მეფედ. რომელნი ერჩდესცა-
და რომელნიმე წარუდგეს ლაშას ძესა და რომელნიმე რუსუდანის-
ძესა. ეგრევე დადიან-ბედიანი ჯონშერის ძე დადგა ერთგულობასა-
ზედა“ (იქვე * 831—832, გვ. 676). მაშასადამე რაჟის ერისთავი კა-
ხაბერის ძე კახაბერი, ქვაბულის ძენი, ფარაჯანიანი სარგისი,
ჯონშერის ძე დადიან-ბედიანი და სხვანი „თავადები“ ყოფილან.

ერთი სიტყვით ზემომოყვანილ მაგალითებიდან ცხადად ირკვევა,
რომ საქართველოში ყოფილან სახელმწიფო საქმეებ-
ში უაღრესად გავლენიანი პირნი, რომელხიც ცნო-
ბილნი იყვნენ ვითარცა „თავადნი სამეფოსანი“ და
„თავადნი საქართველოსანი“. განსაკუთრებულ შემ-
თხვევებში ეს „თავადნი“ საქართველოს თვით სვებე-
დის გადამწყვეტიც-კი იყვნენ, ხოლო ჩვეულებრივ მე-
ფეთან ერთად და მეფის გვერდით სახელმწიფოს სა-
თავებში უდგენ. ქართ. მემატიაზე ერთგან მოგვითხრობს, რომ
ქართ. აზნაურთ ზაგრატ IV-ის წინააღმდეგ მისი ნახევარ-ძმის დემე-

ტრეს გამეფება უნდოდათ, მაგრამ „ვერცა გაამეფეს, თუ ვის გულსა ედვა და ვერცა-ლა გამოინდევს ბაგრატ მეფემან და დედამან მისმან და ვერცა-ლა თავადთა დიდებულთა ამის სამეფოსათა“-ო (მტნე ქე * 483, გვ. 257). ტახტის მიძიებელი დემეტრე იძულებული იყო ბიზანტიაში გახიზნულიყო. სამეფო შიგნითკი დამშვიდდა, მაგრამ მაშინ საქართველოს გარეთგან მოადგა უსიამოვნება: „დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა“-ო (იქვე * 483, გვ. 257). ამგვარად „თავადნი დიდებულნი ამის სამეფოსანი“ ყოფილან იგივე „მოთაულნი ამის სამეფოსანი“. მაშასადამე „თავადნი“ სახელმწიფოს „მოთაულნი“ ყოფილან და სათავეში მდგარან, რაც ზემომოყვანილ სხვა მაგალითებითაც მტკიცდება.

მაშ ვინ იყვნენ და ვინ ითვლებოდნენ თავადებად? უკანასკნელი მაგალითისდა მიხედვით ერთის მხრივ საფიქრებელი იყო, რომ „თავად“-ად დიდი ხელისუფლები იწოდებოდნენ. მართლაც გიორგი მთაწმიდელის ცა-ში ნათქვამია, რომ ბაგრატ IV-ის დედა მარიამ დედოფალი კონსტანტინეპოლითგან პალესტინაში მიმავალი გზად ანტიოქიაში შევიდა „და აქუნდა სამეფო ბრძანებაჲ თავადსა-თანა და პატრიარქსა ანტიოქიისასა, რათა ყოვლითა დიდებითა და პატრივითა წარგზავნონ. ხოლო პატრიარქმან და მთავარმან განიზრახეს“, რომ დედოფლისთვის მოგზაურობა დაემსლეინებინათ იმიტომ, რომ პალესტინა მაჰმადიანთ ეპყრათ (ცე გი მთწე 308). ამ წინადადებაში „თავადი ანტიოქიისა“ მაშასადამე ანტიოქიის მთავარს და გამგეს ნიშნავს.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს „თავადნი“ და „კელისუფალნი“ ერთ ჯგუფში ჰყავს მოხსენებული: „საყუარელნი და საკუთარნი, ვაზირნი [და] სპასალარნი, კელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და ნოყმენი“ (ისტრნი და აზმნი * 603, გვ. 373). ამას გარდა ზოგი ზემოაღნიშნული მაგალითითგანაც ჩანს, რომ „თავადნი ამის სამეფოსანი“ ივანე ლიპარიტის ძე, ვარდანი ერისთავები იყვნენ. ერთი ქართლისა, მეორე სვანთა (ცე მეწსა დთსი * 509, გვ. 278 და მტნე ქე * 403, გვ. 273). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართველთა სპარსეთში ლაშქრობის დროს „თავრეველებმა“ სცადეს „ხარკის მოცემითა“ დაემშვიდებინათ „ქართველნი თავადნი და სპანი“ (ისტრნი და აზმნი * 714, გვ. 519) და ამ აღგი-

ლას ავტორს თავადებად შეიძლება მხედართმთავრები ჰყავდეს ნა-
გულისხმევი.

მაგრამ ტერმინი „თავადი“-ს მნიშვნელობის ამგვარად განმარ-
ტება მაინც სწორე არ იქნებოდა. თავადი შეიძლებაოდა რასაკვირ-
ველია იმავე დროს მთავარი, ან სხვა რომელიმე ხელისუფლობის-
მქონებელი ყოფილიყო, მაგრამ, როგორც ეტაობა, ყოველი დი-
დი მოხელე და მთავარი „თავადად არ ითვლებოდა.
„თავადი“ და მთავარი, ან ერისთავი სხვა-და-სხვა
ცნების გამომხატველი იყო. ამიტომაც არის, რომ ეს ორი
ტერმინი განცალკევებულად არის მოხსენებული. ქართ. ჟამთააღმ-
წერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მე-XIII-ე საუკ.-ში
საქართველოს ორ სამეფოდ ჰყოფდენ, „თავადები და ერის-
თავნი ურთიერთს შეასწორნეს ნიკოფსით დარუბანდამდე“
(* 832, გვ. 677).

ისეთი ცნობაც-კი მოიპოვება, როდესაც უკვე თავადად
წოდებულნი პირნი შემდეგ დიდის თანამდებობით ყო-
ფილა დაჯილდოვებულნი. თამარ მეფის ისტორიკოსს სახელ-
დობრ მოხსენებული ჰყავს ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თავ-
ვადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელ დასხმული
ამირად ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“
(ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415). მაშასადამე აბულასანი ისე-
დაც „თავად“-ად ითვლებოდა და მისი „თავადობა“ ქარ-
თლისა და ტფილისის ამირობაზე არ ყოფილა დამყა-
რებული. როგორც მთავარისაგან მისი საბრძანებელის აღსანიშნა-
ვად „სამთავრო“ იყო ნაწარმოები, ისევე „თავადი“-საგან წარ-
მომდგარია „სათავადო“-ც (იქვე * 631, გვ. 409).

უეჭველია, რომ „თავადი“ და „დიდებული“-ც ერთი-
სა-და-იმავე შესატყვისი ცნების გამომხატველნი აო-
უნდა ყოფილიყვნენ. რასაკვირველია შეიძლება ზოგჯერ ისეც
მომხდარიყო, რომ „თავადი“ იმავე დროს დიდი ხელისუფლობით-
ყოფილიყო მოსილი და „დიდებულის“ სახელიც ეტარებინა. ამისთა-
ნა პირნი მაშინ მართო „თავადნი“-კი არ იქნებოდენ, არამედ „თა-
ვადნი დიდებულნი“. მართლაც „თავადთა დიდებულთა-
ამის სამეფოსათა“ ერთი ქართველი ისტორიკოსიც იხსენიებს.
(მტნე ქ * 483, გვ. 257). მაგრამ ეს ორი ტერმინი ცნებათა შე-
სატყვისობის გამომხატველნი რომ არ იყო, ამას ის გარემოებაც ამ-
ტკიცებს, რომ ორივე სიტყვა ერთად, მხოლოდ მაინც განცალკევე-

ბულადაც არის დასახელებული: ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. ნათ-
ქვანი აქვს: „შეკრბეს თავადნი ქართველნი და დიდებულ-
ნი და წარიყუანეს მეფისა ძე დიმიტრი ურდოსა“, რომ შემდეგ
საქართველოში გაემეფებინათ (ჟამთააღ. * 869-870, გვ. 714).

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ „თავადნი“ მართლ „სამეფულ-
სანი“-კი არ იყვნენ, ე. ი. მართლ სახელმწიფო წესწყობილებაში-კი
არ გვხვდებიან, არამედ საქალაქოშიაც. ზემოთ უკვე ქ. ტფილისის
„თავადი“ იყო დასახელებული. ქართ. საისტორიო წყაროებში სხვა,
უცხოეთში მყოფ ქალაქებშიაც-კი არიან მოხსენებულნი. დავით აღმა-
შენებელის ისტორიკოსს მაგ. მოთხრობილი აქვს: „ავგისტოსა კ (20)
მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთანი, მოაკსენეს მოცემა
ქალაქისა და ციხეთა“ მეფე დავითსაო (ცა მფსა დთსი * 544,
გვ. 311) საყურადღებოა, რომ ამ შემთხვევაში ტერიტორიის მრავლო-
ბითად არის ნახმარი. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ „თავადი“
ქალაქშიც ერთი-კი არაა, ანამედ რამდენიმე ყოფილა.
მაშასადამე შეუძლებელია აქ „თავადი“ ქალაქის გამგეს ან მოურავს
წინშავდეს. ამასთანავე მოყვანილი ცნობითგან ირკვევა, რომ „თა-
ვადნი“ სწორედ ის პირნი ყოფილან, რომელთაც ქა-
ლაქის ბედ-იღბლის გადაჭრის უფლება ჰქონდათ.

მეორე ქართ. შემატინეც ოხსენიებს „სამთა თავადთა
განძისათა“ (მტნე ქა * 505, გვ. 275). ხოლო თამარ მეფის
ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ სპარსეთში ლაშქრობის დროს
ქართველთა მხედართ-მთავართან „მოვიდეს ყადნი, ხოჯანი, დარ-
ვეშნი, ყოველნი თავადნი თავრეჟისანი“-ო (ისტრნი და
აზმნი * 714, გვ. 519). ყველა ზემოაღნიშნული მაგალითი ცხად-
ჰყოფს, რომ „თავადნი“ ქალაქებშიაც ყოფილან და
იქაც ქალაქის ბედ-იღბალი მათ ხელში ყოფილა.

სხვათა შორის „მკვდრ“-სა და „თავად“-ს შორის ის განსხვა-
ებაც არის რომ „მკვდრი“ უფრო ფართო, ზოგადი ცნების გამომ-
ხატველია და უფრო მრავალრიცხოვანს და მრავალფეროვანს საზოგ-
ადოებრივ წრეს შეიცავდა, „თავადი“-კი ვიწრო და უფრო განსა-
კუთრებული ჯგუფის წევრის სახელად ითვლებოდა. ზემოთ უკვე გა-
მორკვეული იყო, რომ „მკვდრნი ქუეყანისანი“ და მკვდრნი სამე-
ფოსანი“ დიდებულებს, ვაზირებს და დიდ მოხელეებს და სხვებს
ეწოდებოდათ, „მკვდრთა“ წრეს „თავადნი“ და დიდგუკრებიც ეკუ-
თვნოდნენ. თვით „თავადნი“-კი უფრო მცირერიცხოვანი იყვნენ.

ზემოაღნიშნული მასალებითგან ისიც ნათლად ჩანს, რომ „თავადი“ აზნაურივით წოდებრივი ტერმინი-კი არ იყო, არამედ პირადი ღირსების აღმნიშვნელი. ამ მხრივ იოანე შავთელს თავის „აბდულმესია“-ში ერთი საყურადღებო ტაეპი მოეპოვება:

„გუნდთ მწყობრი დასი
მას ბევრ-ათასი
ჰყავს დიდებულთა,
დიდგვარ[თ] თავადთა“

(ნ. მარჩის გამოცემა TP. წიგნი IV გვ. ლა, 46.)

თუ ის მცირედი შესწორება, რომელიც ჩვენ ტექსტში შევიტანეთ, სამართლიანია, მაშინ ცხადი იქნება, რომ „თავადი“ დიდგვარის უფროსი და თავი ყოფილა. რომ „თავადი“ თავდაპირველად წოდებრივი ღირსება არ იყო და „თავადი“-ს ყოველი მახლობელი ნათესავი-კი „თავად“-ად არ ითვლებოდა, არამედ მხოლოდ თვითონ ის პირადად, ეს მე-XVIII-ე საუკ-მდე კარგად ყოფილა შენახული „დიდებულთა თავად“-ის ცნებაში. როგორც ვახტანგ VI-ის ზემომოყვანილი განმარტება ამტკიცებს, მაშინაც-კი „დიდებულთა თავადი“ მთელ საგვარეულოში მხოლოდ „ერთი თავი“ ყოფილა და „თავად“-ის დანარჩენ „სახლის კაცებს“ მასთან თანასწორი უფლება და მასავით „თავადობა“ არ ჰქონიათ. მაინც-და-მაინც ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ როგორც თვითოეულ ქალაქში, ისევე სახელმწიფოშიაც მეფის შემდგომ პირველი ადგილი მცხოვრებთა შორის „თავადთ“ ეკუთვნოდათ.

თუ „თავადი“ მართლაც „დიდგვართ“ თავია, მაშინ რა განსხვავება უნდა ყოფილიყო „თავად“-სა და „დიდებულ“-ს შორის? თუმცა „დიდებულთა“, როგორც დავრწმუნდით, დიდი გვარის შვილი იყო, მაგრამ ამასთანავე მას უეჭველად დიდი „კელის უფლობა“-ც უნდა ჰქონოდა ნაწყალობევი, უამისოდ შეუძლებელია რომ მას, თუნდაც დიდგვარიანს „დიდებულთა“-ს სახელი ეტარებინა. „თავადი“-კი შეიძლებოდა „უკელო“-ც ყოფილიყო და არავითარი თანამდებობა არა ჰქონოდა. მისთვის ისიც კმაროდა, რომ იგი დიდი გვარის უფროსი და თავი იყო.

„დიდებულნი“ „წარჩინებულნი“ და „თავადნი“ ვითარცა საქართველოს შვიდრთა მოწინავე და მმართველი წარემების წარმომადგენელნი „თავნი და პირნი ქვეყანისანი“ იყვნენ (უამთაად.

*826, გვ. 671). ნეფე მათით იგებდა ხოლმე საქართველოს მცხოვრებთა შეხედულებას ქვეყნის დიდმნიშვნელოვან საქმეებზე და იმათ „პირით“—ვე მეტყველებდა მაშინ ქართული საზოგადოებრივი აზრიც. როდესაც დავით-ლაშას-ძემ მონღოლთა წინააღმდეგ განდგომა განიზრახა, ისტორიკოსის სიტყვით, „წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი რომელნიმე დაუმტკიცებდეს და რომელნიმე არა“ (ყამთაალ. *826, გვ. 671). ხოლო როდესაც მეფემ წარჩინებულთა უმრავლესობის წინააღმდეგობისდა მიუხედავად მაინც განდგომა გადასწყვიტა, წარჩინებულთაგანნიც „უმრავლესნი წარვიდეს ყაანს წინაშე“ სამსახურად: „შანშას ძე ივანი და გრიგოლ სურამელი, [ორბელი და თორელი] კახა ერისთავი ახალქალაქისა,—თავნი და პირნი ქვეყანისანი წარვიდეს ყაანს წინაშე და უმრავლესნი ჰერ-კახნი“. რაკი „ცნა მეფემან წარსლვა დიდებულთა, მანცა ნება სცა... განდგომაღ“ (იქვე *826, გვ. 671).

დიდებულთა, წარჩინებულთა და „თავადთა“ ცოლებსაც-კი განსაკუთრებული სახელწოდება ჰქონიათ და თუ ხელმწიფისა და მეფის თანამეცხედრეს დედოფალი, „დედოფალთა-დედოფალი“ ეწოდებოდა, მათ კიდევ „დიოფალ“-ს და „დიოფალ-დიოფალ“-ს ეძახდნენ თურმე. ივანე ერისთავთ-ერისთავის ძე აბუსერიძე ტბელი მაგ. ამბობს: ეკლესია იმიტომ ავაგე, რომ „დიოფალ-დიოფალისა დისავე ჩუენისა ვანანესი.... დიოფალ-დიოფალისა ნისიმესი პაპისა ჩუენისა პაპის დისაი“ სული მოიხსენონ ხოლმეო (აბუსერიძე ტბელი, ქვბი II, 121^ბ—^გ—^დ).

საქართველოს საზოგადოებრივ დანაწილების მიმოხილვა სრული არ იქმნებოდა, თუ ტერმინები „ლაშქარნი“ და „სპახი“ განსაკუთრებით განხილული არ გვექმნება. სიტყვა „ლაშქარნი“ მრავლობითი რიცხვია, მხოლოდითი „ლაშქარი“-კი, როგორც ცნობილია, სპარსულითგან ნასესხები სიტყვაა. ამგვარადვე სიტყვა „სპახი“-ც მრავლობითი რიცხვია. მხოლოდითი—„სპა“-ც სპარსულითგანვეა შეთვისებული. ორივე სიტყვა სპარსულადაც და ქართულადაც ჯარს ნიშნავს.

მაგრამ ქართულში ეს ორი სიტყვა „ლაშქარნი“ და „სპახი“ განსაკუთრებული მნიშვნელობითაც იხმარებოდა და საგანგებო ცნების აღმნიშვნელ ტერმინებადაც იქცა. თამარ მეფის ისტორიკოსს მაგ. ნათქვამია აქვს, რომ გიორგი III-ის დროს ერთხანად საქართველოში მშვიდო-

ბიანობა იყო, რაკი არავის ეომებოდა. ამიტომ „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი, [მომკსენებელი ექმნეს] მკადრებელნი ესრეთ; „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (ისტორნი და აზმნი *610 გვ. 382). ცხადია აქ უბრალო ჯარზე-კი არა აქვს ისტორიკოსს საუბარი, არამედ რომელიღაც მაღალსა და გავლენიან სამხედრო წრეზე, რომელსაც შეუძლიან მეფეს გაუბედოს და თავისი წადილი მოახსენოს.

იმავე ავტორს თამარ მეფის დროინდელ დიდგვარიან მოხელე-ლეთა გაფიცვის შესახებ გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ ეს გაფიცვა მოაწყვეს „დიდებულთა ვიეთ[თა]მე კელისუფალთა, რომელნიც ამასთანავე „გუარიანნი და მსახურეულნი სახლნი“ იყვნენ (ისტორნი და აზმნი *628, გვ. 405). მოთხოობის ბოლოში-კი ისტორიკოსს დაძინილი აქვს, რომ ამ გაფიცვის წყალობით უგვარო ხელისუფალნი დაიშვენ „ნებითა და თნევითა ლაშქათათა“-ო (იქვე, *629, გვ. 406). მაშასადამე აქ სრულებით ცხადია, რომ „ლაშქარნი“ უბრალო ჯარს-კი არ ჰნიშნავს, არამედ „გუარიან და დიდებულ“ ხელისუფლებას.

ყუთლუარსლანის თანამოაზრედ, „თანაშეფიცულად და თანაშემწედ“-აც თამარ მეფის ისტორიკოსი „ლაშქართ“ სთვლის (იქვე, *630, გვ. 407) „ლაშქართა თანაშეფიცულთა და თანაშემწეთა მისისა მის გზად-გამყუელობისა და უკეთურობისათა“ იმედით ჰქონდა ყუთლუარსლანს ზურგი გამაგრებულიო (იქვე). ხოლო როდესაც იგივე ავტორი ამ ამბავის დასასრულს აღწერს, მას ნათქვამი აქვს, თამარ დედოფალმა ორი საპატიო მანდილოსანი მიუგზავნა მათთან, „ლაშქართან“ მოსალაპარაკებლად, „უბრძანა ფიცით მონდობაო“-ო. მიგზავნელებმა მინდობილობა თურმე კარგად დასრულეს: „მოჰყუეს დიდებულნი ბრძანებასა პატრონისასა“-ო (იქვე, *630, გვ. 408). მაშასადამე აქაც „ლაშქარნი“ „დიდებულთ“ მაგიერ არის ნახმარი და სრულებით უბრალო ჯარს არ ჰნიშნავს.

იქნებ ამ ორმა უკანასკნელმა მაგალითმა მკითხველს აფიქრებინოს, ვითომც „ლაშქარნი“ სხვა შემთხვევაშიაც და ჩვეულებრივ „დიდებულების“ მაგიერ იხმარებოდა, მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა და ამას ის გარემოებაც ეწინააღმდეგება, რომ „ლაშქარნი“ და „დიდებულნი“, როგორც უკვე ვნახეთ, ერთსა და იმავე წინადადებაში თუმცა ერთი მეორის გვერდით, მაგრამ განცალკევებულად გვხვდება. ამიტომ შექველია „დიდებულნი“ და „ლაშქარნი“ ჩვეულებ-

ბრივ ერთი და იმავე ცნების აღმნიშვნელი არ არიან, არამედ მხოლოდ მაშინ, როდესაც „ლაშქართა“ წევრი იმავე დროს „დიდებულნი“ იყვნენ, მარტო ამ შემთხვევაში ეს ორი ტერმინი შეიძლება და ერთმანერთის მაგიერ ყოფილიყო ნახმარი.

მეფის კურთხევის წესი უფრო ცხად-ჰყოფს ჩვენ აზრს, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში „ლაშქარნი“ მარტო ჯარის აღსანიშნავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ განსაკუთრებული ცნების გამომხატველ ტერმინადაც იქცა. ამ „წეს“-ში სწერია, როდესაც ჯვარისმტკრთველი „მეფედ გამზადებულ“-ის საყდარში წასაყვანად მოვიდოდა, „პალატ“-ში შევიდოდა და მეფეს მიესალმებოდა, იგივე მისალმების სიტყვები, „მერმე სრულიად ლაშქართაცა თქუან“-ო. ხოლო ამის შემდგომ ჯვარისმტვირთველმა „თავის მომდრეკელმან ჰრქვას ლაშქართა:„ და თქუენცა გიხაროდენ ძლიერნო, უძლეველნო და დამამკობელნო მტერთა საქმეთთან-ნო“ და სხვა (5₂₂₋₂₄). აქ რომ უბრალო ჯარზე არ არის ლაპარაკი, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ეს „ლაშქარნი“ სამეფო პალატში და დარბაზში იყვნენ. ხოლო რომ ამ შემთხვევაშიც განსაკუთრებული სამხედრო გავლენიანი წრე არის ნაგულისხმევი, ამას ცხად-ჰყოფს ის არაჩვეულებრივი პატივისცემა, რომლითაც ჯვარისმტვირთველს ამ „ლაშქართა“-თვის უნდა მიემართა. როგორც მეფის ჯვარის მტვირთველი „თავ-მოდრეკილი“ მიჰმართავდა ხოლმე დაწესებული მისალმებით, ისევე ლაშქართაც „თავის-მომდრეკელმან“ უთხრას მისალმებაო, დადგენილი იყო მეფის კურთხევის წესში. ამ „წეს“-ის ბოლოშიაც ნათქვამია, რომ სამეფო დარბაზში დაბრუნების შემდგომ „ჯვარისმტკრთველი შემოსილი... მარჯვენით მეფისა დგეს ტახტსა ზედა ვიდრე ლაშქართა თაყვანიცემადმდე და ძლუნის შეწირვა(დ)მდე“-ო (8₁₂₋₁₃). ცხადია, აქაც გავლენიანი სამხედრო წრეა ნაგულისხმევი და არა მთელი ლაშქარი და ჯარი.

იმავე განსაკუთრებული მნიშვნელობით როგორც „ლაშქარნი“ მეორე სიტყვა „სპანი“-ც იხმარებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსმა გ. აღნიშნული აქვს, რომ პირველ საქმროს არჩევის დროს „პატრიარქმან, დიდებულთა, ვაზირთა და სპათა მოახსენეს თამარს და მათგან ნება-დაურთავი განმზადნეს ქორწილ(ნი)“ (ისტორნი და აზნი * 635, გვ. 416). თუმცა თამარი წინააღმდეგი ყოფილა, მაგრამ არა (მო)მშვეებელმან დედოფალმან (რუსუდანმან) და სპათა აიძულეს-ო (იქვე, * 636, გვ. 416—417). აქაც რასაკვირ-

ველია „სპანი“ უბრალო ჯარის აღმნიშვნელი არ არის: მხედრობა ამისთანა საქმეში როგორ გაერეოდა და აიძულებდა. უეჭველია ამ შემთხვევაშიაც რაღაც მაღალი და გავლენიანი სამხედრო წრე, ან დაწესებულება არის ნაგულისხმევი.

იმავე ავტორს მოთხრობილი აქვს, რომ ლაშა-გიორგის დაბადებით აღტაცებულნი „იხარებდეს... და შვიდისავე სამეფოსა სპათა თანა და თვთ დედოფალმან [რუსუდან] და გამზრდელმან მისმან... და ყოველთა მყოფთა ამის სამეფოსათა მსგავსად მოგუთასა კელ-ყუეს ძღუნებად“-ო (ისტორი და აზმნი * 659, გვ. 447). შანჭორის ომისათვის მზადების შესახებაც ნათქვამია: „შეკრბეს თამარს წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი, თვთ შარვანშა და [დამასკუნელთა მიმართებისათა უყოველ ყუეს დღენი“ (იქვე, *671, გვ. 461). ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ ამ ორ უკანასკნელ შემთხვევაში „სპანი“ ვითარცა სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს საქმეებზე ბკობისა და გადაწყვეტის მონაწილენი მხოლოდ საქართველოს მაღალ გავლენიან სამხედრო წრის, ან დაწესებულების აღმნიშვნელი უნდა იყოს. „შვიდისავე სამეფოსა სპანი“ ამ შემთხვევაში უნებლიედ „შვიდისავე სამეფოს დიდებულებს“, „წარჩინებულებს“ და „თავადებს“ გვაგონებს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ იმათმსგავსად „ლაშქარნი“ და „სპანი“-ც საქართველოს განსაკუთრებული გავლენიანი წრის აღმნიშვნელი ტერმინები იყვნენ.

„სპანი“ რომ მხოლოდ უბრალო ჯარის გამომხატველი სიტყვა არ იყო, ამას ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგი ცნობაც ამტკიცებს: მეფე დავით ლაშას ძე „მიისწრაფოდა პალატად, სარდა დახვდეს სპანი და ვაზირნი დამალულნი და შავითა შემოსილნი“ გიორგი უფლისწულის სიკვდილის გამო (ჟამთააღ. *852, გვ. 697). თავისთავად ცხადია, რომ „სპანი დამალულნი“ სამეფო პალატში აქ ჩვეულებრივი ლაშქრისა და ჯარის აღმნიშვნელი ვერ იქნება და ავტორს ეს რასაკვირველია ფიქრადაც არ მოსვლია.

ყველა ზემოაღნიშნული ცნობებითგან მაშასადამე ცხადად ირკვევა, რომ იმდროინდელ ქართულში სიტყვები „ლაშქარნი“ და „სპანი“ საგანგებო მნიშვნელობითაც იხმარებოდნენ და საქართველოს გავლენიან სამხედრო წრის გამომხატველ ტერმინებად ყოფილან. უეჭ-

ველია ორივე ტერმინი წრის აღმნიშვნელია და არა სამხედრო წოდების: განსაკუთრებული სამხედრო წოდება საქართველოში არა ჩანს. ამასთანავე „ლაშქართ“ ეკუთვნოდნენ თვით დიდებულნიც. ამ „ლაშქართა“ დომინანსიათებელი და შემაკავებელი თვისება, როგორც თვით ტერმინითგან ჩანს, სამხედრო ხელობა და მამაცობა იყო. მაგრამ ისინი უბრალო მეომრები კი არ ყოფილან, არამედ მეომართა რჩეული ნაწილი, ქვეყნის ბედობლისა და კეთილდღეობაზე მზრუნველი წრე. უნებლოდ დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების რაინდობა გვაგონდება, რომელიც ამგვარადვე მხედართა რჩეულს და გავლენიან წრეს შეადგენდა და განსაკუთრებული რაინდული წესებითა და ზნეჩვეულებით იყო ცნობილი. საგულისხმოა, რომ იქაც რაინდების სახელად იხმარებოდა „milites“ „მილიტეს“ (Schröder. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 1898 წ. გვ. 437—444), ე. ი. მეომარნიო. ძველ საფრანგეთშიაც ლათინური სიტყვა „miles“ „მილეს“, რომელიც რაინდის გამომხატველ ტერმინად იყო მიღებული, ერთსა და იმავე დროს მხედარსაც ჰნიშნავდა და წარჩინებულსაც (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français 1892 წ. გვ. 220). მაშასადამე სახელის მხრივ ზემოაღნიშნულ ქართულ მოვლენასა და დასავლეთ ევროპის რაინდობას შორის ერთგვარი მსგავსებაა. ნ. მარმა გამოარკვია, რომ რაინდული ზნე და რაინდული სულიკვეთება იმდროინდელ საქართველოშიაც ყოფილა „მოყმობისა“ და „კარგყმობის“ სახით. ქართული „მოყმე“ უდრის სწორედ დასავლეთ ევროპის „რაინდს“ (იხ. Вступит. и заключ. строфы Витязя въ барсовой коже Шоты изъ Рустава съ этюдомъ „Культъ женщины и рыцарство въ поэме“. ТР წიგნი XII, გვ. X—XXX). ხოლო თვით „რაინდობა“-სთვის, ვითარცა ერთეული დაწესებულებისათვის; ქართულად მაშასადამე ტერმინად ან „ლაშქარნი“ ან ანა და „სპახი“ იხმარებოდა.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ საქართველოშიაც „ლაშქარ“-ში ყოფნა და სწავსახური მართო მოქალაქობრივი მოვალეობა-კი არ იყო, არამედ საპატრიო და სანამყოფელებად ითვლებოდა ყოველ კეთილშობილი ადამიანისათვის. ისეც-კი ყოფილა, რომ როდესაც დამნაშავეს მოქალაქობრივი დასჯა სურდათ, მაშინ მას თურმე

სწორედ ამ უფლებას ჩამოართმევდნ ხოლმე. ამის შესახებ პირდაპირი ცნობა მოიპოვება 1263 წ. ახლო ხანის საეკლესიო კრების ძეგლისწერაში.

საქართველოში წესად იყო, რომ როდესაც რაიმე „მიზეზითა და საქმითა“ რომელიმე დამნაშავე ეკლესიის მიერ „დაიკრულებოდა“, მაშინ ეკლესიის მიერ „დაკრულვილი (ქეზი II, 165¹⁷) სამეფო მთავრობის მიერაც უეჭველად „შერიხსული“ (იქვე, II, 165¹⁸) უნდა ყოფილიყო. ეს იყო თურმე „წესი სახლისა და პალატისა“ სამეფოსი (იქვე, II 165¹⁶⁻¹⁷ ზსაისტ. მოაზბე 1925 წ. I, გვ. 221).

საყურადღებოა, რომ „დაკრულვილობა“-ს ავტომატურად „შერიხსულობა“-ც უნდა ზედღართოდა სახელმწიფოს მთავრობის მხრივ: „რათაცა მიზეზითა და საქმითა“ არ დაედვა საქართველოს ეკლესიას თავისი „კრულვა“, ამ მიზეზების განხილვისა და განსჯის უფლება სახელმწიფო მთავრობას არა ჰქონდა. მას მხოლოდ თავისი მოვალეობა უნდა აესრულებინა. ხოლო „საღმრთოთა წერილთა მოძღურებისა-ებრ“ მთავრობა ვითომც მოვალე იყო „კრმლითა“ თან სდგომოდა სჯულთა და წესთა სამღვდელთა“ (იქვე, II, 165²³⁻²⁵ და იქვე I, 221).

შერიხსულობა თურმე ისე ყოფილა მოწყობილი, რომ შერიხსულს „მამული დასკირვია და ლაშქართა შიგან არ შეშვებულა“ (იქვე, II, 165¹⁸⁻¹⁹). მაშასადამე ჯერ უძრავი ქონება ჩამოერთმეოდა ხოლმე, ხოლო შემდეგ „ლაშქართა შიგან“ სამსახურისა და ყოფნის უფლება მოესპობოდა.

ამ ფრიად საყურადღებო ცნობის წყალობით ირკვევა, რომ საქართველოს მცხოვრებთა ძირითად მოქალაქობრივ უფლებად მიჩნეული ყოფილა ჯერ ერთი „მამულის“ სრული მფლობელობის უფლება, შემდეგ „ლაშქართა შიგან“ ყოფნისა და სამსახურის უფლება¹⁾.

1) საგულისხმოა, რომ რომაულ სამართლის თანახმადაც უძრავი ქონების მფლობელობისა და განთვისების უფლება, ანუ ე. წოდებული „იუს კომერციი“ (jus commercii) და ლევიონებში სამხედრო სამსახურის უფლება საარჩევნო უფლებასთან ერთად (jus suffragii და jus honorum) რომაელი მოქალაქის ძირითად უფლებას შეადგენდა (იხ. P. F. Girard. Droit romain V-ième éd 1911 წ., გვ. 107). საფრანგეთშიაც საშუალო საუკუნეების საპატრონჟო წესწყობილების დროსაც საპატრონჟო მიწის მფლობელობის უფლება, განსაკუთრებით-კი სამხედრო რაინდული სამსახურის უფლება წარჩინებულთა ძირითად უფლებას შეადგენდა (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français. 1892—1893 წ., წიგნი I—II, გვ. 220, 223).

ჩვენთვის ამ ჟამად ის გარემოებაა უფრო საყურადღებო, რომ „ლაშქართა შიგან“ სამსახურისათვის აუცილებელ პირობად საქართველოში ყოფილა უმწიკვლო სახელი და პატიოსანი, უდანაშაულო ყოფა-ქცევა, სარწმუნოების და ეკლესიის ერთგულებაც.

საქართველოს მოწინავე წრეების წევრებს განსაკუთრებული, მტკიცედ შემუშავებული ზნე და ქცევის ჩვეულება ჰქონიათ. ურთიერთ შორის თანასწორობის და შესაფერისად შემუშავებული ერთმანერთის დახვედრისა და მისალმების „წესი“-ც კი არსებობდა თურმე. წარჩინებულნი მოვალენი იყვნენ ერთმანერთისადმი თანასწორი პატივისცემა გამოეჩინათ, იმიტომ რომ ურთიერთის „პატივით ხილვა“ ამ წესის ზრდილობიანობის საანბანო ჭეშმარიტებად ითვლებოდა. „წესისამებრ პატივით ხილვა“ იმაში მდგომარეობდა, რომ როდესაც წარჩინებულნი ცხენზე მჯდომნი ერთი მეორეს შეხვდებოდენ, ორივენი მოვალენი იყვნენ ჯერ ჩამოქვეითებულნი იყვნენ, ხოლო შემდეგ კოცნით მისალმებოდენ ერთმანერთს. ქართ. ჟამთააღმწერელს აღწერილი აქვს ერთი შემთხვევა, როდესაც ეს წესი დაურღვევიათ, მაგრამ ესეც ისტორიკოსს საძრახისი სილალის შედეგად მიაჩნია. ჟამთააღმწერელს ასე აქვს მოთხრობილი მთელი ეს ამბავი. ავგ ამირსპასალარი უცხოეთითგან საქართველოში ბრუნდებოდა და „ვითარ ცნეს ქართველთა მოსვლა ავაგისი ამირსპასალარისა, წინამოეგებნეს ყოველნი მთავარნი და წარჩინებულნი—თვთ შანშა და ეგარსლანი, რომელსა კინდა და სახელიცა მეფობისა ეპყრა და ვითარ მიეახლა ავგ, ჰგონებდა [ჰ] ონისაგან გარდამოკდომად და ეგრეთ ხილვად ეგარსლანისაგან. ხოლო იგი განლაღებულ იყო: არა ინება წესისამებრ პატივით ხილვად და ამბორის ყოფად ავაგისა“ (ჟამთააღ. *807, გვ. 650) და ამიტომაც შესაფერისად დაისაჯა.

§ 5. პატრონჲობა.

საქართველოს სახელმწიფო და განსაკუთრებით საზოგადოებრივი წესწყობილების გათვალისწინება და ხორცმესხმულად წარმოდგენა შეუძლებელია, თუ პატრონჲობა შესწავლილი არ გვექმნება,

იმიტომ რომ საქართველოს სოციალური ცხოვრება ამ დაწესებულე-
ბაზე იყო დამყარებული. პატრონყმობა მაშინდელ საქართველოს
თავისებურ მიმართულებასა და ელფერს აძლევდა.

სიტყვა „პატრონი“ ქართულ მწერლობაში ძველი არ არის.
მე-X-ე საუკუნის ისტორიკოსების თხზულებებში, მაგ. გიორგი მერ-
ჩულისა და ბასილი ზარზმელის ნაწარმოებებში, ეს ტერმინი არა-
გვხვდება. მხოლოდ შემდეგში, მე-XI-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული
შემოდის ეს ტერმინი საყოველთაო ხმარებაში, მაგრამ საფიქრებე-
ლია, რომ ცხოვრებაში ამაზე კარგა ხნით უწინარეს უნდა ყოფილი-
ყო მიღებული, თუ „მე-XV-ე საუკუნის ხელით“ მიწერილ ფავენ-
ლისა და მიქაელ მემღვიმის მე-X-ე საუკ.-ის საბუთში გადაწერის
დროს სიგელის ენა შეცვლილი არ არის, მაშინ ამ საბუთში პირვე-
ლად გვხვდება ტერმინი „პატრონი“. რომელიც მე-XV-ე ს.-ის გა-
დამწერს თავისდროინდელ გამოთქმით ჭ მართლწერით „პატონ“-ად
გადაუკეთებია (იხ. შიომღ. ისტ. საბ. 2₁₆).

„პატრონი ვითარცა ტერმინი რამდენიმე მნიშვნელობით იხ-
მარებოდა. ჯერ ერთი „პატრონი“ მფაოველს, მზრუნ-
ველს და მოურნესა ვნიშნავდა. მაგ. „მტნეკე“ ამბობს,
რომ მცირეწლოვანი გიორგი უფლისწულისათვის, ბაგრატ IV-ის ძი-
სათვის, „მოიყვანეს მზრუნველად ამისა ლიპარიტ და პატრო-
ნად დაჲ ბაგრატიისი“-ო (493, გვ. 266). თამარ მეფის ისტორიკოს-
საც ნათქვამი აქვს, რომ როდესაც თამარისათვის საქმროს ირჩე-
დენ, მაშინ სხვათა შორის იმიტომაც ჩქარობდენ, რომ იყო „წადი-
ლი პატრონისა... ლაშქართა სპათა მისთა ზედა“
(ისტორნი და აზნი * 634, გვ. 413). ატენის სიონის მე-XI-ე საუკ.-
კედლის წარწერაშიაც სწერია: „ძლიერმან შეფეთა მეფემან ბაგრატ
ბრძანეს... მირიანს პატრონსა ჩემსა სეფესა ზუარსა შიდა
ქალაქისა შენებად... ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვწყალნა მე-
ფობამან მათმან სასახლენი ადგილხი და ნაქოლბაგენი მკვდრად ნე-
ბიერობით გვიბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა... შევსწირე-
წმიდასა სიონს ატენის... სალოცველად სულისა მირიან... გა-
მზრდელისა პატრონისა ჩემისათვის“-ო, (იხ. ჩემი Кв
вопросу о врем. пост. груз. храма въ Аѳени, ХВ. Т. I, вып.
III, გვ. 286 და 289—290). როგორც პირველ ორს მაგალითში,
ისევე ამ წარწერაშიაც რასაც ვირველია პირად პატრონობაზე, მზრუნ-
ველობაზე, პირად დამოკიდებულებაზეა ლაპარაკი. ამას ამტკიცებს

სიტყვები „მზრდელი“ და „პატრონი“, „გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათუნ“.

ატენის ზემომოყვანილი წარწერავე გვიჩვენებს, რომ ეკლესიისადმი მამულის შემწირველი—მირიანის ყმა“ ყოფილა. როგორც ეტყობა, მირიანს ამნაირი ყმები სხვაც ჰყოლია იმიტომ, რომ წარწერაში მრავლობითად არის ნათქვამი—„ყმათა-მისთა“—ო.

ტერმინი „ყმა“, რომელსაც განსაზღვრული პირად და უფლებრივ დამოკიდებულებაში მყოფ ადამიანის აღსანიშნავად ხმარობდენ ხოლმე, წარმოსდგა სიტყვისაგან „ყრმა“, რაც ძველს ქართულ მწერლობაში, მაგ. დაბადებასა და სახარებაში, ბავშსა ჰნიშნავს: ამ ძეგლებში ქართული „ყრმა“ ბერძნულს „პაის“-ს და სომხურს „მანუკ“-ს უდრის (შეად. მათე, თ. XIV₂₁, XV₃₈, XVII₂, XIX₁₅; მარკოზ თ. V₄₀₋₄₁, IX₃₇, X₃₇ და სხვაგან ბევრგან). „ყრმა“ თავდაპირველად სქესისა განურჩევლად, ხოლო შემდეგში მამრობითი სქესის ბავშვის აღსანიშნავად ითვლებოდა და განსაკუთრებით მცირეწლოვანისა. ადგვარი მნიშვნელობა ამ სიტყვას მე-XIII—XIV-ე საუკუნის ძეგლებშია ციკი აქვს შერჩენილი. თუნცა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამია აქვს: „ათხუთმეტის წლიდამ ვიდრე ოცს წლამდე ვაჟს—ყრმა“ ეწოდებოდა, ხოლო „ოცის წლიდამ ვიდრე ოცდაათამდე ვაჟსა ჭაბუკი“ ერქვაო (გვ. 143), მაგრამ ქართ. საისტორიო ძეგლები გვიჩვენებენ, რომ ჩვენი დაუფიქარი მეცნიერი ამ შემთხვევაში ცდება. იოანე საბანის ძე ჰაბო ტფილელზე მაგ. ამბობს, რომ იგი „იყო ყრმა—ჭაბუკ ვითარ ათრვათმეტისა წლისა, გინა უკინძს ათშვდმეტის წლისა“—ო, როდესაც ნერსე ერისთავს მსახურად დაუდგა (ც^ა ჰაბოელის 15₂₅₋₂₆). მაშასადამე ჭაბუკად ოცის წლითგან კი არ ითვლებოდენ, არამედ 17 წლისანი ციკი უკვე ჭაბუკები ყოფილან. მაგრამ ამაზე უფრო ჯეგლებიც ჭაბუკად ყოფილან ცნობილნი: ამას „მტნე ქა“-ს შემდეგი ცნობაც ამტკიცებს. მეფე გიორგი I-ზე იქ ნათქვამია: სამეფო ტახტზე ავიდა „ჟამსა ოდენ სიყრმისა და სიჭაბუკისა მისისა, რამეთუ იყო რაჟამსა მეფე იქმნა წლისა ათექუსმეტისა“—ო (* 473, გვ. 247). ანა დედოფლისეულს ხელთნაწერში ამ ადგილას 16 წლის მაგიერ 12 სწერია (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 423). თუნდაც რომ ამ უკანასკნელ ხელთნაწერში ამ ადგილას შეცდომა იყოს, მაინც ცხადია, 16 წლისანიც უკვე ჭაბუკებად ირიცხებოდენ.

ყველა ზემომოყვანილი ცნობითგან ისიც ირკვევა, რომ საბა ორბელიანის პირველი განმარტებაც, ვითომც ყრმად 16—20 წლისანი ითვლებოდენ, შემცდარია: რაკი 16 წლისა უკვე ჭაბუკად იხსენიება, აშკარაა, რომ ყრმობის დასაწყისი სამზღვარი ამაზე გაცილებით ადრე უნდა იწყებოდეს. მართლაც ქართ. ჟამთა აღმწერელი ამბობს: „გვანცა მიუღდა და შუა ყრმა და უწოდა დიმიტრი“—ო (*მ23, გვ. 669). მაშასადამე მამრობითი სქესის ბაშვი უკვე დაბადებით განვე ყრმად იწოდებოდა.

რომ ამ შემთხვევაში ქართ. ჟამთააღმწერელს მხოლოდ ძველი მნიშვნელობა აქვს შენახული და „ყრმა“ თავდაპირველადაც ბავშს დაბადებით განვე ეწოდებოდა, ამას ძველი აღთქმის ქართული თარგმანიც ცხად ჰყოფს. აი მაგ. „გამოსლვათ“ წიგნში ახლად დაბადებულ მოსეს ფარაოს ასულის მიერ პოვნის ამბავი როგორ არის მოთხრობილი: „შთავიდოდა ასული ფარაოჲსი ბანად მდინარჲსა მას და შიმონვარნი მისნი უვიდოდეს იმიერ და ამიერ მდინარისა კიდესა მას. და იხილა კიდობანი იგი მწყურებსა მას. მიავლინა შიმონვარი და მჩილო იგი, აღალო და იხილა ყრმაჲ იგი ტიროდა რაჲ კიდობანსა მას შინა“ გამოს. თ. II 5—6). ამ ადგილს გარდა, სადაც ცხადზედ უცხადესად ჩანს, რომ „ყრმა“ ახლად დაბადებულ ბავშვსაც ეწოდებოდა, თვით სიტყვა „ყრმისა აღმქუმელი“—ც ამტკიცებს რომ „ყრმა“ თავდაპირველად სწორედ ახლად შობილს ბავშს ჰნიშნავდა, ამასთანავე სქესის განურჩევლად: „ყრმისა-აღმქუმელი“ ბებიას ერქვა და ამ ორნაწილედს სიტყვაში, რომელიც ბავშვის-ამლებს ნიშნავს, „ყრმა“ ახლად დაბადებულის, ჩჩვილი ბავშვის აღმნიშვნელია. ყველა ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს, რომ პრ. ნ. მარრის აზრი, ვითომც „ყრმის“ ძირითადი მნიშვნელობა „სქესობრივად ჰასაკში მოსული“ („Зрелый в половом отношении“ იხ. „Вступ. и заключ. строфы Витязя в баресовой коже“ ТР. წიგნ. XII, გვ. XXXVI—XXXVII) ყოფილიყოს, არ მართლდება.

მართო ის გარემოებაც, რომ ტერმინი „ყრმა“ სიტყვა „ყრმისა“—გან არის წარმომდგარი, გვაფიქრებინებს, რომ ყმათა პირადი უფლება ცოტად თუ ბევრად მაინც შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო, რაც საბუთებითა ზე საისტორიო წყაროების მოწმობითაც მტკიცდება.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო „პატრონი“—ს ერთი მნიშვნელობათაგანი. ამ ტერმინს, როგორც ვსთქვით, სხვა მნიშვნელობითაც

ხმარობდენ. მაგ. ეს სიტყვა კერძო მესაკუთრესა და მფლობელსაც ჰნიშნავდა. მიქელ მემღვიე, როსელსაც თავის შამულში ციხე ააგა, თავის თავს ამ ციხის „პატრონი“-ად სთვლის (შიომღ. ისტ. საბ. გვ. 2). კერძო მფლობელისავე მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შიომღვიმის 1250--60 წ. სიგელშიაც, სადაც „მიწის პატრონი“-ა მოხსენებული (იქვე, 60).

ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ პატრონცობა მაშინდელ საქართველოს ცხოვრების როგორც სოციალურს, ისე ეკონომიურს მოვლენას ახასიათებდა და გამომხატველი იყო.

მაგრამ ამასთანავე „პატრონცობა“-ს სახელმწიფო წესწყობილებაზედაც დიდი გავლენა ჰქონდა. ამაზე მეტიც ითქმის, საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების ერთი ფრიად დამახასიათებელი მოვლენის გამომხატველიც იყო. ეს იმითაც მტკიცდება, რომ „პატრონი“ მარტო კერძო მესაკუთრესა და მფარველს-კი არ ეწოდებოდა, ე. ი. მარტო საზოგადოებრივ და უფლებრივ დამოკიდებულებათა დამახასიათებლად კი არ ჩანს, არამედ მეფეს და ხელმწიფესაც ჰნიშნავდა მემსატიანეს უნდოდა მაგ. მკითხველისათვის ემცნო შწიგნობართა უხუცესი გიორგი ჭყონდიდელი მეფე დავით აღმაშენებელთან ერთად იყო აღზრდილი, და აი როგორც აქვს მას ეს აზრი გამოთქმული: გიორგი ჭყონდიდელი იყო თანააღმზრდელ აღზრდილი პატრონთა“-ო (ცა მფსა დთი * 534, გვ. 301), თანაც იგი „თავადგა სიყრმითვანთა პატრონის მსახურებათა“-ო (იქვე * 535, გვ. 301), პატარაობითვანვე სამეფო სამსახურში იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ხშირად მეფის მაგიერ „პატრონი“-სა ხმარობს. მას მგ. აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს ძლიევამოსილი ლაშქარი და სახელოვანი მეთამარნი დაბრუნდნენ თუ არა ბრძოლის ველითვან, „მოვიდეს წინაშე პატრონსა მას ღვთივ-განათლებულსა“-ო, თამარ მეფეს წარუდგენო (ისტორნი და აზმნი * 637, გვ. 418). როდესაც თავის საბრძანებლითვან განდევნილი შარვანშა თამარ მეფესთან მოვიდა და დახმარებას სთხოვდა: „უბძანეთ ლაშქართა თქვენთასა აღება ყოვლისა სპარსეთისა, მაშინ დასუით ასული თქვენი... პატრონად ყოვლისა სპარსეთისა“-ო (იქვე * 667, გვ. 456).

ყველა ზემომოყვანილი და მრავალი სხვა ამგვარი მაგალითი, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, ცხად-ჰყოფს რომ „პატრონი“ მეფესაც ჰნიშნავდა და ეწოდებოდა.

მაგრამ როგორც „პატრონი“ მესაყუთრესაც, მფარველსაცა და მეფესაც ეწოდებოდა, თავის მხრივ ტერმინი „ყმა“-ც ქვეშევრდომსაც ჰნიშნავდა, თუნდაც ეს ქვეშევრდომი დიდებული აზნაური, ან მოხელე ყოფილიყო. მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსი თამარის დიდებულების შესახებ ამბობს: „მოეგებნეს წინა ზაქარია ფანსკერტელი და ძინიელი, კალმახელი, ყმანი კარგნი, პატრონისაგან შეწყალებულნი“-ო (ისტორნი და აზმნი *658, გვ. 445). ცხადია აქ „ყმანი“ ქვეშევრდომს უდრის, ე. ი. სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენას ახასიათებს.

ამისდა გვარად სიტყვა „ყმობა“-ც ქვეშევრდომობის აღმწიფნელადაც იხმარებოდა. ქართველი მემკვიდრე ლიპარიტის შვილის ნიანიას შესახებ, რომელიც ბაგრატ IV-ეს გაექცა და ბიზანტიას შეეფარა, ამბობს: თავისი დღენი იქ გაატარა „და ნიანია მოკუდა ბერძენთა ყმობასა შინა“-ო (მტნე ქე *496, გვ. 268).

სიტყვა „ყმა“-ს რომ „პატრონი“-სავით პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენისა და დამოკიდებულებათა გამოხატველი იყო, შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს: ჩვენი ისტორიკოსი ათაბაგსა და შარვანშაჰს, რომელნიც საქართველოს მეფის მფარველობის ქვეშე იყვნენ, თამარ მეფის „ყმებს“ ეძახის, ხოლო მათ მორჩილებას „ყმად ყოლა“-ს (ისტორნი და აზმანი *677, გვ. 470).

როგორც მეფე თავის დიდებულ ქვეშევრდომ „ყმების“ პატრონად ითვლებოდა, ისე ეს მეფის „ყმები“ თავიანთ მხრივ საკუთარ ხელქვეითების „პატრონნი“ იყვნენ, ხოლო მათი „ხელქვეითნი“, როგორც ზემომოყვანილ ატენის „სიონის წარწერამაც დაგვარწმუნა, „ყმებად“ იწოდებოდნენ. ამ ყმებსაც შეიძლება თავიანთი საკუთარი ყმები ჰყოლოდათ, რომელთათვის ისინი „პატრონები“ იყვნენ. ამნაირად თითქმის მთელი საქართველო მეფისაგან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე „პატრონი ყმობის“ უღელში იყო შემხული და ცხოვრების რვირთს ეზიდებოდა.

დიდებული ხელისუფალნი და ძლიერნი გვარის შვილნიც რომ მეფესავით „პატრონები“-ად იწოდებოდნენ, ამას ქართ. ისტორიკოსთა თხუზულებებიც ცხადჰყოფენ. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. შემდეგ პირთ ასახელებს: აფრიდონ „თმოგვისა და სხვათა ციხეთა პატრონობამდის აღწეებული“ (ისტორნი და აზმანი, *629, გვ. 406), გუზან „პატრონი კლარჯეთისა და შავშე-

თისა“ (იქვე, *649, გვ. 434), ვარდან დადიანი „პატრონი ორბეთისა და კენისა და ლიხთ-იქით ნიკოფსიამდის უცილობლად“ მქონებელი (იქვე, *650, გვ. 435), მკარგძელი „პატრონი ლორისა“ (იქვე, *657, გვ. 444), იოანე ვარდანისძე „პატრონი გაგისა“ (იქვე, *652, გვ. 438) და მკა „პატრონი კოწონისა“ (იქვე).

მა შასა დამე ყველა საისტორიო საბუთითგან ნათლად მტკიცდება, რომ „პატრონ ყმობა“ ერთსა-და-იმავე დროს სოციალური ცხოვრების მოვლენის დამახასიათებელი ციყო, სახელმწიფო წესწყობილების მოვლენისაც: „პატრონი“ მეფესაც ჰნიშნავდა, მზრუნველსა და მფარველსაც, მესაკუთრესაც, — ყმა“ ქვეშევრდომსაც ეწოდებოდა და სხვის მფარველობის ქვეშე მყოფსაც, სხვის უფლების მორჩილსაც, რომელიც ამასთანავე „პატრონის“ საკუთრებად ითვლებოდა. ერთი სიტყვით, კერძო და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენანი და დაწესებულებანი ერთმანეთზე იყვნენ გადაბმულნი, თითქოს სახელმწიფო წესწყობილება საქართველოში ცხოვრების კერძო განწყობილებისგან ყოფილიყოს წარმომდგარი. იმ დროს მაინც-და-მაინც ჩვენი ქვეყნის ცხოვრების უმთავრეს და დამახასიათებელ მოვლენას სწორედ ეს „პატრონ ყმობა“ შეადგენდა.

ბაგრატიონიანთა საგვარეულო მემატიანეს სუმბატს ერთი ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო ცნობა აქვს. შენახული, რომელიც საშუალებას გვაძლევს სხვა-და-სხვაგვარი პატრონყმური დანიოკიდებულების წარმოშობა და განსხვავებაც გავითვალისწინოთ. მემატიანე აშოტ დიდ კურაპალატის მოღვაწეობას გვისურათებს მისს ახალ სამფლობელოში, შავშეთ-კლარჯეთში. სუმბატს ნათქვამი აქვს, რომ „ქევი შავშეთისა უშენებელი იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისასა აოკრდა... კულად შემდგომად მისსა სლუამან სატლობისამან მოაოკრა შავშეთი და კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ. ხოლო დაშთომილთა მათ მკვდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულითაღსიყუარულითა. და დაემკვდრა მუნ და მისცა ღმერთმან გამარჯუება და აკელმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა ღმან სოფლები ზოგი იყიდა საფასითა და ზოგი ოკერი აღაშენა და განამრავლნა სოფლები აშოტ კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა“ (სუმბატ. ცნ და უწყება, *573—574, გვ. 343).

მაშასადამე, აწოტ კურაპალატი აოხრებულ ქვეყანაში მისულა, სადაც თითო ოროლა სოფელში შერჩენილ მცხოვრებლებს სიხარულით მიუღიათ. მათ მისი უფლება და მფარველობა ნებაყოფლობით „შეუწყნარებიათ“. აწოტი მათ მფარველობას გაუწევდა, განსაცდელისა და მტრისაგან დაიცავდა. სამაგიეროდ მცხოვრებლებმა ის „შეიწყნარეს“, მისი უფლება აღიარეს, „პატრონად“, ანუ როგორც იმ დროს ამბობდენ, „უფლად“ გაიხადეს. ამით რასაკვირველია მათი პირადი თავისუფლება უნდა შეზღუდვილიყო.

შემდეგ მემბტიანეს თქმით აწოტს ზოგი სოფელი უყიდია, პირად, კერძო საკუთრებად გაუხდია. ზოგი კიდევ, სრულებით გაოხრებული და უკაცრიელი ნასოფლარი მას კვლავ აღუდგენია; ხალხი მოუყვანია და დაუსახლებია.

ამგვარად ცხადია, რომ აწოტ დიდ კურაპალატის მოღვაწეობაში სამი სხვადასხვანაირი მოქმედებაა, რომელთა თვისება არსებითად განსხვავდება ერთი მეორისაგან. ამის გამო უეჭველია, რომ ის დამოკიდებულება, რომელიც აწოტსა და შავშეთ-კლარჯეთის მცხოვრებთა შორის უნდა დამყარებულიყო, სხვა-და-სხვა ხასიათისა იქმნებოდა, სულ ცოტა, იქ სამგვარი მაინც, ერთი მეორისაგან განსხვავებული პატრონ-ყმური დამოკიდებულება უნდა ყოფილიყო.

მართლაც და პატრონ-ყმური დამოკიდებულება უფლებრივადაც და ქონებრივადაც სხვა-და-სხვა ნაირი იყო, იმისდა მიხედვით, თუ რა ნიადაგზე იყო დამყარებული იგი. ყმები სახელითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანერთისგან, მაგ. ზოგი იყო „შეწირული“, ზოგი „ნებიერი“, ზოგი კიდევ „სიგლოსანი“ (რკონის 1258 წ. სიგ. ქქბი II, 135¹⁴). ამ სამ ჯგუფს გარდა ყმათა სხვა ჯგუფებიც არსებობდნენ.

იმისდა გვარად, თუ რა საფუძველზე იყო დამყარებული ყმობა, ყმის მდგომარეობაც განსხვავდებოდა ხოლმე.

ცხადია მაგ., რომ როდესაც მებატონე უმამულო ყმას თავისს საკუთარს მიწას აძლევდა და ზედ დაასახლებდა, ამ შემთხვევაში პირად პატრონ-ყმობასა და მფარველობას გარდა ეკონომიური დამოკიდებულებაც იყო ხოლმე და ყმა უკვე ქონებრივადაც პატრონისაგან იყო დავალებული. ასეთის ყმის მდგომარეობა უეჭველია უფლებრივადაც უფრო შეზღუდვილი იქმნებოდა, ვიდრე ისეთ ყმებისა, რომელთაც თავიანთი საკუთარი მამული ჰქონდათ. ქვემოთყვანილი მაგალითების დედააზრის გასათვალისწინებლად უნდა ვიცოდეთ; რომ

ძველს ქართულ საბუთებში ხშირად „ყმა“-ს მაგიერ „გლეხი“ იხმარებოდა და „გლეხი“ ყმასა ჰქონდა.

მიწის პატრონს თავის მიწაზე ყმა-გლეხის დასმა მამის 'შეეძლო, როდესაც მას თავისუფალი, უკაცრიელი მიწა ჰქონდა. გლეხის ამგვარ დასახლებას „მიწასა ზედა დასმა“ ან „დასახლება“ (ნიკორწ. XI ს. სიგ., ქვები II, 47) ეწოდებოდა. „თუ მიწა დაუკაცრდებოდა“-ო, ნათქვამი აქვს კახა ერისთავთ-ერისთავს რკონის 1258 წ. სიგელში, ამოვარდნილი ყმა-გლეხის მაგიერ „სხუაი გლეხი და ისმოდეს ზედა“, რომ ამ გზით შეწირულ მამულს მონასტრისათვის ყოველთვის ერთგვარი შემოსავალი მოეტანა: ყმათათვის დადებული „სამსახური და კულუხი ნუ წაკდების“-ო (ქვები II, 137₁₄₋₁₆). ნიკორწ. მონასტრის მე-XI-ე საუკ. საბუთშიაც ნათქვამია: „გლეხი დავასახლე აგარასა შინა და ბეგარასა გარდაიხდიდეს“-ო (ქვები II, 47₁₈₋₁₉).

საფიქრებელია, რომ მიწის „საბეგროდ გაცემა“, ან „საკაბალოდ გაცემა“ ყოველთვის და თავისდა თავად პატრონყმობის დამკვიდრებას არ მოასწავებს. მაგ. როდესაც იმავე ნიკორწ. მონასტრის საბუთში სწერია: „ვიყიდე ვენაკი... და გლეხთა მივეც“-ო (ქვები II, 48₈₋₉), „ვიყიდე ვენაკი... და მივეც გლეხსა საბეგროდ“-ო (იქვე II, 48₁₀₋₁₁), „მოვიგე მიწა და მივეც მათვე საკაბალოდ“-ო (იქვე II, 48₁₉), „მოვიგე მიწა და მივეც გლეხსა საბეგროდ“-ო (იქვე II, 48₃₃), იქმნებ ყველა ამ შემთხვევაში მხოლოდ მიწის ან ვენახის მოსახნავადა და დასამუშავებლად მიცემაზე იყოს ლაპარაკი, საღალოდ და საკულუხოდ გაცემაზე. მაინცდამაინც არა ჩანს, რომ ამ მიცემით პატრონ-ყმური დამოკიდებულება დამყარებულიყოს, იმიტომ რომ ამ შემთხვევაში აღნიშნული არ არის, რომ ეს გლეხნი მიწის პატრონს თავის მიწაზე „დაესვას“ და დაესახლებინოს. ვანსაკუთრებით-კი იმიტომ, რომ აღნიშნული არ არის ამ გლეხთა მიერ ნაკისრი, ან მებატონეს მიერ მათზე დადებული „სამსახური“, სახელდობრ „სამსახური ყმებრივი“. რაკი პატრონ-ყმური დამოკიდებულება ყმისაგან „სამსახურს“ ითხოვდა, ამიტომ ცხადია, რომ მართა მიწის „საბეგროდ მიცემა“ პატრონ-ყმობას ვერ შექმნიდა, თუკი „გლეხი“, რომელიც საბატონო მიწას აიღებდა, ამასთანავე ყმობას არ იკისრებდა და „ყმებრივს სამსახურს“ არ დაიდებდა. მერმინდელს დროშიაც კი, ვახტანგის კანონებშიაც საგანგებოდ არის აღნიშნული, რომ როდესაც ვისმე უნდოდა რომელისამე მებატონის ყმად გამხდარიყო, თვითონ უნდა მისულიყო და განეცხადე-

ბინა: „შენ გემობივარო“ (§ 198). მით უმეტეს რასაკვირველია იმ დროს, რომელსაც ვიკვლევთ, ამგვარი ნებაყოფლობითი განცხადება ემობისა და ემებრივი სამსახურის სურვილის შესახებ აუცილებლად საჭირო იქმნებოდა. ამასთანავე საყმოდ მიცემული მიწაც ამისთანა შემთხვევებში „მკვიდრად და სამუდამოდ“ ეძლეოდა ხოლმე ყმას მიწის და ყმის პატრონისაგან.

როგორც ზევით აღნიშნული იყო, ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთ ჯგუფს „ნებიერი“ (1258 წ. რკონის სიგ., ქვები II, 135) შეადგენდნენ. ძველ ქართულში „ნებიერი“ ისეთს ადამიანს ეწოდებოდა, რომელსაც თავის ნებისა და სურვილისამებრ შეეძლო ემოქმედნა. ამისდა მიხედვით „ნებიერი გლეხი“ ალბათ ისეთს ერქვა, რომელიც თავის ნებაყოფლობით და სურვილით ეყმო „პატრონს“ და ვითარცა „ნებიერს“ იქნებ საპატრონყმო პირობის შეკვრის დროს აღნიშნული ჰქონდა, რომ განსაზღვრულ გარემოებაში შეეძლო ემობისაგან ისევ თავი დაეღწია და წასულიყო. ნებაყოფლობით შესულ ყმას ხშირად საკუთარი მამული ჰქონდა ხოლმე (იხ. ჩემი სქს ეკონ. ისტორია I, 12).

გაცილებით უფრო დაბლა უნდა მდგარიყო უფლებრივად „ნასყიდი ყმა“, ანუ „ნასყიდი გლეხი“ გრიგ. სურამელის 1250 წ. შეწირ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 5₁₆—17.) იმიტომ რომ ის პირადად „ნებიერად“—კი არ იყო ყმად გამხდარი, არამედ „პატრონის“ მიერ იყო ნასყიდი. „ნასყიდ“ გლეხთაგან ზოგს საკუთარი მამული ჰქონდათ ხოლმე და „პატრონი“ მათ მამულიანად ყიდულობდა. მაგრამ „ნასყიდ“ ყმათა შორის უმამულონიც იყვნენ (სქს ეკონ. ისტორია I, 12—13) და რასაკვირველია ისინი სხვებზე უფრო უარესს უფლებრივს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ, იმიტომ რომ მათთვის „პატრონს“ ან მამული, ან სხვა რაიმე სარჩო უნდა მიეცა. ყიდვის დროს ხშირად საგანგებო პირობა იღებოდა და მიზანიც განსაზღვრული იყო ხოლმე, თუ რისთვის ყიდულობდნენ ამა-თუ-იმ პირს: ზოგჯერ „პატრონი“-სათვის ხელოსანი იყო საჭირო და ხელობის მცოდნე კაცი და ისიც საამისო კაცს ყიდულობდა ყმად. მაგ. როდესაც მსახურთუხუცესმა გრიგოლ სურამელმა მღვიმელთა წისქვილნი აოშენნა“, მან ამ წისქვილისათვის „გლეხი იყიდა მეწისქვილედ“ და მათვე, მღვიმელთა შესწირა“ (1250 წ. გრ. სურამელის შეწ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 7₁₅—16). მაშასადამე ეს ყმა „მეწისქვილე“-დ იყო ნასყიდი და ამის მეტი მას სხვა არავითარი მოვალეობა და სამსახური არ

ედვა. მისი შთამომავლობისაგანაც ერთ-ერთი ყოველთვის მეწისქვილედ უნდა ყოფილიყო გაწვრთნილი და წისქვილში ემსახურა.

პატრონყმობის ერთ-ერთ მიზეზად შეუძლებელი მოვალეობაც იყო. ვახტანგ VI-ესაც აღნიშნული აქვს, რომ შეუძლებელი მოვალე, თუ მას „საქონელი არა ჰქონდეს“, ყმად „მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოსო“-ო (§142). ასევე იყო ძველ დროს, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენ ახლა ვიკვლევთ, თუ არა?

„კოსტანტინე-კახაძე“-ს ცაში არის ერთი ცნობა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში ძველადაც უნდა ყოფილიყო დაახლოვებით ისეთი უფლებრივი მდგომარეობა, რომელიც აღნიშნული აქვს ვახტანგ VI-ს თავის სამართლის წიგნში. „კოსტანტინე-კახაძე“-ს წამებაში აღნიშნულია სხვათა შორის, რომ კახასთან „მრავალნი მოივლტოდეს... შორით ქუეყანით ლტოლვილნი თანამდებთა თვისთაგან, ხოლო ნეტარებითა დიდითა გარდახადის თანანადები იგი მათი“-ო (სქს სამოთხე, 364). რატომ გარბოდენ მოვალენი, რომელთაც თავიანთი ვალის გადახდა არ შეეძლოთ, საქართველოს ერთის კუთხიდან, თავიანთ ქვეყნიეთან; მეორე კუთხეში? საფიქრებელია, იმიტომ რომ ასეთს შეუძლებელ მოვალეებს თავისუფლება ესპობოდა და მოსესხეს მონებად ან ყმებად უნდა გამხდარიყვნენ: ალბათ ამ ყმობას გაუზობოდენ ეს მოვალეები, ამის გამო საფიქრებელია, რომ შეუძლებლობითი მოვალეობა საქართველოშიც ყმობის ერთ-ერთ მიზეზად უნდა ყოფილიყო.

როგორ ყმას ეწოდება „სიგლოსანი“⁴⁹ თვით სახელიც ამტკიცებს, რომ მას „სიგელი“ უნდა ჰქონოდა და სჭეროდა. მაგრამ რა სიგელი, ყმობის პირობების შემცველი და განმსაზღვრელი? საფიქრებელი იყო, რომ „სიგლოსანი“-ად სწორედ ის ყმა უნდა ყოფილიყო ცნობილი, რომელიც თავის ნებით ეყმობოდა „პატრონს“ და ამ დროს „ყმობის სიგელ“-ს დაჰდებინებდა, რომელშიაც მკაფიოდ იყო განსაზღვრული „პატრონისა“ და ყმის პატრონყმური უფლება-მოვალეობანი. მაგრამ საბუთები ამ თეორიულ განმარტებას მთლად არ ამართლებენ. კახა ერისთავთ-ერისთავი მაგ. რკონის 1258 წ. სიგელში ამბობს: ს. ხოვლეში მცხოვრები გლეხები „შიწირული, ნებიერი და სიგლოსანი ერთობ ყუელაი მიყიდია“-ო (ქკბი II, 135). მაშასადამე „სიგლოსანის“ ყიდვაც შესაძლებელი ყოფილა, „ნებიერისაც“ და ამ შემთხვევაში მათ შორის

თითქოს განსხვავება ისპობა, თუმცა ეს სიტყვები ვგონებ ისე უნდა გავიგოთ, რომ კახამ მთელი სოფელი მთელის თავის მოსახლეობითა და მიწებით შეიძინა. მაშინ ცხადია, რომ ზემომოყვანილი წინადადება „სიგლოსანი“-ს მნიშვნელობის გაძოსარკვევად საკმაო არ არის და გარკვეულს ცნობებს არ გვაძლევს.

„სიგლოსანი“ კიდევ ერთს მე-XIII-ე საუკუნის სიგელშია მოხსენებული, რომელიც მიქაელ კათალიკოზის წყალობის წიგნს შეიცავს. იქ ნათქვამია: „მოგეცით... სოფელი ორომაშენი... თუნიერმუნ შინა მსხდომთა ხუცესთა სიგლოსანთაგან კიდე, რომელნი სანატრელსა ნიკოლოზ ქართლისა კათალიკოზსა გაღმა გაკმულნი საყდრისათუნივე შინა შემოუკმან და ღმრთივე გუირგუინოსანთა მეფეთა და კათალიკოზთათუის მწირველნი უჩენიან“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის მე-XIII-ე საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები, გვ. 5₁₂₋₁₇, 6₁₋₄). მაინც-და-მაინც არც ეს ცნობაა სრულებით მკაფიო და არა ჩანს ეს ხუცესნი წინადაც „სიგლოსანი“ იყვნენ, თუ მხოლოდ მას შემდგომ, რაც ნიკოლოზ კათალიკოზმა კვლავ ორომაშენის ეკლესიას დაუბრუნა და მეფეთა და კათალიკოზთა მწირველად „აჩინა“? ამისდა მიუხედავად ზემომოყვანილი წინადადება საყურადღებოა, რაკი მტკიცდება, რომ სიგლოსანი მარტო გლეხები-კი არ ყოფილან, არამედ მღვდლებიც. მაშასადამე ტერმინი „სიგლოსანი“ საზოგადოა და ყმობის მდგომარეობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. წინათაც სიგლოსანი იყვნენ ეს ხუცესნი, თუ არა, ამის შესახებ გარკვეული ცნობა არ მოგვეპოება, მაგრამ, ისინი რომ ნიკოლოზ კათალიკოზის შემდგომ „სიგლოსანი“ იყვნენ, ეს სრულებით ცხადია. როდესაც ნიკოლოზ კათალიკოზს ეს ხუცესნი საყდრისათვის დაუბრუნებია, მას ისინი ორომაშენის ეკლესიისათვის შეუწირავს და მეფეთა და კათალიკოზთა სულის მოსახსენებლად მწირველად დაუდგენია. ამ ხუცესთა ეს უფლება-მოვალეობანი ნიკოლოზს მათს შეწირულობის სიგელში ექნებოდა აღნიშნული და განსაზღვრული და მათი ყმობრივ უფლება-მოვალეობათა შეცვლა არ შეიძლება და ალბათ სწორედ ამის გამოვე ისინი „სიგლოსნებად“ იწოდებოდნენ. ყველა ზემოთქმულის შემდგომ საფიქრებელია, რომ ყმები ორგვარნი უნდა ყოფილიყვნენ „სიგლოსანი“ და არა-სიგლოსანი: პირველთა პატრონ-ყმობის უფლება მოვალეობანი წერილობით ყო განსაზღვრული „სიგელში“, ხოლო მეორეთა ყმო-

ბასიტყვიერად იყო დადებული, ჩვეულებაზე იქნებოდა დამყარებული.

კახა ერისთავთ-ერისთავის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან ჩანს, რომ ყმათა შორის ცალკე ჯგუფად „შეწირულნი“-ც ითვლებოდნენ. როგორც თვით სახელიც ამტკიცებს „შეწირულ“ ყმად რასაკვირველია ეკლესიებისა და მონასტრებისათვის „საალაპედ“ შეწირული და მოხსენებული გლეხები და ყმები იყვნენ. შენახული „შეწირულობის წიგნები“ ამტკიცებენ, რომ მრავალ სხვაობის მიუხედავად „შეწირულ ყმათა“ მდგომარეობა საერთო დამახასიათებელ დვისებებს შეიცავს, რაც მართლაც მათ ყმათა ცალკე ჯგუფად ჰხდის. რაკი მონასტრისადმი შეწირული ყმები „სულთა საოხად“ იყვნენ განკუთვნილნი, რომ შემწირველის ალაპისათვის „შეწირულს ყმას“ საჭირო პური, ღვინო და სხვა ყოველგვარი სახმარი ყოველწლივ მონასტრისათვის მიერთმია და ცოდვათა მიერ დამძიმებული სულის ცხონების სავედრებელ ლოცვა-ალაპისათვის ხელი შეეწყო, ამიტომ „შემწირველნი“ ცდილობდნენ თავიანთი „შეწირული“ ყმები რაც შეიძლება კარგსა და ხელსაქრელს პირობებში ჩაეყენებინათ, რომ მათაც თავიანთი ყოფილი „პატრონის“ სახელი დაელოცნათ და ღმერთს მის ცხონებას შეჰვედრებოდნენ. ამიტომვე იყო, რომ შესაწირავ ყმასა და საყმო მიწას შემწირველი ყოველთვის „ალალ“, თავის პირად შრომით, ან სახსრით შეძენილის ფულით ყიდულობდა: ამ საქმეს არაფერი უწმიდურება და უსამართლობა არ უნდა მიჰკარებოდა. სწორედ ამის გამოვე იყო, რომ „საალაპედ“ შეწირულ ყმას „პატრონი“ განსაკუთრებულს, შეღავათიან პირობებში აყენებდა: ჯერ ეს ერთი, რომ ყოველგვარ საბატონო სამსახურისა და გამოსაღებისაგან ათავისუფლებდა. მეორე ისა, რომ მუდამ ცდილობდა თავის „შეწირული“ ყმისათვის მთავრობისაგანაც წყალობა მოეპოვებინა და სამეფო და სამოხელეო გადასახადებისაგან განეთავისუფლებინა და შეუვალობა მიენიჭებინა. შემწირველივე თვით ჰსაზღვრავდა შეწირული ყმის უფლება-მოვალეობას და ჩვეულებრივ მას დაკისრებული ჰქონდა ხოლმე მარტო განსაზღვრული რაოდენობის პურისა და ღვინის, აგრეთვე წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ სხვა ყველაფრის მიტანა მონასტრისათვის, რაც კი საჭირო იყო.

რომ სულის მოსახსენებელი წირვა და პანაშვიდი ეწვირა და მონასტრის ძმობისა და გლახაკთათვის აღაპი მოემზადებინათ. ამგვარად ირკვევა, რომ „შეწირული“ ყმის ყმებრივი მოვალეობა ერთხელ და სამუდამოდ შემწირველის მიერ იყო ხოლმე განსაზღვრული. არც მონასტერს, არც სხვას ვისმე ამ პირობის შეცვლა და საყმო მოვალეობის დამძიმება არ შეეძლო.

იმ შემთხვევაშიაც-კი, როდესაც ეკლესიისა და მონასტრისადმი შეწირული ყმა მიწის მოქმედი არ იყო, არამედ ხელოსანი, ან ვაჭარი, ან სხვა რაიმე თანამდებობის კაცი, მაშინაც შეწირვის დროს მისი მოვალეობაც გარკვევით იყო ხოლმე აღნიშნული. მაგ. როდესაც ანტონ ჭყონდიდელმა და მწიგნობართა უხუცესმა შიომღვიმის მონასტერს მილით წყაროს წყალი გამოუყვანა, მან ამასთანავე მონასტერს ყმებად შესწირა „გიორგი და იაბერი ფუძედ ერთი და კომლად ორი“, რომელთაც თვით შემწირველმა დააკისრა მოვალეობა:—ამ წყაროს მილის ყურის გდება და როცა კი დასჭირდებოდა შეკეთებაც, „კაზმვა“. თვით ანტონი ამბობს: მათ „მე. გაუჩინე“ მოვალეობად „სამსახური მის წყაროსისაი“. მათ აღარავითარი სამეფო და სამოხელეო „სათხოვარი და გამოსაღები“ არ ედევათ. შემწირველმა ამას გარდა დაადგინა: „სხუაი სამსახური არც რაი ეკლესიისაი ედვას“-ო. ამ ორი კომლი ყმის ყმური მოვალეობა და სამსახური იმაში მდგომარეობდა, რომ მუდამ „ორისავე სახლისაგან თუითოი შვილი მათი ქუქანკად გაისწავლებოდის და ჰკაზმიდენ მას წყაროსა“-ო (1202 წ. თამარ მეფის სხალტ. სიგ., ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 9₁—22). მაშასადამე შეწირული ყმები მოვალენი ყოფილან, რომ თავ-თავიანთ ოჯახის ერთ-ერთი შვილისათვის წყაროს მილით გამოყვანის ხელობა საგანგებოდ შეესწავლებინათ და ამ წყაროსათვის ყური ეგდოთ, ხოლო როცა საჭირო იქნებოდა „ჰკაზმიდენ მას წყაროსა“-ო, გაფუჭებული შეეკეთებინათ. „თუნიერ წყაროსისა კაზმვისაგან კიდე“ მათ არავითარი სხვა მოვალეობა არ ედევათ (იქვე 9₂₃—24). ამგვარად ცხადია, რომ აქაც შემწირველის მიერ განსაზღვრულია შეწირული ყმის საყმო სამსახური—და ერთხელ და სამუდამოდ გადაწყვეტილია, რომ „წყლის მკაზმავ“-ებად, ანუ „ქუქანკ“-ებად უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ ყველაზე უფრო საგულისხმიერო ის არის, რომ ქუქანკობა ყველასკი არ უნდა შეესწავლათ, წყლის „კაზმვა“ თვითოეულის სახლის წევრის მოვალეობა კი არ უნდა

ყოფილიყო, არამედ თითო კომლით განმხოლოდ ერთი უნდა ყოფილიყო ამ ხელობაში განსწავლული და ყოველს თაობას მარტო ორი ქუქანკი უნდა მიეცა მონასტრისათვის. ამ ორი შეწირული ყმის ჩამომავლობის დანარჩენი წევრნი რა საქმეც უნდოდათ, იმას აირჩევდენ, ეს მონასტერს არ ეხებოდა. ისინი მხოლოდ თავიანთ სახლიკაცს-ქუქანკებს „წყაროის კაზმა“-ში ქონებრივად და სხვაგვარადაც ეხმარებოდენ.

გრიგოლ სურამელმაც რომ თავისი „ნასყიდი გლეხი“ შიომღვიმის მონასტერს ყმად შესწირა, რომ მის მიერ მონასტრისათვის აგებულ წისქვილში ყოფილიყო, იმთავითვე მისი ყმური მოვალეობაც განსაზღვრა: უკვე ყიდვის დროს მან ეს „გლეხი იყიდა მეწისქვილედ“ და ამავე მიზნით „მლუიმელთა შესწირა“ (1250 წ, გრ. სურამელის შეწ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 5₁₄₋₁₆). გრიგოლმაც თავისი შეწირული ყმა „შეუვალ“-ად გახადა და გადასახადებისაგან განათავისუფლა (იქვე 5₁₄₋₂₂ და 6₄₋₆). მის მიერვე იყო დადგენილი, რაც რამ ამ გლეხს მოვალეობა უნდა ჰქონოდა: ჯერ ერთი რომ „წისქვილთა რაიცი საკაზმავი უნდოდეს ეს ევე ჰკაზმიდეს“-ო (იქვე 5₂₄₋₂₅). ამას გარდა მას წისქვილისათვის ყური უნდა ეგდო მეწისქვილედ ყოფილიყო ისე-კი, რომ წელიწადში სამი დღის გარდა სხვა დროს „ვინ გინდა მოფქვავი იყოს, მინდი ნუ ვის ნუ აეღების“ო (იქვე 5₃₀₋₃₁). მინდა, არავის გამოერთმეოდა, მუქთად იქნებოდა დაფქული, რომ „მოფქვაენი“ გრიგოლ სურამელის „სულის სალოცავად“ ღმერთს შეჰვედრებოდენ. მეწისქვილეს მხოლოდ თავისი სარგო „საპატიო“ უნდა აელო დაფქულითგან და აქედან „წელიწადის თავსა“ მონასტრის წინამძღვრისათვის ძღვენი მიერთმია. მორჩა და გათავდა: ამის მეტი მას არაფერი არც ეთხოვებოდა და არც უნდა გაეკეთებინა (იქვე 5₃₀₋₃₃₋₆₁₋₆). ამ შემთხვევაშიაც ცხადია, რომ ამ მეწისქვილე ყმის ჩამომავლობითგან მეწისქვილედ ყველანი კი არ უნდა გამოსულიყვნენ, არამედ მხოლოდ თითო თაობაში ერთი.

ამგვარადვე როდესაც საფლავზე, ან სამწირველოში ვინმე ხუცესად და „მწირველად“ იყო ხოლმე რომელსამე მონასტერში შეწირული, მაშინ მათი მოვალეობა და უფლება იმ თავითვე განისაზღვრებოდა ხოლმე. ამასთანავე აქ „მწირველად“ და „მოდღურად“ შეწირულის გვარის მხოლოდ ერთ-ერთი წევრთაგანი უნდა ყოფილიყო, მაგ. მელქისედეკ კათალიკოზსაც 1020 წ. მცხეთის საყდრისადმი

შეწირულობის სიგელში თავისთვის განმზადებულ საფლავზე მწირველის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვიდრე ცოცხალ იყოს, დგეს საკურთხეველსა ჩემსა ზედა, ჟამსა წირვიდეს და მილოცავდეს და შემდგომად მისსა შვილთა და შვილის შვილთა მისთა დაუტეოს და იგი დგეს და ჟამსა წირვიდეს და გვილოცვიდეს და შეუცვალებელად ჰქონდეს ესე გასარომელი საკურთხეველსა ჩემსა საფლავთა ჩემთა ზედა ჟამის მწირველსა ხუცესსა უკუნისამდე ჟამთა“-ო (ქკბი II, 34₁₉₋₂₃ იხ. აგრეთვე თამარ მეფის დროინდ. შიომღ. კრებულის მიერ დაწერილი სიმტკ. წიგნ., იქ. 59).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ „შეწირული“ ყმის ყველა უფლებამოვალეობა ყოველთვის „შეწირულობის სიგელ“-ში იყო აღნიშნული, წერილობით იღებოდა და საზღვრებოდა. ამისგანომ „შეწირულთა“ ყმური მდგომარეობა მტკიცედ უცვლელი უნდა ყოფილიყო „მიუკუნისამდე“. ამავ მიზეზით „შეწირული“ ყმა, ან გლეხი იმავე დროს ყოველთვის „სიგლოსანი“-ც იყო, მაგრამ თავისდა თავად ცხადია ყოველი „სიგლოსანი“ ყმა „შეწირული“ არ იყო და ეს ორი ტერმინი ერთისა-და იმავე ცნების გამომხატველი არ იყო.

ყმათა განსაკუთრებულ ჯგუფს ნაწყალობევი ყმები შეადგენდნენ. მათ შემდგომში, მაგ. ვახტანგ VI-ის დროს „წყალობის ყმა“-თა სახელი ეწოდებოდათ. რას ეძახდნენ ძველ დროს, ამასვე თუ სხვა ტერმინი იხმარებოდა, ჯერ არა ჩანს. ნაწყალობევი ყმა „პატრონის“ მიერ „შეწყალებით“ ნაბოძები ყმა იყო ხოლმე. ასეთს ყმას „პატრონი“ თავის ერთგულს და „შეწყალებულს“ ყმას აძლევდა ხოლმე. ნაწყალობევი ყმათა უფლებრივ მდგომარეობისა და საზოგადოდ „პატრონყმობის“ ბუნების გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ თავდაპირველად „შეწყალებ“-ისა და „შეწყალებული“-ს მნიშვნელობა არ გამოვარკვიეთ.

ქართულ „პატრონ-ყმობის“ სრულის ბუნებისა და დამახასიათებელ თვისებათა შეგნებისათვის სწორედ რომ „შეწყალებ“-ისა და „შეწყალებული“-ს მნიშვნელობის გათვალისწინებაა საჭირო. „შეწყალებ“-ა პატრონყმობის აუცილებელი და არსებითი თვისება იყო. რა იყო „შეწყალება“ და ვინ იყვნენ „შეწყალებულნი“ (დავით აღმაშ. ანდერძი, ქკბი II, 51₅).

ვისაც ძველი ქართული საისტორიო ძეგლების ენა და ტერმინოლოგია შესწავლილი არა აქვს, მას ეგონება, ვითომც „შეწყალებ“-

ბული“ და „შეწყალება“ შესაბრალის ადამიანის შებრალებასა და ხელის გამართვას; ან დამნაშავეის პატიებას ნიშნავდეს. მაგრამ ნამდვილად-კი ეს ორი სიტყვა სულ სხვა ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაინც-და-მაინც „შეწყალებული“ არც შესაბრალის ადამიანს ეწოდებოდა, არც ისეთს კაცს, რომელსაც რაიმე ხელის გამართვა ესაჭიროებოდას.

თამარ მეფის ისტორიკოსს, მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ საქართველოს დიდებულ გვირგვინოსანს „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა“ გუზანი „ძულთა მეფეთა ტაოელთა დიდებულთა აღგილთა ზედა შეეწყალა“-ო (ისტორნი რაზმნი *649, გვ. 434). მაშასადამე „შეწყალება“ აქ მეფის მიერ დიდ თანამდებობის ბოძებას და წყალობას ჰნიშნავს. ამგვარადვე იმავე ავტორის თხზულებაში ივანე მხარგველის შესახებ ნათქვამია: „შეიწყალეს და უბოძეს სარგისის ძესა ივანეს პირველად. მსახურთ-უხუცესობა კელშინაური და საპატიო კაენი და კაიწონი გელაქუნითა და სხუათა მრავალთა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“ (იქვე *656, გვ. 442). ამ შემთხვევაში ცნობა უფრო ვრცელია: „შეწყალება“ მართო მოხელეობის ბოძებას კი არ ჰკუთლის ხმობს, არამედ „საპატიო“ და „სახარაჯო“ ქვეყნების, ციხე-ქალაქებო მოცემასაც.

მამულებისა და ქვეყნების ბოძების აღსანიშნავად არის ხანძარი ტერმინი „შეწყალება“ შემდეგ შემთხვევაშიაც: სარგის ვარდანის ძეს „უბოძეს თმოგვი“ და ქუემოთ წირქულელნი, ზარტიბისა (შეფს. ქცა-ზარტიკისა) ძენი, გრიგოლის ძენი, ჭიაბერის ძენი, მახატლის ძენი, თავნი კახეთისანი თორღაის ძენი შეიწყალნეს. თუითთეული თვისითა წესითა“-ო (იქვე *657, გვ. 444).

მაშასადამე „შეწყალება“ სხვადასხვა „წესით“ სცოდნათ. ამ წესის სხვადასხვაობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ზოგის შეწყალება გამოიხატებოდა „ახლად დალოცვითა“, ხოცისა კიდევ „მიმატებითა“. ისტორიკოსი სწორედ შემოადინებული გვარის შვილების შესახებ ამბობს, რომ თამარ მეფემ ისინი „შეიწყალნეს თუითთეული თვისითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა და რომელნიმე მომატებითა“ (ისტორნი და რაზმნი *657 გვ. 444). ეს უკანასკნელი ცნობა ნათლად გვიჩვენებს, რომ „შეწყალებისა“-თვის არსებითი მნიშვნელობა მართო „ბოძებას“-კი არა ჰქონია, არამედ „დალოცვა“-საც.

„დალოცვა“ უეჭველია თან სდევდა ყოველ მოხელეობის მიზოძებას: როდესაც ვისმე თანამდებობას უბოძებდენ, მას ამ მოხელეობაზე „დალოცვადენ“ ხოლმე და თანაც „საპატიო“ მამულიც გარდაეცემოდა. იქ სადაც თამარ მეფის ისტორიკოსს ივანე სარგისის ძის მსახურთ-უხუცესად „შეწყალების“ შესახებ აქვს ლაპარაკი, შემდეგ დამატებულია: „შეიწყალნეს და დალოცეს სხვანიცა დიდებულნი მრავალნი“-ო (ისტორნი და აზმნი * 656, გვ. 442). როდესაც ადამიანს პირველად აძლევენ რომელსამე თანამდებობას, ამაშ უნლად დალოცვა“ ერქვა.

ნათქვამელია, რომ მაშინ მტკიცედ შემუშავებული „დალოცვის წესი“ არსებობდა. ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დალოცვილ მოხელეზე ამბობდენ „წყალობაკელ დასმული“-ო. „კელდასხმა“, როგორც ვიცით, საეკლესიო მღვდელმსახურების ტერმინია და სასულიერო პირთა დადგენისა და კურთხევის წესის დროს აღსასრულებელ მოქმედების აღსანიშნავად იხმარებოდა. რაკი ასეთი სამღვდელმსახურო ტერმინი ყოფილა „დალოცვის წესი“-სათვის შეთვისებული, ამიტომ უეჭველია ამ დალოცვის დროსაც რაიმე „კელდასხმის“ მსგავსი მოქმედება იქნებოდა მიღებული. თამარ მეფის ისტორიკოსი სახელდობრ აბულასანის შესახებ ამბობს, იგი იყო „მეფეთ მეფისაგან წყალობაკელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415).

როგორც აღნიშნული იყო მეფის „შეწყალება“-ს და „წყალობა“-ს (ისტორნი და აზმნი * 631, გვ. 409) მოხელედ დადგენის დროს „დალოცვა“ თანსდევდა: თანამდებობაზე დანიშვნის „წყალობა“ უპირველესად ყოვლისა გამოიხატებოდა „დალოცვითა“. ზაქარია მკარგძელის შესახებ მაგ. ნათქვამია: თამარმა „წყალობაკყო ძისაცა მისისა ზაქარიას დალოცვითა“-ო (იქვე * 631, გვერდი 409—410).

მოხელედ დასალოცავს „დალოცვის“ დროს, ზოგნ შაინც, მის მოხელეობის საგანგებო ნიშანი ეძლეოდა ხოლმე. მაგ. მანდატურთ-უხუცესს მეფე ოქროს არგანს უბოძებდა ხოლმე (იქვე * 631, გვ. 410), მოლარეთ-უხუცესს კიდევ დალოცვის დროს ბეჭედი ეძლეოდა თურმე (კ. გარ. 610-111): ამირსპასალარს მეფე ალბათ ხმალს უწყალობებდა და სხვა. ამის მეტი დალოცვის შესახებ ჯერ არა ვიცით რა, მაგრამ იმედია მო-

მავალში, თუ ამ საკითხს ჯეროვანს ყურადღებას მივაქცევთ, ბევრი რამე გამოირკვევა. იმის თქმა, სდებდა თუ არა რაიმე ფიცს მოხელედ დასალოცავი, ჯერ არ შეგვიძლიან, მაგრამ ეს-კი ცხადია, რომ „დალოცვის“ დროს „თაყვანება“ წესად ყოფილა დადებული (ისტორი და აზმნი * 631, გვ. 410).

როგორც აღნიშნული იყო, „შეწყალება“ მარტო დალოცვით არ თავდებოდა, არამედ ჩვეულებრივ დალოცვას ბოძებაც თან სდევდა ხოლმე, მეტადრე სამოხელოდ შეწყალების დროს. ყოველ ხელისუფლობასთან გარკვეული რაოდენობის ქვეყნებისა და მამულების მფლობელობა იყო დაკავშირებული. ამგვარს ხელისუფლობაზე დამოკიდებულ სამფლობელო ქვეყანასა და მამულს „საპატრიო“ ეწოდებოდა. მაგ. იელისუფლობის წყალობით მსახურთ-უხუცესი ვარდან დადიანი იყო „პატრონი ორბეთისა და კაენისა“ (ისტორი და აზმნი * 650, გვ. 435) და თანაც ყოფილა „პატრონი კაიწონისი“ (იქვე * 652, გვ. 438). ხოლო როდესაც განდგომილ ვარდან დადიანის მაგიერ თამარ მეფემ მსახურთ-უხუცესობა ივანე სარგისის ძეს უბოძა, ამასთანავე „შეიწყალეს და უბოძეს... საპატრიო კაენი და კაიწონი“ (იქვე * 514, 628, 629, 530 და 631, გვ. 387, 406, 407 და 409).

ამ „საპატრიო“ და სამოხელეო ქალაქ-ციხე-სოფლებს გარდა ერთგულ ხელისუფლებსა და ყმებზე შეწყალების სახით „სახარაჯოხი“-ც გაიცემოდა ხოლმე. „სახარაჯო“-დ აღბნთ, იმიტომ იწოდებოდა, რომ დასაჩუქრებულს ნაწყალობევის მხოლოდ „ხარაჯით“, ანუ დაწესებული გადასახადით შეეძლო ესარგებლა. მსახურთ-უხუცესად დანიშნულს ივანე შკარბძელს თამარმა მაგ. „საპატრიო“-ს ბოძებას გარდა ისეთი სიკეთეც უყო, რომ „შეიწყალეს... გელაქუნითა ღმრთუთა მრავალთა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“ (ისტორი და აზმნი * 656, გვ. 442).

ეს სახარაჯო ციხე-სოფელ-ქალაქები სხვადასხვა პირობით ეძლეოდათ ხოლმე „შეწყალებულთ“ ზოგი ადგილი ვითარცა „საკუთარი“, ზოგი კიდევ „სანახევრო“-დ. ზაქარია ვარდანის ძის შესახებ მაგ. სწერია; რომ თამარ მეფემ „შეიწყალა და უბოძა გაგი ქურდვაქრითა განძმდის მრავლითა საკუთართთა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებით, ციხეებითა და სოფლებითა“ (იქვე * 655—656, გვ. 442). „სანახევრო“ ცხადია იმას ჰნიშნავს, რომ ნაწყალობევი ქვეყნის „ხარაჯის“ მხოლოდ ნახევრის აღება შეეძლო, ან ნახე-

ერთი შეედლო ესარგებლა. ამისდა მიხედვით „საკუთარი“ ალბათ ისეთ ქვეყნებს ეწოდებოდა, რომელთა მთელი შემოსავლით, მთელის „ხარაჯით“ შეედლო დასაჩუქრებულს ესარგებლა.

რაკი ჩვენ უკვე ვიცით, რომ „შეწყალება“ მეფისა ან რომელი-სამე სხვა პატრონის მიერ ყმისადმი „წყალობის ყოფა“-ს, ან რაიმე მოხელეობით, ან უპირატესობით და „საპატიო“, თუ „სახარაჯო“ ქალაქ-ციხე-სოფლებითა და მიწებით დასაჩუქრებას ჰნიშნავდა, ტერმინ „შეწყალებული“-ს (ისტორი და აზმნი * 649, გვ. 435) მნიშვნელობის გაგებაც აღარ გაგვიძნელდება. „შეწყალებული“ (დავით აღმაშენებლის ანდერძი, ქცბი II, 51₃) რასაკვირველია, ყოველთვის „პატრონისაგან შეწყალებული“ და აუცილებლად „კარგნი ყმანი“ იყვნენ (ისტორი და აზმნი * 658, გვ. 445), რომელნიც თავიანთი „ყმებრივი მსახურების“ მოვალეობას პირნათლად ასრულებდენ.

ყოველი კარგი და „პატრონთაგან შეწყალებული“ ყმა უნდა „მოწებდეს და მსახურებდეს... მოწებოთ ყმებრივითა“ (იქვე * 639, გვ. 420). „პატრონი“-ც რასაკვირველია ყმის სამსახურს არ დაივიწყებდა და შესაფერისად აჯილდოვებდა ხოლმე: „მსახურებისა ნაცულად“ ერთგულ ყმას „შეიწყალებდა“ და ხან „ქვეყნებს“ ან „მამულობით“ ე. ი. მემკვიდრეობით, ან „სახარაჯოდ“, ხან კიდევ მოხელეობას, ან რაიმე უპირატესობას, მაგ. თუნდ შეუვალობის სიგელს უბოძებდა. როდესაც სულა კალმახელმა ბაგრატ IV დაუძინებელი მტერი, მისი ურჩი ყმა ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი შეიპყრო და დატყვევებული მეფე ბაგრატს მიჰგვარა, „ამის მსახურებისა ნაცულად უბოძა მამულობით ციხისჯვარი და ოძრკე, ბოდო კლდითა და სხუაცა მრავალი საქონელი და სამღუდელთ-მოძღურენი და რაცა უნდოდა“-ო (მტნე ქმ * 495, გვ. 267) სწორედ ყოველი ამგვარად „პატრონისაგან“ დაჯილდოვებული ყმა იყო „შეწყალებული“ და ასეთ პირებს ეძახდნენ „შეწყალებულებს“.

ყველა ყმის მოვალეობას „პატრონი“-ისამდი ყმური „მსახურება“ (მტნე ქმ * 495, გვ. 267) შეადგენდა. სწორედ რომ ყმის „ერთგულება“ (თამარ მეფის დროინდ. სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 24₂) და „სამსახური“ (ისტორი და აზმანი * 628, გვ. 406) ფასობდა და ერმრავალ „პატრონი“-ისათვის განსაკუთრებით ამას ჰქონდა მნიშვნელობა. იმ დროს ყმები „პატრონი“-ისათვის მარტო ქო-

ნებრივად-კი არ იყვნენ ძვირფასნი, არამედ აგრეთვე, როგორც სა-
ზხედრო ძალა და საჟარი. ყმათა სამრავლეზე იყო თვით „პატრონ-
თა“ ძლიერებაც დამოკიდებული. ვისაც მეტი ყმები ჰყავდა აკი
გრძობდა კიდევ თავის ძლიერებას. მრავალრიცხოვან ყმათა „პა-
ტრონი“ სწორედ ამიტომაც იყვნენ „სიმრავლესა ზედა ერისასა
აღზვავებულნი“ (ც^ა გ^ი მთ^ა წ^ად^ა, 319). ეს გარემოება გვაფიქრები-
ნებს, რომ ლაშქრობისა და ბრძოლის დროს „ყმები“ მოვალენი
იყვნენ „პატრონებს“ მიჰშველებოდნენ და თავ-თავიანთ „პატრონთა“
გვერდით და მეთაურობით ეომნათ. მართლაც, თამარ მეფის ისტო-
რიკოსის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ყმები ომის დროს „პატრონებს“
ამალასავით თან ახლდნენ ხოლმე. ერთი მკაცრი ხელჩართული ომის
შემდგომად „იხარებდეს“, ამბობს ისტორიკოსი, „ვითარ მპოვნი-
ლნი... პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა“-ო (ის-
ტ^არნი და აზმანი * 603, გვ. 373), ან კიდევ ნათქვამი აქვს: ომში
„უსწრობდა პატრონი ყმასა და ყმა პატრონსა“-ო (იქვე
* 639, გვ. 421).

მართა ომში-კი არა, ისედაც „პატრონი“ სადმე რომ გაემ-
გზავრებოდა, მას „ყმები“ თან უნდა ხლებოდნენ, ყველანი-კი არა,
არამედ ვისაც ეს მოვალეობად ჰქონდა დაკისრებული. დიდ აზნაურსა
და მოხელე „პატრონს“ ამგვარ ამალაში აზნაურნიც-კი ჰყავდა
ხოლმე. მათ ეწოდებოდათ „აზნაურნი თანამყოლნი“ და
თავიანთ პატრონის დაცვა ეღვათ ვალად. როდესაც სარგის ჯაყელი
დავით ლაშას ძემ შეიპყრა, „ცნეს ესე აზნაურთა თანამყოლთა.
სარგისისათა, ივლტოდეს და წარვიდეს ყანს წინაშე და მოაკ-
სენეს აბაღა წრინს რათა მან... მოაკსენოს ყენს აბაღას და სთხოვოს
სარგის“-ის განთავისუფლებინება (უმათალ. * 849, გვ. 694- 695).

ყოველ „პატრონის“ მიწაზე, მამულში მყოფ ყმებს „მამულის
კაცნი“ ეწოდებოდა (აბუსერიძე ტბელი, ქ^აკ^ი II, 120^ა).
ყველა „მამულის კაცი“ უფლებრივ მდგომარეობის და განურჩევლად
მოვალენი იყვნენ თუ არა „პატრონს“ ბრძოლის დროს გვერდში
ამოსდგომოდნენ და მისი „თანამყოლნი“ ყოფილიყვნენ, ამის თქმა
ცნობების უქონლობის გამო ჯერ არ შეიძლება. მაგრამ „შე-
წყალებულ“ ყმას-კი „ერთგული სამსახური“ აუცილებელ მოვალეო-
ბად ჰქონდა. როდესაც მას „პატრონი“ უბოძებდა რასმე „წყალობის
წიგნში“-აც-კი საგანგებოდ აღნიშნული იყო ხოლმე: „გქონდეს
და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩუენსა ერთგულობასა“,
ანუ „ერთგულად სამსახურსა შინა“-ო. თამარ მეფის დროინ-

დელს შიომღ. მონასტრის ერთს მიცემულს სიმტკიცის წიგნში, რომელშიაც მონასტრის კრებული ტოხაჲსძეს „სამამულოდ ჳ მკვდრად“ წყალობას ანიჭებს, მაგალითად ნათქვამია: „აწ გიბედნიეროს ღმერთმან თქუენ ტოხაჲსძეთა... და ყოველთა ძმათა და შვილთა და მომავალთა... უკუნითი უკუნისამდე ერთგულობასა შინა ამის [უდაბ]ნოჲსა“-საო („შიომღ. ისტ. საბ. 24₂₁₋₂₃)- ამგვარადვე კათალიკოზ მიქაელის წყალობის წიგნში სწერია: „მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჩე გუარამას ძესა, ჩუენსა მსახურთუხუცესსა, შვილთა და მომავალთა შენთა კათოლიკე ეკლესიისა სამსახუროდ სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII ს. პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები 5₁₁₋₁₄). იმავე საბუთში, თავის დამტკიცებაში არსენი ამბობს: „ქართლისა კათალიკოზს მიქაელს გუარამას ძე ვაჩე შეუწყალებია და... სოფელი ორომაშენი მისთვის სამამულედ და საყდრის სამსახუროდ უბოძებია“-ო (იქვე 6₁₈₋₂₁).

ვინც უფრო მეტს გულმოდგინებასა და ერთგულებას იჩენდა, ის შესაფერისადაც „შეწყალებული“ იქნებოდა: თუ ჯერ არავითარი ჯილდო მიღებული არა ჰქონდა, „ახლად დალოცვიდა“, ხოლო თუ უკვე „დალოცვილი“ იყო, მოხელოება, ან სხვა რამე მისანდობლობა ჰქონდა, მაშინ მხოლოდ წყალობის „მომატებითა“. თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით მაგალითად საქართველოს დიდებულმა გვირგვინოსანმა თავისი ერთგული ყმები „შეიწყალებს თვთეული თვისითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვიდა და რომელნიმე მომატებითა“ (ისტორი და აზმნი *657, გვ. 444). როდესაც თამარ მეფემ „უბოძეს ამირსპასალარობა ზაქარიას მკარგრძელსა“, მას „პატრონსა ლორისასა მოუმატეს ქალაქი-ცა რუსთავი“. ხოლო იმავე დროს „ქიაბერსა მანდატურ-უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს უინოანი ქალაქი და ციხე“ და სხვა (იქვე).

მიფენილ წყალობისდა მიხედვით ყმა შეიძლებოდა ან მარტივად „შეწყალებული“ ყოფილიყო, ან „ალმატებით შეწყალებული“ (იქვე *649, გვ. 435).

ზემონათქვამის შემდგომ მაშასადამე ცხადია, რომ „ყმათა“ ხელში საკუთარ მამა-პაპეულს გარდა 1) „საპატრიოქვეყანა და მიწები იყო, თუ რომ მას „პატრონთაგან“ რაიმე „მისანდობლობა“ ჰქონდა ჩაბარებული და მოხელედ იყო დადგენილი; 2) „მსახურებისა ნაცულად“

მიღებული ან „მამულობით“, ან „სახარაჯოდ“ ნაბოძებული და ნაწყალობევი ციხე-ქალაქ-სოფლები და მიწები, თუ რომ მას განსაკუთრებული გულმოდგინეობა გამოჩენილი ჰქონდა „ყმებრივ“ სამსახურში.

„საპატიო“ ქონება პირადი თვისებისა უნდა ყოფილიყო და ერთგული ყმის ხელში მხოლოდ იმდრომდე იქნებოდა, სანამ მას მოხელეობა ებარა.

რაკი „საპატიო“ ქონების მფლობელობა მოხელის „დიდება“-ზე იყო დამოკიდებული, ამიტომ ვგონებ ამ „საპატიო ქონება“-ს აგრეთვე „დიდებული ქონება“ ეწოდება. როდესაც გაფიცულმა დიდგვარიანმა მოხელეებმა თამარ მეფეს წინადადება მისცეს, „აწვიეს მოღებად ყოვლისა დიდებულიისა ქონებისა და სიმდიდრისა“, ამირსპასალარს ყუბასარს მთელი „დიდებული ქონება და სიმდიდრე“ ჩამოართვიო, თამარმა ეს მთლად არ შეიწყინარაო (ისტორიკა აზმანი *628, გვ. 406).

„ნაწყალობევ“ ქონებისა ჭყმის იურიდიული ბუნება იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ სახელდობრ რა პირობით იყო ხოლმე იმთავითვე ნაბოძები: „მამულობით“ ანუ სამემკვიდრეოდ, თუ მხოლოდ პირადად, ან კიდევ მარტო „სახარაჯოდ“

„მამულობით“ ნაბოძები აგრეთვე „სამამულოდ“ მიბოძებულად იწოდებოდა. თამარ მეფის დროინდელს შიომღვიმის მონასტრის მიერ მიცემულს სიმტკიცის წიგნში მაგ. ნათქვამია: „ჩუენ მღვმისა ლავრისა კრებულმან... სამწირველოდ... მოგეცით და მოგაკსენეთ სამამულოდ და მკვდრად“-ო (შიომღვიმის მონ. ისტ. საბ. 24₂₆-7). ხოლო იმავე საბუთში ქვემოთ, იქ სადაც ამ მიბოძებას თანამედროვე და თანადამხუდარნი ამტკიცებენ, ამავე საგანზე სწერია: „მამათა და ძმათა ამის უდაბნოესათა ტუხახსძისადა და ყოველთა მომავალთა მათთა და კუირიკე კახთა მეფისა სამწირველოი მკუიდრად და სამმულობით უბოძებია“-ო (იქვე 25₉₋₁₁). მაშასადამე ერთსა-და-იმავე საბუთში, ერთსა-და-იმავე დროს „სამამულოდ“-აც იხმარებოდა და „მამულობით“-აც. ამ ორ ტერმინს სრულებით ერთი-და-იგივე, თანასწორი მნიშვნელობა ჰქონია.

ტერმინი „სამამულოდ“ შემდეგ დროინდელს საბუთებსა და ჭეგლებშიაც ჩვეულებრივად იხმარებოდა. მაგ. მე-XIII-ე საუკ. პირველი ნახევრის მიქაელ კათალიკოზის ერთს „შეწყალების წიგნში

სწერია: „ვისმინეთ აჯა თქუენი და მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჩე გუარამაჲს ძესა, ჩუენსა მსახურთა უხუცესსა, შვილთა და მომავალთა შენტა... სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII-ე. საუკ. პირვ. ნახევრის საქართ. კათალ. 5₁₁₋₁₄). ქართ. უამთააღმწერელსაც აღნიშნული აქვს, რომ სამაგალითო თავგანწირულების დასაჯილდოვებლად „დაიმაღლა მეფემან ეზომ რომელ ქვაბუ-ლიანი თემი ერთი სამცხეს და საყდარი ტბეთისა შავშეთს სიგლითა სამამულოდ მიუბოძა“-ო (უამთააღ. *837, გვ. 683).

როდესაც „შეწყალებულ“ ყმას ნაწყალობევი „მა-მულობ“ით ანუ „სამამულოდ ნაბოძები ჰქონდა, მის მემკვიდრეებსაც უფლება ენიჭებოდათ ნაწყალობევი დაემკვიდრებიან და ესარგებლათ.

ამიტომაც იყო, რომ „მამულობით“ ანუ „სამამულოდ“ ნაწყა-ლობევი ამასთანავე „მკვდრად და ნებიერობით“ ნაბოძებ-დაც იწოდებოდა. ატენის „სიონის“ 1060—1068 წ. კედლის წარ-წერაში მაგ. ნათქვამია: რაკი ბაგრატ მეფის მაერ მინდობილი საქმე ატენში ქალაქის აშენების შესახებ პირნათლად ავასრულებთ, „შე-გვწყალნა მეფობამან მათმან: სასახლენი ადგილნი და საქულბა-გენი მკვდრად, ნებიერობით გვბოძა მირიანს და ყმათამის-თა“-ო (იხ. ჩემი „К вопросу о врем. постр. груз. храма в Атени“ ХВ.Т. I, вып. III, გვ. 286—6). ჩვენამდის ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ერთმა, მე-XIII-ე საუკ. პირველი ნახევრის „წყალობის წიგნმა“ მო-აღწია და ისიც ეკლესიის მიერ არის ნაბოძები. თუმცა სრულიად არა, მაგრამ დაახლოვებით მაინც ამ საბუთის მიხედვით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორი წესი ყოფილა „შეწყალების“ და „წყალობის“ მიფენის დროს. მხოლოდ განსაკუთრებულ შეთხვევაში, დიდ ომებისა ტლაშქრობის შემდგომ, ან საგანგებო, არაჩვეულებრივ სამსახურის დასაჯილ-დოვებლად თვით „პატრონი“ თავის წადილი თუბო-ძებდა ხოლმე „წყალობა“-ს. ყოველდღიურ ცხოვრე-ბაში-კი „შეწყალება“ ჩვეულებრივ ერთგულ და მსა-ხურეულ ყმის „აჯისაღმოსხენების“ შედეგი იყო ხოლ-მე, „აჯა და მოხსენება“ წინ უძღოდა, რომ „პატრონს“ დამ-სახურებელი, ან გაჭირვებული ყმა „შეეწყალა“. აი მაგ. რას ავბობს თავის წყალობის წიგნში კათალიკოზი მიქაელ: „ოდეს პირველ-ხუარაზმელთაგან და მერმე თათართაგან მოოკრდეს

ესე სამეფო და ზოგნი ქუეყანანი და სოფელნი დი-
დადრე მოოკრდეს და შენ და შენნი ძმანი დიდსა
უგემურობასა შინა იყუენით, ამისთუის რამეთუ რანი-
ცა მამულნი გქონდეს, იგინიცა ამოწყუეტილნი იყუ-
ნეს და მით ოდენ ვერ დარჩებოდით... და ამისთა მიზეზი-
თა გუეაჯენით... ვითამცა შეგუეწყალენით შენ ვაჩე გუ-
რამის ძე და საყდრისა სამსახუროდ, სამამულოდ სარ-
ჩომი გაგუეჩინა... ვისმინეთ აჯა თქუენი და მოგეცი-
თ სამამულოდ შენ ვაჩე გურამის ძესა, ჩუენსა მსახურთ-უხუცესსა,
შვილთა და მომავალთა შენთა კათოლიკე ეკლესიისა სამსა-
ხუროდ სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII-ე საუკ. პირვ-
ნახ. საქართ. კათალიკოზები, 5₃₋₁₃).

მაშასადამე ჯერ ჩვეულებრივ ყმას „აჯა და მოხსენება“ უნდა
წარედგინა თავის „პატრონისა“-თვის, ხოლო შემდეგ, თუ პატრონი
„ისმენდა“ ამ აჯას შეწყალების შესახებ, ყმას ებოძებოდა ხოლმე
ნაწყალობევი და ის უკვე „შეწყალებული“ იყო. როგორც აღნიშნუ-
ლი გვქონდა „შეწყალება“ სხვადასხვა სახითა და პირობით შეიძლე-
ბოდა, მაგრამ ყოველთვის და ყველა „შეწყალებულ“ ყმას აუცი-
ლებლად „ერთგულება“ და „სამსახური“, ანუ უკეთ რომა ვთქვათ
„ერთგული სამსახური“-კი ეთხოვებოდა: ეს თვით „წყალობის
წიგნ“-შიც მუდამ საგანგებოდ აღნიშნული იყო კიდევ.

როდესაც ნაწყალობევი მარტო პირადად-კი არ ებოძებოდა,
არამედ საშვილიშვილოდაც სახმარებლად, მაშინ როგორც ზემომო-
ყვანილი ცნობებითგანაც ჩანს, წყალობის წიგნში ეს გარემოებაც
განსაკუთრებით დასახელებული იყო ხოლმე და იწერებოდა, რომ
„შეწყალებულ“ს ნაბოძები აქვს „მკვდრად და ნებიერობით“, ანარა და
„სამამულოდ“, „მამულობით“. X—XIII სს.-ის დროინდელი „წყა-
ლობის წიგნები“ რომ შენახულიყო, იქნებ იქაც ეს ტერმინები ერთად
ყოფილიყო დასახელებული, როგორადაც ერთად და განუყრელად
გვხვდებიან მე-XIV—XV-ე ს. ს.-ის წიგნებში, სადაც ჩვეულებრივ
სწერია: „მკუიდრად, სამამულოდ და შეძუელებით“-ო და სხვა.

ხოლო როდესაც „ნაწყალობევი“ შეწყალებულ ყმას
„მამულობით“-კი არა, არამედ მხოლოდ პირადად „შე-
წყალებულ“ს ჰქონდა ნაბოძები, მაშინ რასაკვირველია მე-
მკვიდრეებს ამ ნაწყალობევეთან ხელი არა ჰქონდათ
და ისევ „პატრონისა“ უბრუნდებოდა უკან. ამ შემთხვევაში
ქონება „შეწყალებულს“ არამც თუ „მამულობით“-არ ჰქონდა მიცე-

მული, არამედ არც „ნებირობით“ შეეძლო ფლობა იმიტომ, რომ განთვისების უფლება მას-არა ჰქონდა. მაშასადამე აქ მხოლოდ მფლობელობისა და სარგებლობის უფლება იყო და არა საკუთრება.

„საპატიო“ და „ნაწყალობევ“ ქონებათა იურიდიული თავისუფლება ზღვჯერ განსაკუთრებულ შემთხვევებში, როგორც ეტყობა იცვლებოდა ხოლმე: „საპატიო“ ქონება მოხელეობის ჩამორთმევისდა მიუხედავად ხელმწიფის წყალობით მთლად არ წაერთმეოდა ხოლმე, პირადად ნაწყალობეისგან მეფეს მემკვიდრეებისათვისაც ზოგი რამე შეეძლო დაეტოვებინა, მაგ. როდესაც ამირსპასალარ ყუბასარს დიდგვარიან მოხელეთა გაფიცვის გამო თამარ მეფემ ვაზირობა წაართვა, მაინც რაკი მას მართლაც განსაკუთრებული ღვაწლი და „სამსახური“ მიუძღოდა თამარის მამის გიორგი III-ის წინაშე, თამარმა „მოიხსენა“ ყუბასარის ეს „სამსახური“ და „თუ ინიერ კელისუფლობისა და ლორესაგან კიდე არა რა დააკლო“-ო (ისტორნი და აზმნი *628, გვ. 406). ლორე სხვათა შორის ამირსპასალარის „საპატიო“ ქონებას ეკუთვნოდა. რაკი ყუბასარს ამირსპასალარობა ჩამოერთვა, იმიტომ ლორეც წაერთვა. მაგრამ დანარჩენი „დიდებული ქონება“-კი თამარ მეფეს წინანდებურად ყუბასარის ხელში დაუტოვებია. თავისდა-თავად ცხადია, რომ რაც ამის გამოისობით „საპატიო“ ქონებას მოაკლდებოდა, სხვა შესაფერი მამულების მიმატებით იქნებოდა ანაზღაურებული.

ამნიარადვე, როდესაც „მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი“, მამის დიდი ღვაწლის გამო, თამარ მეფის ბრძანებით „თმოგვისაგან კიდე არა დააკლეს შვილთა მისთა“-ო (იქვე * 657, გვ. 444). ცხადია, აქ ან „საპატიო“, ან ისეთ „ნაწყალობევ“ ქონებაზეა საუბარი, რომელიც „მამულობით“ და „ნებირობით“ არ ყოფილა ნაბოძები. მეფეს იმის მაგიერ, რომ შვილებისათვის ჩამოერთმია, თმოგვის გარდა დანარჩენი ყველაფერი შვილებისათვისაც უწყალობებია. ამგვარად თანდათანობით ზოგჯერ (თუმცა უფრო იშვიათად) „საპატიო“ და ხშირად „ნაწყალობევი“ ქონება დროთა განმავლობაში სამკვდროდ და „სამამულოდ“, ე. ი. თითქმის მემკვიდრეობით საკუთრებად ხდებოდა. მაგრამ ეს კია, რომ, როგორც მერმინდელი სიგელებითგანაც ცხადად ჩანს, არც იმთავითვე „მამულობით“ და „ნებირობით“ ნაწყალობევი, არც დრო-

თა განმავლობაში „სამამულოდ“ ქცეული მაინც-და-მაინც „შეწყალებულისა“ და მის უთამომავლობის სრულ საკუთრებად არ ითვლებოდენ. ამგვარი ქონების განთვისების,—გაყიდვის, თუ გაცვლის, ან შეწირვის—უფლება პირადად ხელმწიფის საგანგებო ნების დაურთველად არა ჰქონდათ და მხოლოდ „პატრონის“ „კითხვითა“ და „ნება დართვითა“ შეეძლოთ შეეწირათ, გაეყიდათ ან გაეცვალათ. ხოლო ეს უკანასკნელი გარემოება შეურყეველად ამტკიცებს, რომ სამამულოდით „ნაწყალობევი“ ქონების უზენაეს მესაკუთრედ ბოლოს-და-ბოლოს მხოლოდ მწყალობელი „პატრონი“ ითვლებოდა და არა „შეწყალებული“.

რაკი ჩვენ უკვე შეძლებისამებრ შესწავლილი გვაქვს, თუ რადაცაა, ყმობა არსებობდა საქართველოში, რა ნიადაგზე და როგორ იყო ავითოვული მათგანი აღმოცენებული, ახლა ურიგო არ იქმნება თვალი გადავავლოთ ქართულ „პატრონყმობა“-სა და მის უმთავრეს დამახასიათებელ საზოგადო თვისებებს, რომ შემდეგ ქართ. პატრონყმობა სხვა ქვეყნების მსგავსავე დაწესებულებას შევადაროთ.

უკვე გამოჩვეულია, რომ ყმა ან „ნასყიდი“ იყო ხოლმე, ან „ნებიერი“, ან „შეწირული“, ან არადა „ნაწყალობევი“. ზემომოყვანილს დაწვრილებით განხილვაში მხოლოდ „მკვდრი ყმა“ არ არის მოხსენებული, იმიტომ რომ იმ დროინდელს საბუთებში, რომელთაც ჩვენამდის მოუღწევია, ეს ტერმინი არა გვხვდება. ეს გარემოება რასაკვირველია იმის საბუთად ვერ გამოდგება, ვითომც მაშინ „მკვდრი ყმა“ საქართველოში არ ყოფილიყოს. აქ სულ სხვა მიზეზია. „მკვდრი“ ყმობა ყმობის განსაკუთრებული სახე არა ყოფილა, არამედ „მკვდრ“ ყმად ისეთი ყმა ითვლებოდა, რომელიც პატრონს თვითონ-კი არ შეუძენია, ან პირველად მას-კი არ ჰყმობია, ან არა და პირველად მისთვის-კი არ უწყალობნიათ, არამედ მის წინაპრებს, მას-კი ეს ყმა მხოლოდ მემკვიდრეობით ჰრგებია. ხოლო რაკი საგვარეულო მემკვიდრეობის კვლევისისათვის შეწირვა შოგვართა დაუკითხავად არ შეიძლებოდა და „სულის საოხად“—აც უუქველად პირადად შეძენილის შეწირვა ითვლებოდა საუკეთესოდ, ამიტომაც არის, რომ იმ საბუთებში,—მონასტრისადმი შეწირულების სიგელებში,—რომელთაც იმ დროითგან ჩვენამდის მოაღწიეს, „მკვდრი ყმა“ მოხსენებული არ არის. რაკი „მკვდრი“ ყმობა პატრონყმობის განსაკუთრებულ სახეს არც შეადგენდა, ამიტომ არც აქ არის საჭირო ყველა იმ ცნობის მოყვანა, რომელიც-კი ამის შესახებ მერ-

ზინდელს წყაროებში მოიპოვება, მით უმეტეს, რომ ეს საკითხი თავის დროზე და შესაფერისს ადგილას დაწვრილებით იქნება განხილული.

თუ ჩვენ ყმათა ზემოჩამოთვლილი ჯგუფების თვისებას დავაკვირდებით, ცხადი იქნება ჩვენთვის, რომ ნასყიდობაზე აღმოცენებული ყმობა და „ნასყიდი ყმა“ პატრონის კერძო მეურნეობისა და გამჭირახობის ნაყოფი იყო. ამგვარი ყმის შექმნა პატრონის ქონებრივ ძალასა და ხერხიანობაზე იყო დამოკიდებული. ამიტომაც არის, რომ ნასყიდობაზე აღმოცენებული ყმობა უფრო კერძოფუნებრივისა და კერძომეურნეობითი ხასიათის მოვლენად გვეჩვენება.

სულ სხვა თვისება ჰქონდა „ნებიერი“ ყმობას, როდესაც ადამიანი თავის ნებით ეყმობოდა ვისმე და „პატრონი“-ად აირჩევდა. მფარველს გაიჩენდა. რასაკვირველია ხშირად აქაც სრული „ნებიერი“-ობა არ იყო ხოლმე, არამედ ქონებრივი გაჭირვება და ძლიერი კაცის მფარველობის საჭიროება აიძულებდა მას თავისთვის „პატრონი“ მოეძებნა და ჰყმობოდა. მაგრამ მაინც ცხადია, აქ უკვე საზოგადო-უფლებრივი მოვლენა იყო. „ნებიერი“ ყმა ამასთანავე პატრონ-ყმობის პირობების დამდებიც იყო და ამის გამო „ნებიერი“ ყმობას ქართ. პატრონყმობის შემოქმედებაში რასაკვირველია თვალსაჩინო მონაწილეობა ექმნებოდა მიღებული: საფიქრებელია, რომ ბოლოსდა-ბოლოს ალბათ „ნებიერი“ ყმობის ერთგვარი და საზოგადო სახე უნდა შემუშავებულიყო და საპატრონყმო უფლება-მოვალეობათა გარკვეული სამაგალითო წესი შექმნილიყო. „ნებიერი“ ყმობა იმგვარადვე, როგორც „ნასყიდი“ ყმობა შეიძლებოდა სამეფო და საუფლისწულო უწყებაშიც ყოფილიყო, კერძო მესაკუთრეებსაც ჰყოლოდათ ამგვარი ყმები და ეკლესიასაც.

პირიქით „შეწირული“ ყმების, „პატრონი“-ად მხოლოდ ეკლესია და სხვა საქველმოქმედო დაწესებულებანი იყვნენ. ეს გარემოება ეკლესიას და მონასტრებს განსაკუთრებულ უპირატესობას ანიჭებდა და მრავალრიცხვან ყმათა და დიდძალი ქონების პატრონად ხდიდა. რაკი „შეწირული“ ყმები „სულთა საოხად“ და „საალაპედ“ იყვნენ განკუთვნილნი, ამიტომ შემწირველხი ცდილობდნენ ისეთის ეკლესიისა და მონასტრისათვის მიეცათ თავიანთი შეწირულობა. რომელიც ან სასწაულთმოქმედ ხატით, ან მონაზონთა-წმიდა ცხოვრებით იყო განთქმული. სწორედ ამის გამო იყო, რომ რაც უფრო სახელი მოხვეჭილი ჰქონდა ამა თუ იმ ეკლესიას ან მონასტერს, მით უფრო-და-უფრო მეტს შეწირულობასა, მიწებსა და „შეწირულ“ ყმებს

იზიდავდა და მდიდრდებოდა. ამ „შეწირულობის“ წყალობით ქართული ეკლესია ერთრავალ და ძლიერ „პატრონ“-ად იქცა, მონასტრები და განთქმული საერო ეკლესიები დიდ მესაკუთრეებად გახდნენ. „ნებიერ“ ყმობასავით განსაკუთრებული შინშენელობა პატრონყმობის წესწყობილების შემუშავებისა და დამკვიდრებისათვის საქართველოში „შეწყალება“-სადა „შეწყალებულე“-ბას ჰქონდა. ამგვარი ყმობა „ნასყიდ“ ყმობისაგანაც და ნებიერობისაგანაც არსებითად განსხვავდებოდა. ამასთანავე აქ შეწყალებული „ყმების“ მოვალეობად „ერთგულება“ და „სამსახური“ გარკვევით და საგანგებოდ იყო ხოლმე აღნიშნული თვით „წყალობის სიგელ“-შივე. მწყალობელი „პატრონი“ „შეწყალებული“ ყმისაგან ქონებრივ გამორჩენასა და სარგებლობას-კი არ ელოდა. საყმობა გადასახადებს-კი არ სთხოვდა, არამედ „ერთგულად სამსახურს“. დაჯილდოვებულს ეს თვისება და მოვალეობა ან უკვე გამოჩენილი ჰქონდა და ამის „ნაცვლად“ იყო „შეწყალებული“, ან „ახლად“ დაილოცებოდა ხოლმე, რომ მომავალში თავისი „ერთგულება“ და „სამსახური“ დაემტკიცებინა. მაშასადამე ამ შემთხვევაში პატრონყმური დამოკიდებულება სულ სხვა საფუძველზეა დამყარებული. ამისთანა ყმობაც არაფერს სათაკილოსა და დამამცირებელს არ შეიცავს როგორაც დამამცირებელი იყო ნასყიდი ყმობა, ჯერ ერთი იმიტომ რომ „შეწყალებული“ პატრონის სასარგებლოდ არავითარს „გამოსაღებელ“-ს არ იხდიდა და მარტო „ერთგულება“ და „სამსახური“ ეღვა ვალად. ამას გარდა იმიტომაც, რომ „შეწყალებული“ თვით იყო ხოლმე „შეწყალებისა“ და ყმობის მოაჯე. მაშასადამე თვით მისი ნებით ნაკისრები მოვალეობა ეღვა. ამ მხრივ „შეწყალებული“ ცოტა არ იყოს „ნებიერ“ ყმას მიაგავდა.

„შეწყალება“ მიღებული იყო როგორც მეფე-პატრონისა და ყმა-ქვეშევრდომთა შორის, ისე ქართულ საზოგადოებრივ ყველა წრის წარმომადგენელთა შორისაც, როდესაც ყოველი უმაღლესის წრის წევრი, ან დაწესებულება შეიძლებოდა შემწყალებელი „პატრონი“ ყოფილიყო უფრო დაბლა მდგომ „მოაჯე“ ყმისა.

მაგრამ „შეწყალება“-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობა საქართველოს სამეფოს მაღალ და გავლენიან მოხელეთათვის ჰქონდა. მარტო „საპატიო“ მამულებიც ყოველ მოხელეს იმ დროს უკვე ქონებრივადაც შეძლებუ-

ლად ხდოდა. ხოლო რაკი მეფისათვის სწორედ ხელისუფალთა ერთ-
გულ სამსახურს ჰქონდა ფასი, ამიტომ მეფეს ყველაზე მეტად „შე-
წყალება“ თავის დიდ ხელისუფლებისათვის უნდა ებოძებინა. სწო-
რედ ასეც ხდებოდა და მეფის მიერ „შეწყალებულნი“ გან-
საკუთრებით დიდი ხელისუფალნი და მოწინავე,
გავლენიანი წრეების წევრნი ყივნიენ: „წყალობის“ უუდი-
დესი ნაწილი მათ ხვდებოდათ.

რაც უფრო-და-უფრო იზრდებოდა და ძლიერდებოდა საქარ-
თველო და მისი სახელმწიფოებრივი სამზღვრები ახლად შემოერთე-
პულის ვრცელი ქვეყნების წყალობით გასაოცარის სისწრაფით ფარ-
თოვდებოდა, საქართველოს დიდებულ ხელისუფალთა და მმართველ
წრეების ქონებრივი ავლადიდებაც შეუჩერებლივ იზრდებოდა და მა-
ტულობდა. მართო ნადავლით და ნატყვენავით-კი არ აიხსნება ეს
გამდიდრება: ამ წყაროს მხოლოდ დროებითი და ამასთანავე შემ-
თხვევითი ჩასიათი ჰქონდა,—არა, ყოველი ძლევაშოსილი ლაშ-
ქრობა, რომლის შემდგომაც საქართველოს სახელმწიფო სამ-
ზღვრებს ძალი ქვეყნები შეემატებოდა ხოლმე, ან ყოველ სამხედრო
მოქმედების შემდგომ, როდესაც მებრძოლთა მეთაურნი სამეფოს
დიდს ღვაწლს დასდებდენ, ხელისუფლებს „მსახურებისა ნაცვლად“
და კვლავ „ერთგულ სამსახურის“ განსაცხოველებლად „შეწყალება“-
ის სახით ან „საკუთრად“, ან „სანახევროდ“ „სახარაჯო“ ქალა-
ქები, ციხეები და მთელი სანახების სოფლებიც-კი ებოძებოდათ
ხოლმე. ამიტომაც იყო, რომ ომს და სალაშქრო საქმეს მაშინ ასეთი
ძლიერი მიზნიდევლობა ჰქონდა!

„შეწყალება“-მ განსაკუთრებით მორჩილ გვარიან ხელისუფლე-
ბის განმაცვიფრებელს გაძლიერებას შეუწყო ხელი. დავით აღმაშე-
ნებელისა და განსაკუთრებით თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზუ-
ლებებითგან ჩანს, რომ მე-XII-ე საუკუნეში, მეტადრე გიორგი III
და მის დიდებული გვირგვინოსან ასულის დროს „შეწყალება“-მ
დიდებულ და „შეწყალებულ“ ხელისუფალთა და მმართველ წრეებს
უზარმაზარი უძრავი ქონება ჩაუგდო ხელში, საარაკო სიმდიდრე
შესძინა და მრავალ ყმათა მფლობელად და „პატრონ“-ად გახადა.

როგორც შემდეგში გამოიკვეული იქნება (იხ. აქვე, თავი
მე-III-ის ბრძოლა აზნაურთა და საქარ. მეფეებს შორის“), საქართველოს მე-
ფეების დაუცხრომელი წადილი ის იყო, რომ დიდგვარიან აზნაურ
მოხელეთა ურჩობა და ქედფიცხელობა აელაგმათ, იმიტომ, რომ თა-
ვიანთი სურვილი განეხორციელებინათ, ისინი დიდგვარიან მოხელეე-

ბის მაგიერ უგვარო ჩამომავლობის, მაგრამ ერთგულს პირებს ჰნიშნავდენ ხოლმე. დიდგვარიანი მოხელეები, ვითარცა მრავალ ყმათა მფლობელნი მეფეებს მელგარ წინააღმდეგობას უწევდენ და ამიტონ საშიშარი მეტოქეები იყვნენ. უგვარო მოხელეებს-კი არც ამგვარი კავშირი ჰქონდათ ადგილობრივ და არც ყმებით ჰქონდათ ზურგი მაგარი. ისინი საშიშარნი არ იყვნენ და მათთვისაც შეთვისადმი ერთგულებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

საქართველოს მეფეთა ხელში „შეწყალების“ წესი დიადი და ძლიერი იარაღი იყო მათ პოლიტიკის განსახორციელებლად. ვინც მათი „ერთგული მსახური“, მათ წადიერებათა და ბრძანებათა „მოსწრაფედ“ აღმასრულებელი გამოდგებოდა, უფრო „შეწყალებული“-ც იქმნებოდა. „შეწყალებით“ მეფე თავის ერთგულთ ზურგს უმაგრებდა, ეკონომიურად აღონიერებდა, „ყმათა“ რიცხვს უმრავლებდა. ამნაირად თანდათან დიდგვარიან მოხელეთა გვერდით მსახურეული „შეწყალებულთა“ ჯგუფი უნდა გაჩენილიყო, რომელიც მარტო დიდგვარიანობას და „მემამულე“ აზნაურობას იყო მოკლებული, მაგრამ რომელთა წევრნი ქონებრივად ძლიერნი იყვნენ და მრავალნაწყალობევ ციხე-ქალაქ-სოფლების „პატრონებად“ იყვნენ „აღზეებულნი“.

მხოლოდ „შეწყალების“ წესი ამასთანავე ძირს უთხრიდა თვით იმ საქმეს, რომლის განხორციელებასაც მეფეებმა ეგოდენი ძალა შეეალათ. „შეწყალება“ მოხელეს თუნდაც „უგვაროს“ და „უაზნოს“ ისევ თანდათანობით ქონებრივად ძლიერ და მრავალ „ყმათა“ პატრონად ხდიდა. მის ხელში დიდძალი სიმდიდრე გროვდებოდა. ამასთანავე ხელისუფლობის წყალობით მას დიდი პოლიტიკური გავლენაც ჰქონდა. მის მემკვიდრეებს თავიანთი „უაზნობა“ ადვილად ავიწყდებოდათ და ისინიც სხვილ მემამულეებად ხდებოდნენ. ასეთ მდგომარეობაში მათაც ქედმაღლობა ბუნებრივად უჩნდებოდათ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ყმათა შეზღუდვილ უფლებრივ მდგომარეობას თვით მათი სახელიც ნათელ-ჰყოფდა. ზემოთქმულითგან ცხადია, რომ ეს შეზღუდვილობაც ყმათა თვითოეულ ჯგუფთაგანს სხვადასხვა გვარი ექმნებოდა: ზოგს მეტი, ზოგს კიდევ ნაკლები. სამწუხაროდ მასალები საშუალებას არ გვაძლევენ ეს საკით-

ხი ცოტაოდნად მაინც გამოვარკვიოთ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება საბუთს ვვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თუ ყველას არა, ზოგიერთ ყმას მაინც „პატრონის“ ანუ „უფლის“ ნებადაურთვეჭლად მონაზონადაც-კი აღკვეცა და შედგომა არ შეძლო. ბასილ ზარმელს იქ მოთხრობილი აქვს, რომ ერის კაცს, რომელიც „ძარღუას-სოფელი“-თგან ყოფილა და თანაც მალემსრბოლად ითვლებოდა თავის „უფალ“-თან, მონაზონად შედგომა მოუწადინებია და უჩუმრად თავისი სურვილი განუხორციელებია კიდევ. როდესაც ის ბერად გამოწყობილი თავის სოფელს სწვევია: იქ მისი ისევ გაერისკაცება უნდოდათ თურმე: „ენებაჲ კუალად ერისაგან ყოფაჲ“. ხოლო რაკი ნებაყოფლობით ვერ დაიმორჩილეს, მის პატრონს შეატყობინეს: „უთხრეს ესე უფალსა მისსა რაჲმეთუ იყო კაცი იგი სახმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“-ო (ც^ა სრ^პნ ზრზ^მლსა 38₃₋₆). ბერად შემდგარი მაშინ-კი გაიქცა თავის სოფლითგან და თუმცა მის „უფლის“ ბრძანებით მას „დევნა უყვეს უკანა მისსა“, რომ დაეჭირათ და პატრონთან დაებრუნებინათ, მაგრამ მან დაასწრო: „შევიდა კაცი იგი მონასტრად და მღვეარნიცა იგი უკანა მისსა“. მხოლოდ იმ დროს, როდესაც მათ „ენებაჲ რათა შეიპყრან“, მან თავისი „ხელთსახოცელი“ ეკლესიაში შეაგდო და ამის შემდგომ მღვეარო მისი დაჭერის უფლება აღარ ჰქონდათ და ხელს ვერ შეახებდენ (იქვე 38₁₀₋₁₆). საფიქრებელია, რომ უფლება ასე შეზღუდვილი განსაკუთრებით ნასყიდს ყმებს უნდა ჰქონოდათ, თუმცა სრულებით დაუკითხავად ბერად შედგომისათვის ეგების არც ნაწყალობევ, შეწირულ ღვადამდე არც ნებიერ ყმებს ჰქონოდათ უფლება.

ზემონათქვამის შემდგომ ქართული პატრონყმობის დამახასიათებელ და არსებით თვისებათა მოკლედ აღნუსხვაც შეიძლება. პატრონყმობა მთელს ძველ საქართველოს ნიშანდობლივ ელფერს აძლევდა: იგი სუფევდა როგორც სოციალურს, ისე სახელმწიფო წესწყობილებაში. პატრონი მეფესაც ეწოდებოდა და ჩვეულებრივ მომაკვდავსაც, თუ მათ ყმები ჰყავდათ. ყმაც ქვეშევრდომსაც ნიშნავდა და პატრონთადმი ყმებრივ სამახურითა და ერთგულებით ვალდებულითაც. ჩვეულებრივ ყმებსაც. მეფის გარდა, რომელიც მხოლოდ პატრონი იყო და არავის ყმად არ ითვლებოდა, ყოველი პატრონი, რომელსაც ყმები ჰყავდა, შეიძლებოდა იმავე დროს თვითონაც სხვისი ყმა ყოფილიყო და ჩვეულებრივ იყო ხოლმე კიდევ ან მეფისა ან

არა და დიდებულისა ან აზნაურის. მაშასადამე, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თითქმის მთელი მაშინდელი საქართველო, მეფისაგან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე, პატრონყმობის უღელში იყო შეშვებული. პატრონყმობის დამახასიათებელს ნაწილს და დაწესებულებას „შეწყალება“ შეადგენდა და ყმა ჩვეულებრივ იმავე დროს „შეწყალებული“ იყო ხოლმე. პატრონყმური დამოკიდებულების ჩამოგდებას, როდესაც ყმობა ნასყიდობისა და შეუძლებლობითი მოვალეობისაგან არ წარმომდინარეობდა, არამედ ნებაყოფლობითი იყო და შეწყალებულ ყმობას-კი ყოველთვის ყმობის მსურველის შესაფერისი აჯა და მოხსენება წინუძღოდა. პატრონის თანხმობის შემდგომ შეწყალებული ყმა დაილოცებოდა ხოლმე, „წყალობა-ხელდასხმული“ უნდა ყოფილიყო. ყმის მოვალეობას პატრონის ყმებრივი სამსახური და ერთგულება შეადგენდა, განსაკუთრებით ლაშქრობაში. ქონებრივი დამოკიდებულება სხვადასხვა გვარი იყო ხოლმე, იმისდა მიხედვით თუ რა წესით იყო ყმა შეწყალებული, ან რა პირობა ჰქონდათ ერთმანერთში ნებაყოფლობით პატრონ-ყმათა დადებული. შეწყალებულობის არსებითს და მთავარს თვისებას ის საზოგადო და იმდროისათვის დამახასიათებელი დებულება შეადგენდა, რომ „მსახურებისა ნაცულად“ უძრავი ქონების ბოძება იყო წესად მიღებული. ჭირში თუ ლხინში პატრონყმანი ერთი მეორეს უნდა მიჰშველებოდენ. ომიანობის დროს საქართველოს მხედრობა და ჯარი რასაკვირველია ტომობრივად იყო დაყოფილი და ასევე იბრძოდა, მაგრამ ამას გარდა და იმავე დროს პატრონყმურადაც იყო დარაზმული, თვითეულ პატრონს გარს ესვივნენ მისი ყმები, რომელნიც პატრონთან ერთად იბრძოდენ. ყმები პატრონის თანამყოლნი იყვნენ და მასთან მჭიდროდ დაკავშირებულნი უმკლავდებოდენ ხოლმე მტერს. ამიტომ ვინც უფრო ერმრავალი იყო ის სხვებზე უფრო ძლიერად გრძნობდა თავის თავს.

ქართული პატრონყმობა გასაოცრად მიემსგავსება და გვაგონებს დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ფეოდალურს წესწყობილებას, ე.წ. ფეოდალიზმს. როგორც საქართველოში პატრონყმობა, ისე დასავლეთს ევროპაშიც ფეოდალური წესწყობილება სახელმწიფო და სოციალური ცხოვრების საზოგადო მოვლენა იყო, საერთო თვისება ჰქონდა. იქაც მაშინ ყველანი ფეოდალურ დამოკიდებულებით იყვნენ დაკავშირებულნი. მაგ. საფრანგეთში უბრალო მდაბიოთგან დაწყებული ოვით საფრანგეთის მეფემდე ყველანი საფეხურის მგავსად

ფეოდალიზმით ერთმანერთზე იყვნენ გადაბმულნი (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français I, გვ. 178).

დასავლეთ ევროპაშიაც პატრონყმობა წარმოსდგა ორგვარის დამოკიდებულებისაგან, რომელთაგან ერთი პირადი თვისებისა იყო და „ვასალობად“ (vassalité, die Vassalität) იწოდებოდა. რაც პირადს „ყმობას“ უდრის, მეორე-კი ქონებრივ თვისებისა იყო და ბენეფიციუმი“ (beneficium, le bénéfice, das Benefizialwesen) ერქვა. რაც მნიშვნელობითაცა და არსებითაცა ქართულს „შეწყალებას“ უდრის (A. Esmein ფრანგული სამართლის ისტორია I, 186. R. Schröder. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte გვ. 156). სწორედ ფრანგეთშიაცა და გერმანიაშიც ბენეფიციუმი ქართულ „შეწყალება“სავით მარტო ჩვეულებრივ დასაჩუქრებას-კი არ ეწოდებოდა, არამედ განსაკუთრებით პატრონის მიერ ყმისადმი უძრავი ქონების და მოხელეობის ბოძებას, რისთვისაც ყმას ვალად ედგა პატრონის ყმებრივი სამსახური და ერთგულება (A. Esmein ფრანგული სამართლის ისტორია 184—189, R. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 161—163 და H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte 1906 წ. I, 308—309). ტერმინი „ბენეფიციუმი“ შემდეგში შეიცვალა სხვა ტერმინად, რომელსაც ლათინურად „feudum“, „ფეუდუმ“-ს ეძახდნენ. ეს სიტყვა სამხრეთ საფრანგეთითგან გავრცელდა სხვა ქვეყნებშიაც და უკვე მე-XI-ე საუკუნითგან გერმანიაშიც იყო ცნობილი. სწორედ ამ ტერმინმა მე-XIII-ე საუკუნითგან მოყოლებული სრულებით განდევნა და მოსპო თავდაპირველი „ბენეფიციუმი“ (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია 393—394).

ამ შედარებით ახალი ტერმინითგან, რომელსაც ფრანგულად le fief, ხოლო გერმანულად das Lehn (ძველ ზემოდოაჩურად lehan, Fehen) უდრის, წარმოდგა თვით ის სიტყვაც, რომელიც დასავლეთ ევროპის საპატრონყმო წესწყობილების (ე. წ. ფეოდალიზმი Feudalverfassung, das Lehnwesen, das Feudalwesen, la féodalité, le régime féodal, système féodal) აღსანიშნავად იხმარება.

დასავლეთ ევროპაში პატრონს dominus, „დომინუსი“-ი (უფალი), ან უფრო იშვიათად senior, „სენიორ“-ი ეწოდებოდა, ხოლო ყმას vassus, vassalus, homo, puer, „ვასსუს“, „ვასსალუს“, „ჰომო“ (კაცი), „ჰუერ“ (ყრმა) ერქვა (A. Esmein. ფრანგული სამართლის ისტორია I, 186, 194. R. Schröder გერმან. სამართლის ისტორია 156, 157, 398 და 442). იქ მტკიცედ შემუშავებული წესი-კი არსებობდა, რომელსაც საპატრონყმო ხელშეკრულების დადების

დროს მისდევდნ ხოლმე. ამ წესს გერმანიაში „ჰულდე“ (die Hulde) ერქვა. ჰულდეს წესით ყმობის მოწადინებულს პატრონი ხელს ჩამოართმევდა (mannschaft, homagium, hominium, hulde thun), ყმას უნდა ხელზე ეკოცნა და ერთგულებისა და მსახურების ფიცი დაედვა (fidelitas, hulde schwören). პატრონი თავის ყმად ნაფიცს შეწყალების ნიშანს აძლევდა, წყალობის მიხედვით, უფრო ხშირად ხმალს ან შუბს, ან საბუხარს, ან ქუდს, ან კვერთხს, ან უფრო იშვიათად ბეჭედსაც. როდესაც ყმა მთავრად ინიშნებოდა, მაშინ პატრონი მის დროშას აძლევდა ხოლმე (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია 398—399).

საფრანგეთში საპატრონყმო ხელშეკრულობა (ფრანგ. le contrat féodal, hommage; ლათ. hominium, homagium) შემდეგი წესით უნდა ყოფილიყო დადებული. ყმობის მაძიებელი ანუ „ვასალი“ თავ-შიშველა და უხმლოდ პატრონს მუხლს მოუყრიდა ხოლმე, ხელების აპყრობით პატრონს შეჭფიცავდა, რომ ამიერითგან ის ფიცსა სდებს (fidei datio) თავის ახალს პატრონს ერთგულად ემსახუროს ყველა მის მტრების წინააღმდეგ. მაშინ პატრონი მუხლმოყრილს ყმას წამოაყენებდა და პირში აკოცებდა, თანაც გამოაცხადებდა, რომ ისიც ამიერითგან მას კაცად (homo), ანუ ყმად სთვლიდა. მეტი სიმტკიცის გულისათვის ჩვეულებად შემოიღეს, რომ ზემოაღნიშნულ სიტყვიერ ფიცს გარდა ყმას პატრონისათვის სახარებაზედაც უნდა შეეფიცა ერთგულება. ამის შემდგომ პატრონს ყმა უნდა „შეეწყალა“ ე. ი. ყმისათვის გამომეტებული „წყალობის“ ნიშანი უნდა ებოძებინა. ჩვეულებრივ ეს ნიშანი სიმბოლური იყო და როგორც—გერმანიაშიაც პატრონს იარაღისა, ან სამოსელისა, ან სამოხელეო ნიშნის ჩუქებით უნდა გამოეხატა თავისი წყალობა (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია I, 187—189).

სამწუხაროდ საპატრონყმო პირობისა და ხელშეკრულობის დადების წესრიგის შესახებ საქართველოში ჯერ ჩვენ-ძველი ცნობები და აღწერილობა არ მოგვეპოვება, რომ დასავლეთ ევროპის ზემოაღნიშნული წესებისათვის დაწვრილებით შეგვედარებინა. მაგრამ ის ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობები, რომელნიც აქა-იქ შენახული არიან, გვაფიქრებინებენ, რომ ქართული პატრონყმობა ამ მხრივაც დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას მიემსგავსება. მაგ. შეწყალებული ყმა, როგორც უკვე დავრწმუნდით, საქართველოშიაც მოვალე იყო პატრონისათვის ერთგულება და სამსახური ყმებრი დაემტკიცებინა, პატრონს ლაშქრობაში მიჰშველებოდა. ამასთანავე

ჩვენშიაც „შეწყალებული“ იმავე დროს „წყალობა-კელდასხმული“ იყო ხოლმე და საქართველოშიაც მოხელეობის ბოძებისა და წყალობის დროს მეფე „შეწყალებულს“ თავ-თავის შესაფერ ნიშანს უბოძებდა ხოლმე ან არგანს და ბეჭედს ან სხვა რასმე. რაკი ჩვენშიაც ერისთავთ-ერისთავებსა და ერისთავებს მათ სამოხელეო ღირსების ნიშნად სხვათა შორის დროშაც ჰქონდათ (იხ. მოხელეობა), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ ნიშანსაც ერისთავებსა და ერისთავთ-ერისთავებს მეფე აძლევდა ხოლმე მისანდობლობის წყალობის დროს. ამავე წიგნის უკანასკნელ ნაწილში თავის ადგილას აღნიშნული იქმნება, რომ საქართველოშიაც სამეფო მონასტრის ახლად არჩეულ მამასახლისს მეფის დარბაზში მიიყვანდნენ და მეფე მას „არგანს მოახსენებდა“ და მონასტერს „შეჰვედრებდა“. ცნობილია, რომ დასავლეთ ევროპაშიც, ნაგ. გერმანიაში ეპისკოპოსებსა და მონასტრების წინამძღვრებს მეფეები ჯერ არგანს (ferula, virga pastoralis), შემდეგ ეპისკოპოსებს არგანს გარდა ბეჭედსაც, ხოლო ვორმსის კონკორდატის (1122 წ.) შემდგომ კი სკიპტრას უბოძებდნენ ხოლმე (R. Schröder გერმანული სამართლის ისტორია 399). ზემონათქვამის შემდგომ ჩვენ უფლება გვაქვს ვიუქროთ, რომ ძველ საქართველოშიაც არსებობდა მოხელეობისა და „წყალობის“ სიმბოლურად გადაცემა ე. წ. „ინვესტიტურა“ (ლათ. investitura, გერმ. die Investitur, Symbolische Inv., ფრანგ. l'investiture). ცნობების უქონლობის გამო ჩვენ ჯერ დანამდვილებით ვერ ვიტყვით ნიშანდობლივ იარაღის ყმისათვის ბოძება პატრონის მიერ საერთო ჩვეულება იყო „შეწყალების“ დროს საქართველოში, თუ მხოლოდ ზოგიერთს, განსაკუთრებულ შემთხვევაში იცოდენ.

რაკი მასალები ჯერჯერობით მაინც მთლიან სურათს არ გვიხატავენ და ცნობები ნაწყვეტ-ნაწყვეტად არის შენახული სხვადასხვა წყაროებში, ამიტომ ქართული „შეწყალებულობის“ მთლიანი სურათის აღდგენაც შეუძლებელია და ამის გამო ვერც იმის თქმა შეიძლება, თუ რანდენად ზედმიწევნით მიაგავდა დასავლეთ ევროპის შესატყვისს მოვლენას (ინვესტიტურის წესს). ცხადია მხოლოდ, რომ ტერმინი „წყალობა-კელდასხმული“ გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოშიაც „შეწყალების“ მტკიცე და საჯარო წესი უნდა ყოფილიყო შემუშავებული. ისიც ვიცით, რომ საქართველოშიაც შეწყალებულს ყმას დარბაზობის წესი „თაყვანება“-ს ავალებდა.

როგორც საქართველოში „შეწყალება“ და „ნაწყალობევი“ ქონება შეიძლებოდა მკვიდრად ყოფილიყო და პატრონის ნებართვით.

მემკვიდრეებზედაც გადასულიყო და თანდათან თითქმის მამულად ქცეულიყო, ისე დასავლეთ ევროპაშიაც, მაგ. საფრანგეთსა და გერმანიაში, „ფეოდს“ თანდათან მემკვიდრეობით საკუთრებისა და თითქმის მამულის თვისება მიენიჭა, ფეოდი უკვე ჩვეულებრივ სამამულოდ გაიცემოდა ხოლმე. გერმანიაში ფეოდის მემკვიდრეობით გადასვლა შთამომავლობაზე (Die Erblichkeit der Lehen) უკვე მე-XI-ე საუკუნითგანმ ოყოლებული საერთო წესად ითვლებოდა (R. Schürder გერმანული სამართლის ისტორია 408), საფრანგეთშიაც ნაწყალობევის სამამულო საკუთრებად გადაქცევა (la patrimonialité des fiefs) მე-XIII-ე და მე-XIV-ე საუკუნეებში საზოგადო, ყველასაგან ცნობილი მოვლენა იყო, მხოლოდ დამკვიდრებისათვის პატრონის ნებართვა და დამტკიცება ისე, როგორც საქართველოშიაც, აუცილებლად საჭირო იყო ხოლმე (A. F. Smeiin, ფრანგული სამართლის ისტორია I, 194—195).

მაგრამ მრავალ ზემოაღნიშნულ ცხად მსგავსებას გარდა, რომელიც ქართულ პატრონუმობასა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას ემჩნევა, მათ შორის ერთი არსებითი გაღვივებაც იყო. დასავლეთ ევროპაში ფრანგი და გერმანელი პატრონი „ფეოდალი“, „სენიორი“ თავის საპატრონო ქვეყნის უზენასი გამგე იყო, მის ხელთ იყო სახელმწიფო სამართლის უძვირფასესი განძი: მართლმსაჯულებისა და გადასახადების აკრეფის უფლება. მის ხელთ იყო როგორც სისხლისა, ისე სამოქალაქო სამართალი და სასამართლო. მისი განაჩენი უზენაესი და უქცეველი იყო (A. F. Smeiin, ფრანგული სამართლის ისტორია 181—182). მაშასადამე დასავლეთ ევროპის სენიორებს და მათ საპატრონოს ე. წ. „იმმუნიტეტი“ (ლათ. immunitas, ჩვეულებრივ emunitas-ად იწერებოდა. გერმ. die Immunität, l'immunité) ჰქონდათ. ამგვარი დაწესებულება საქართველოშიაც არსებობდა და მას „შეუვალობა“ ეწოდებოდა. „იმმუნიტეტი“-შეუვალობა თავის ყმებისათვის მხოლოდ პატრონს შეეძლო მიენიჭებინა და, როგორც თვით ქართულს ტერმინში ნიშანდობლივ გამოთქმულიც არის, იგი იმაში მდგომარეობდა, რომ პატრონ-მეფის მოხელეებს არც სასამართლოს და არც გარდასახადების ამკრებთ „შეწყალებული“ ყმის, ან ეკლესიის, ან მონასტრის სამფლობელოში შესვლის უფლება არ ჰქონდათ და იმ სამფლობელოს მკვიდრი სამეფო სასამართლოსა და ყოველგვარ სამეფო გადასახადებისაგან განთავისუფლებულნი იყვნენ,

მხოლოდ თავიანთ საკუთარი პატრონის სასამართლოს ექვემდებარებოდნენ და ყოველგვარი გადასახადების გაწერისა და აკრეფის უფლებაც მარტო მათ პატრონს ჰქონდა (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია I, 197—199, 391—392). „შეუვალობა“ ნიშნავდა აცლიდა სახელმწიფოს მთლიანობას, სრულებით ამცირებდამეფის უფლებას და სახელმწიფო სამართლის უძვირფასეს ნაწილს ძირს უთხრიდა: მთელმა სახელმწიფომ თითქოს კერძო მეურნეობის ელფერი მიიღო და მრავალ კერძო სამეურნეო ერთეულად და საკუთრებად იქცა. ამიტომაც იყო, რომ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებს საშუალო საუკუნეებში საზოგადო-უფლებრივი თვისება და ხასიათი თითქმის სრულებით დაკარგული ჰქონდათ.

საქართველოშიც არსებობდა „შეუვალობა“, მაგრამ იგი არასდროს სახელმწიფო ცროვრების საზოგადო მოვლენად არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ გამონაკლისს შეადგენდა. ამასთანვე იგი თითქმის მხოლოდ სახელმწიფო გადასახადებს ეხებოდა და სასამართლო შეუვალობა საქართველოში არასდროს არ ყოფილა. გადასახადების შეუვალობაც უმეტესად საეკლესიო და სამონასტრო ყმებს ჰქონდათ მინიჭებული. მაინც-და-მაინც ჩვეულებრივ საპატრონო ყმებსაც სახელმწიფო თავის გადასახადებს თავისვე მოხელეთა ხელით ართმევდა. ძოღმე და მათ პატრონებს ამასთან საქმე არა ჰქონდათ. არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს, რომ სასამართლოს შეუვალობა რომელსაღმე პატრონსა და მის ყმებს მინიჭებული ჰქონოდა.

ცნობილია მხოლოდ „სისხლის სიგელები“, რომლის რამდენიმე ცალი დაბეჭდილიც არის თ. ყორდანიას მიერ „ქრონიკებ“-ში (წ. II), ე. თაყაიშვილის მიერ „საქართველოს სიძველენ“-ში (მეტადრე. წ. II) და ს. კაკაბაძის სხვადასხვა ნაშრომებში, მაგრამ ეს „სისხლის სიგელები“ სასამართლო შეუვალობის წიგნებად ვერ ჩაითვლება, არამედ სულ სხვა ხასიათის ძეგლად უნდა იყვნენ ცნობილნი. ამ „სისხლის სიგელებ“-ში მეფე ამა-თუ-იმ საგვარეულოს მხოლოდ პირადად უპირატესობას ანიჭებს, რომ თუ ვინცობაა მათ ვინმემ რაიმე ვნება, ან ზარალი მიაყენოს, მას სასჯელი ე. წ. „სისხლი“ ჩვეულებრივზე მეტი გადახდომოდა და თვით „სისხლის“ რაოდენობაც ამ სიგელში განსაზღვრულია. ამ საბუთებში ნათქვამი არ არის, რომ მათი საქმე სამეფო სასამართლოს არ უნდა გაერჩია, პირიქით სრულებით ცხადია, რომ „სისხლის“

აროდნობა სწორედ სამეფოს მსაჯულთათვის იყო სახელმძღვანელოდ დადებული. ამაზე უფრო დიდმნიშვნელოვან გარემოებად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ამ სისხლის სიგელითაც მის მფლობელს თავისი ყმების განკითხვა-გასამართლების უფლება სრულებითაც არ ენიჭებოდა და ამაზე იქ არაფერი იყო ნათქვამი. უდიდესი უპირატესობა, რომლის მინიჭებაც ამ საბუთს მის პატრონისათვის შეეძლო, მხოლოდ იმაში გამოიხატებოდა, რომ მის ყმებსაც ჩვეულებრივზე მეტი „სისხლი სდენოდა“, ე. ი. მიმძღვარებული ყმის სასარგებლოდ დამნაშავეს უფრო მკაცრი ქონებრივი სასჯელი დასდებოდა. დასავლეთ ევროპის შეუფვალობა-კი სულ სხვა რამე იყო: იმუნიტეტი იქ პატრონს თავის ყმების ერთადერთ უზენაეს მსაჯულად ხდიდა, მის საპატრონო ქვეყანაში სამეფოს სასამართლო არ მოქმედობდა, მისი ყმები მეფის მსაჯულებს არ ექვემდებარებოდნენ, მათთვის სამეფო სამართლისა და სასამართლოს კარები დახშული იყო. არაფერი ამის მსგავსი საქართველოში არ ყოფილა: პატრონებს თავიანთ ყმებისადმი მსაჯულის უფლება არ ჰქონიათ, არამედ ყმებიც სამეფოს მოსამართლეებს ექვემდებარებოდნენ და ყმათათვისაც სახელმწიფო სასამართლოს კარები მუდამ ღია იყო. მხოლოდ საქართველოს ეკლესიას ერთობლივ ჰქონდა სასამართლო შეუფვალობის უფლება და მისი ყმები მხოლოდ საეკლესიო სასამართლოს ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ეს უპირატესობაც მარტო საპატრონურო უფლებისა და წესწყობილების ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული. დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა გამოქვეყნებული „სისხლის სიგელი“ საეკვო ღირსებისაა და ყალბია (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთამცოდნეობა“):

მაშასადამე ცხადია, რომ საქართველოში, სახელმწიფოებრივი აზროვნება და სამართალი ისე არ ყოფილა დაცემული, როგორც ეს დასავლეთ ევროპაში იყო საშუალო საუკუნეებში.

სახელმწიფოსა და ყველა ქვეშევრდომს შორის კავშირი და პირდაპირი დამოკიდებულება საქართველოში შეწყვეტილი არ ყოფილა და სახელმწიფო სამართლის ორა უზენაესი გამოხატულება, მართლმსაჯულებისა და გადასახადების გაწერისა და აკრფების უფლება,—მეფეს მტკიცედ ეპყრა. ამის გამოცხადია, რომ ქართულ საპატრონურო ქვეყანას და

პატრონებს სახელმწიფოებრივი უფლება აკლდათ და სრულებით ცალკე, დამთავრებულ ერთეულებად ვერ ჩაითვლებოდენ, სწორედ ამ მხრივ ქართული პატრონყმობა დასავლეთ ევროპის პატრონყმობისაგან არსებითად განსხვავდება.

მომავალი გვიჩვენებს, თუ რა მიზეზია, რომ ქართულ და დასავლეთ ევროპის პატრონყმობის ზოგიერთი ტერმინი, როგორც მაგ. „ყმა“, „ყმანი“ და puer, pueri, Knaben (H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte I, 371-2. R. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 441—442), „ლაშქარნი“ ანუ „სპანი“ და milites, „წყალობა“, ანუ „შეწყალება“ და Beneficium, „შეწყალებულნი“ და „beneficarii“ (H. Brunner. გერმანული სამართლის ისტორია I, 309), ასე გასაოცრად მიემგავსებიან ერთმანეთს: მხოლოდ შემთხვევითი მოვლენაა, თუ ამ მსგავსებას უფრო ღრმა მიზეზი აქვს?

რამდენად ფრთხილად უნდა მსჯელობდეს მეცნიერი ამისთანა შემთხვევებში, ტერმინი „პატრონი“-ც საუცხოოდ ამტკიცებს, ის „პატრონი“, რომლისაგანაც შემდეგში თანდათანობით ქართული სამწერლო ენის „ბატონი“ და მეგრული „პატონი“, „პატენი“, „პატინი“, „პატენი“, წარმოდგა. უეჭველია ქართული „პატრონი“ რომაელების „patronus“-ი არის. მაშასადამე უნებლიეთ აზრი ებადება მკვლევარს რომაულ პატრონატსა და ქართულ პატრონყმობას შორის დამოკიდებულების შესახებ, სახელდობრ ქართული პატრონყმობა ხომ რომაულ „პატროცინიუმ“-ისაგან არ არის წარმომდგარი? ამიტომ ჩვენ რომაულ ამ დაწესებულების თვისებები უნდა შევისწავლოთ.

„პატრონუს“-ი რომაულად და რომში ციცირონის დროს და შემდეგშიაც კეისრობის დროსაც რწენას გავლენიან მთარუელს, მზრუნველს ჰქონდა, რომელსაც თავისი cliens „კლიენტი“, ანუ უფრო რჩეული „amicus“, „მეგობარი“ და „comes“, comites „თანამყოლნი“ სასამართლოში და სახელმწიფო ცხოვრების სარბიელზე ყოველგვარი ძალმომრეობისაგან უნდა დაეცვა და მის დაწინაურებას ცდილიყო (Fustel de Coulanges, Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne. Paris 1890 წ. 207, 209, 213 და გვ. 221—222, 231). „კლიენტი“-ს, „თანამყოლისა“ და „მეგობრის“ მოვალეობა იყო თავის პატრონის მისწრაფებისა და წადიერების განხორციელებისათვის ხელი შეეწყო. თუ იგი რომელსამე თანამდებობას მოისურვებდა, მის არჩევანის

დროს პირადადაც უნდა მისთვის მხარი დაეჭირა და საზოგადოებაშიაც მის მომხრეთა რიცხვის გამრავლებისათვის ეზრუნა, თუ პატრონს რაიმე საქმე ჰქონდა სასამართლოში, ისინი მის გვერდით უნდა ყოფილიყვნენ და თან წაჰყოლოდნენ. ჩვეულებრივაც ქუჩებში სიარულის დროს მის მხლებელად უნდა ყოფილიყვნენ, ყოველ დღე დილით პატრონთან მისულიყვნენ, რომ მიჰსალმებოდნენ და მისი განკარგულება შეეტყუათ. საყურადღებო ის არის, რომ „კლიენტს“ „თანამყოლსა“ და „მეგობარს“ პატრონისათვის მიშველება ომბონობის დროს და სხვაგვარი სამხედრო დახმარება ვალად არ ედგა (იქვე 223).

ამგვარს დამოკიდებულებას რომში *clientela*, *patrocinium*, *tutela*, *amititia*-ს (კლიენტელა, პატროცინიუმ, ტუტელა, ამიტიცია-ს) ეძახდნენ და იგი ყოველთვის ნებაყოფლობითი უნდა ყოფილიყო (იქვე 217 და 215). ამ დამოკიდებულების ჩამოსაგდებად საჭირო იყო, რომ „კლიენტი“, ან „თანამყოლი“, ან „მეგობარი“ იმ პირთან მისულიყო, რომელსაც პატრონად ირჩევდა, და მისთვის ეთქვა: *in e commendo, me totum trado* „ჩემ თავს მთლად შენ გაბარებ, შენ გაძლევი“ (იქვე 217). ასე იყო რესპუბლიკის ხანაში.

როდესაც კეისრობა დაწესდა, ხელმწიფე-კეისრის „კლიენტები“ ერთბაშად ყველა სახელმწიფო დაწესებულების სათავეში მოექცნენ (იქვე 232—233). მარკოზ ავრელიუსმა „მეგობრები“ კეისარის მახლობლობას ჩამოაშორა და მუდმივი საბჭო შეჰქმნა, რომელშიაც ისინი წევრებად დასხა. როცა საჭირო იყო, კეისარი მათ ეთათბირებოდა და მათ რჩევას ჰკითხავდა ხოლმე. ამგვარად „*amici*“ „მეგობარნი“ სახელმწიფო საბჭოს წევრებად იქცნენ (იქვე 234).

Comites principis „თანამყოლნი ხელმწიფისანი“-ც დიდ ხელისუფლებით იქმნენ აღჭურვილნი და დიდებულ მოქლეებად იქცნენ, ან მეჭურჭლეთ-უხუცესად, ან მწიგნობართა მთავრად, ან გამგეთ-უხუცესად, განსაკუთრებით-კი მთავრებად. ცნობილნი არიან მაგ. *somes* აღმოსავლეთისა, „კომეს“ ეგვიპტისა, ესპანიისა, მარსელისა (იქვე 234). მე-IV-ე საუკუნის წყაროები ცხად-ჰყოფენ, როდენად გავრცელებული და მოდებული იყო პატრონ-კლიენტობა. ყოველ გავლენიან რომაელს უეჭველად მრავალრიცხოვანი მონები და „კლიენტები“ ჰყავდა, თვითოეულს მათგანს დიდი ქონება და შემოსავალი ჰქონდა და კლიენტების აუარებელი საჩივრების მოსარჩლეობა საქმეს უჭირებდა (იქვე 235—236).

„კლიენტობის“ გავრცელების თავდაპირველ მიზეზს ზედ დაერთო აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ წერილ მესაკუთრეთათვის სახელმწიფო გადასახადების სიმძიმე თანდათან აუტანელი ხდებოდა და მათ შორის ბუნებრივმა სურვილმა და ძლიერმა მიდრეკილებამ იჩინა თავი, რომ სახელმწიფო გადასახადებისაგან როგორმე თავი დაეღწიათ. საამისოდ უებარ საშუალებად ძლიერი „პატრონის“ გაჩენა იყო, მაგრამ ასეთს შემთხვევებში უეჭველია მართო პირადი კლიენტობით თავიანთ წადილს ვერ შეისრულებდენ და თავიანთ თავთან ერთად მთელი უძრავი ქონებაც ფორმალურად მინც პატრონისათვის უნდა გადაეცათ. სწორედ ასეც იქცეოდენ (იქვე 242—244). საღვინეს თავის თხზულებაში De gubernatione Dei მხატვრულად აქვს აღწერილი ამგვარი კლიენტების უმწეო უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა: „წერილი ერი მფარველობის გულისათვის თავიანთ თავს დიდებულებს ანდობენ. ყველანი ვინც მფარველობას ეძებდენ, სანამ მფარველობას ეღირსებოდენ, თითქმის მთელ თავიანთ ქონებას მათ განუთვისებენ ხოლმე და ამგვარად იმის გულისთვის, რომ მამებმა მფარველობა მოიპოვონ, შვილები მემკვიდრეობას ჰკარგავენ“—ო (იქვე 244). ამგვარმა მოძრაობამ იმდენად იმატა, რომ რომში და რომის სახელმწიფოში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა: ქვეყანა პატრონებად და კლიენტებად დაიყო. შეძლებულნიც-კი მათზე უფრო ძლიერ და გავლენიან კაცის კლიენტობას არ თაკილობდენ, რაკი სახელმწიფო ასპარეზზე დასაწინაურებლად საჭირო იყო, რომ მოხელეობის მაღალ საფეხურამდის მისაღწევად ადამიანს ძლიერი მფარველი ჰყოლოდა (იქვე 246—247 და 239—240).

სრულებით ცხადია, რომ რომაულს პატრონ-კლიენტობას ბევრი რამ აქვს საერთო საშუალო საუკუნეების ფეოდალურ წესწყობილებასთან, მაგრამ გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერი ფკსტელ დე კულანჟი მართალი იყო, როდესაც ამტკიცებდა, რომ ამ მსგავსებისა და მიუხედავად საშუალო საუკუნეების ფეოდალიზმი, ანუ პატრონყმობა რომაულ პატრონატისაგან არ არის წარმომდგარი (იგვე 225, 234—235 და 247) და მათ შორის ის არსებითი განსხვავება იყო, რომ რომაულ დაწესებულებას სრულებით სამხედრო აგებულება არა ჰქონია და კლიენტი სრულებით პატრონის ჯარის კაცი არ ყოფილა, ფეოდალის ყმათა უპირველეს მოვალეობას-კი სწორედ პატრონთან ერთად თანამოლაშქრობა შეადგენდა (იქვე 247).

ზემოაღნიშნულის გამო ცხადია, რომ შეუძლებელია ქართული პატრონყმობაც რომაულ „პატროცინია“-სგან. იყოს წარმოშობილი, თუმცა თვით ტერმინი „პატრონი“ ასეთს მკიდრო ნათესაობას უნებლიეთ გვაფიქრებინებდა, ამ ტერმინის ისტორიაც სწორედ რომ უცნაურია. იგი შეთვისებული ჰქონდათ გერმანელებს და ფრანგებსაც, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქართველებს მათთვის ასეთ შორეული ქვეყნებითგან უშუაშემავლოდ შეეთვისებიათ, ჯერ ეს ერთი. მეორე კიდევ ის გარემოება არის, რომ თვით დასავლეთს ევროპაში საშუალო საუკუნეებში „პატრონუსი“ ჩვეულებრივ მხოლოდ უჰასაკოთ მზრუნველს (patronus, (letensor) ჰნიშნავდა, ყმათა პატრონს, სენიორს კი განსაკუთრებით dominus „დომინუს“-ი, ანუ „უფალი“ ეწოდებოდა და ძალიან იშვიათი შემთხვევა არის, რომ საამისო ტერმინად „პატრონუს“-ი ყოფილიყოს ნახმარი (P. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 268). მაშასადამე, სწორედ ის მნიშვნელობა, რომელიც „პატრონს“ ქართულში განსაკუთრებით ჰქონდა, დასავლეთ ევროპაში ჩვეულებრივ არა ჰქონია. ამიტომაც შეუძლებელია, ეს ქართული ტერმინი დასავლეთ ევროპაში იყოს წვენიში შემოხიზნული.

მართალია საქართველოში პირადად რომაელებსაც ჰქონდათ გავლენა. ერთ დროს ჩვენი სამშობლო მათ მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა კიდევ, მაგრამ ეს ხომ დიდის ხნის ამბავი იყო (I—III ს.). სიტყვა „პატრონი“ — კი ქართულ მწერლობაში, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, მხოლოდ მე-XI-ს-ში შემოდის, ცხოვრებაში-კრ შეიძლება და ალბათ უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო შემოხიზნული. ამიტომ ცხადია, რომ შეუძლებელია ქართული პატრონი რომაელების პატრონობის დროინდელ ნაშთადაც ჩაითვალოს.

ეს სიტყვა („პატრონუს“, „პატრონი“) ბერძნულს („პატრონუს“, „პატრონო“, „პატრონი“) და ასურულსაც აქვთ შეთვისებული. ამიტომ შეიძლება ადამიანმა იფიქროს, რომ ქართულს სწორედ ბიზანტიითგან ჰქონდეს შეძენილი, მაგრამ ეს აზრიც ძალიან საეჭვო ხდება და საკითხის გადაწყვეტა იმის გამო ძნელდება, რომ თვით ბიზანტიაში ქართული პატრონყმობისა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალიზმის მსგავსი დაწესებულება არ ყოფილა. ბიზანტიაში მფარველობას განსაკუთრებით მონასტრები ეძებდნენ ხოლმე: შეეფარებოდნენ რომელსამე გავლენიანს პირსა და თავიანთ მამულების საკუთრების უფ-

ლებას მათ უთმობდნენ. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ბიზანტიაში მონასტრების ამგვარს მფარველს „პატრონს“-კი არ ეძახდნენ, არამედ „ხარისტიკარს“. სიტყვა „პატრონი“ ამ ცნების აღსანიშნავად არ იხმარებოდა. რაკი საქარ თველოს „პატრონცუმობის“ დაწესებულების ეს ნიშანდობლივ გამომხატველი სიტყვა ბიზანტიაში გავრცელებული არ ყოფილა— ამის გამო მკვლევარს არც შეუძლიან იმ დასკვნასაც მიემხროს, ვითომც პატრონცუმობა ბიზანტიის-ზეგავლენის წყალობით გაჩენილი იყოს საქართველოში.

საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ თვით რომაული სიტყვა და ტერმინი „პატრონი“ ქართულ პატრონცუმობის წარმოშობის ისტორიას ვერ გაგვიშუქებს იმიტომ, რომ იგი ქართულში ისეთს დროს შემოდის, როდესაც თვით ის დაწესებულება საქართველოში კარგა ხანია უკვე არსებობდა. მხოლოდ წინად ამ ცნების აღსანიშნავად ნამდვილს ქართულს სიტყვას ხმარობდნენ. თავდაპირველად „პატრონის“ მაგიერ ტერმინად „უფალი“ იხმარებოდა. როგორც სახარების ქართულს თარგმანში (მათე X, 24, 25, XVIII, 26. XXIV, 48, 50. XXV, 14, 19, 21, 22, 23. მარკოზ II 27. ლუკა X 2, XII 42, 43, 46. XIV 21, 23) ისევე წაა უშუანიკისა და ევსტათე მცხეთელის და აბო ტფილელის მარტულობაში არსად სიტყვა „პატრონი“ არა გვხვდება, არამედ „უფალი“. მაგ. მათეს თავის სახარებაში (თ. XXIV) ნათქვამია „ნეტარ არს მონისა, რომლისა მოვიდეს უფალი მისი და ჰპოვოს“-ო. ამ შემთხვევაში საუბარი პატრონ-მონათა დამოკიდებულებას ეხება. მაგრამ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც მე-IX—XII-ე ს.ს.—ში და შემდეგშიაც სიტყვა „პატრონი“ იქმნებოდა ნახმარი, მე-IX—X-ე ს.ს. თხზულებებში „უფალი“ სწერია. მაგ. ბასილ ზარზმელს ნათქვამი აქვს: „წარვიდა კაცი იგი (მსახური) სოფლად თვისსა... უთხრეს ესე უფალსა მისსსა, რამეთუ იყო კაცი იგი სახმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“ (ჯე სრპნ ზრზმლს 8), „უფალი მის დაბისა“ (იქვე 8), „უფალი არს მათ ადგილთა და მპყრობელ ყოველთა მათ სანახებთაჲ“-მასასადამე ცხადია, რომ სანამ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „პატრონი“ შემოვიდოდა, მანამდის უკვე სხვა ადგილობრივი ქართული ტერმინი „უფალი“ არსებობდა და მიღებული იყო. საგულისხმოა,

რომ საფრანგეთსა და გერმანიაშიც ამგვარადვე ცნება პატრონის გამოსახატავად, როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა, dominus „დომინუს“-ი ე. ი. უფალი იხმარებოდა. ზემოაღნიშნული ცხად-პყოფს, რომ ტერმინ „პატრონის“ სადაურობის გამორკვევა ქართულ პატრონყმობის ისტორიის დასაწყისს და თვით დაწყებულეების სადაურობის საკითხს ვერ გააშუქებს. როგორც ქართული სამართლის ისტორიის I წიგნში (გვ. 198) აღნიშნული გვაქვს, I--VII ს. ისა და X—XIII ს.ს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას შორის მაინც არსებითი განსხვავებაა იმ მხრივ, რომ ძველად მონობა იყო, მე-X—XIII ს.ს ში-კი მონობა აღარა ჩანს და სამაგიეროდ პატრონყმობაა გაბატონებული. მომავალში, როდესაც მე-VII—IX ს. ს. გარდამავალი ხანის სოციალური ცხოვრების ვითარებისათვის ცნობები აღმოჩნდება, მაშინ პატრონყმობის დასაწყის საფეხურთან დაკავშირებული საკითხებიც გამოირკვევა.

მოხელენი და მოხელეობა.

§. I. მოხელეთა დანაწილება.

სახელმწიფოს მართვა-გამგეობას მეფე რასაკვირველია მართო პირადად სულ პატარა სამეფოშიაც კი ვერ გაუძღვებოდა და ამ საქმეში მას ეშველებოდენ სხვადასხვა თანამდებობის პირნი, ამისათვის არსებობდა სხვადასხვა დაწესებულებაც. იმ თანამდებობის პირთ, რომელნიც მეფის ბრძანებისა და კანონის აღმასრულებელნი იყვნენ და სამეფოს მართვა-გამგეობაში ეშველებოდენ „მოკელენი“ (ისტორნი და აზმონი *625, გვ. 400) და კელოსანიჲ (X ს. შიო მღ. სიგ., შიომღ. საბ. 3; ცა მფსა დთსი *554, გვ. 320) ეწოდებოდა. მე-X-ე საუკ. ერთს სიგელში მაგ. ნათქვამია: „მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“-ო (შიო მღ. ისტ. საბ. 3). დავით აღმაშენებლის ქველმოქმედების შესახებ ქართველი ისტორიკოსი ამბობს! ქველმოქმედებას „იქმოდის არა თუ კელოსანთა მორთმეულისაგან ზუ საჭურჭლითა, არამედ ხელთათხსთა ნადირებულთა“-ო (ცა მფსა დთსი *554, გვ. 322).

„კელი“ მნიშვნელობით ლათინურს *milites* „მანუს“-ს უდრის და და უფლებასა და საქმეს ეწოდებოდა. აქედგან არის ნაწარმოები „კელმწიფე“-სრულუფლებოსანი მოხელე და შემდეგ განსაკუთრებით მეფე; აქეთგანვეა ნაწარმოები „კელისუფალი“ ანუ რაიმე თანამდებობის მექონი მოხელე (ოპიზის სიგ. ბაგრატ IV, სქს სძვლნი II, 4; გელათის 1078 წ. სიგ. ქვნი II, 50: ისტორნი და აზმონი *628, გვ. 405). სიტყვას „კელი“ ძველ ქართულ იურიდიულ მწერლობაში რომ უფლების მნიშვნელობაც ჰქონდა, ეს თუნდაც თამარ მეფის შიომღვიმისადმი ნაბოძებ სიგელის შემდეგ სიტყვებითგანაც ჩანს: „არცა რაი მას წყალსა და გლეხსა ზედა კელისუფალთა ჩუენთა კელი შეუვიდოდეს“-ო (ს. კაკაბაძის გამ. შიომღ. სამი სიგელი 7), ესე იგი იემს მოხელეებს უფლება არა ჰქონდით გლე-

ხებზედაო. ამიტომაც არის, რომ ვისაც რაიმე თანამდებობა „კელ“ ჰქონდა, ის „კელოსახი“ იყო და „მოკელე“ სწორედ ამ თანამდებობის მნიშვნელობით არის ეს სიტყვა „კელი“ ნახმარი ქართველი ჟამთააღმწერელის შემდეგს მოთხრობაში. ვახტანგ მეფემო, „ალიყუნა პატივსა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბუღა და მიუბოძა ორივე კელი“-ო (*903, გვ. 744). ესე იგი ორივე თანამდებობა, ათაბაგობაცა და ამირსპასალარობაც ხუტლუბუღას უწყალობაო. თვით იმ თანამდებობას, რომელიც ხელისუფალსა ჰქონდა „კელსუფლობა“ ეწოდებოდა. ისტორიკოსი მაგ. ამბობს, რომ გაფიქული დიდგვარიანი აზნაურნი „ბრძოლი“სა მყოფთა კელისუფლობისა და დიდებისათვის“ ერთმანერთს ეცილებოდნო (ისტორი და აზმნი *629, გვ. 406). ხოლო თვითელი მოხელის უფლება-მოვალეობას, იმას, რაც მას ეკეთებოდა და რაც მას ექვემდებარებოდა, „საკელო“ ერქვა (კ. გარიგება 4₅₉). კ. გარიგებაში მაგ. სწერია, რომ „საყდარ[ნი] და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიო დასნი არიან, ყველა ჰყონ დიდელისა და სავოლის მწიგნობრის საკელოსა“ არიანო (იქვე 4₅₇₋₅₉.)

იმავე ცნების გამოსახატავად, რისთვისაც სიტყვა „საკელო“ არსებობდა, ამგვარ წინადადებასაც ხმარობდნენ ხოლმე: ესა და-ეს დაწესებულება და მოხელენი მისის კელისა არიან“ ან არი-სო. მაგ. მსახურთუხუცესის შესახებ ნათქვამია: „ვაზირია და მისის კელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთ-უხუცესი, მოლარეთ-უხუცესი, ფარეთ-უხუცესი“ და სხვანიო (კ. გარიგება 6₁₀₀₋₁₀₂). ან კიდევ მეჭურჭლე და საჭურჭლის მოხელეები, ძველი ქალაქები და ვაკრები „ქალაქის ამირანი და მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თვით დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა კელისა არიან“-ო (იქვე 8₁₇₄₋₁₇₅). ან კიდევ ამირახორის შესახებ ნათქვამია: „საჯინბოს შემავალნი ყოველნივე ამირახორის კელისანი არიანო“-ო (იქვე 9₁₈₅).

როგორც ძველ ქართულ საბუთებიდან ჩანს მოხელენი საქართველოში ოამდენსამე მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი. ერთს ჯგუფს შეადგენდნენ „კელისუფალნი“ მეორეს „საკმის-მოქმედნი“ მაგ. ბაგრატ IV მიეო ოაზიზის მონასტრისადმი ნაბოძებს სიგელში სწერია: გამცნებთ „სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენთა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ტაოსა და კლარ-

ჯეთისა ტანუტერთა და ყოველთა კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა დაუმტკიცეთ“-ო (სქს სძვლნი II, 4). გელათის მონასტრის 1078 წ. სიგელშიც ნათქვამია: „აწ ვინცა ჰნახოთ... (ეს სიგელი)... ყოველთა... კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა ჩუენთა, დაამტკიცეთ“-ო (ქკი II, 50).

თუ ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობას დავაკვირდებით, შეუძლებელია არ შევამჩნიოთ, რომ მათ შორის არსებითი განსხვავება უნდა ყოფილიყო. „კელისუფალია“ ეს ვინც უფლებით არის აღჭურვილი, ბრძანების გაცემა შეუძლიან. „საქმის-მოქმედი“ (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 12; ს. კაკაბაძის გამ., შიომღ. სამი სიგ. 5; იმავე მეფის მეორე საბუთში. შიომღ. ისტ. საბ. 14; გელათის 1078 წ. სიგ ქკი II, 50; თამარ მეფის 1189 წ. გელათისადმი ბოძებული სიგელი ქკი II, 74; თამარ მეფისავე 1202 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 26, შიომღ. სამი სიგ. 8)—კი საქმის ან ბრძანების აღმასრულებელი და სრულყოფელია. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია თამარის დროს გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურთა მიერ წარმოთქმული სიტყვები: „ალარ ვეგებით ძუელთა კელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქუეშე მყოფნი“-ო (ისტორიი და აზნი * 628, გვ. 405). ფარმანი სპარსული სიტყვაა და ბრძანებასა ნიშნავს. მაშასადამე ხელისუფალნი და განმგებელნი საქმისანი ბრძანების მიმცემნი იყვნენ; ხელისუფლებს სახელმწიფოს საქმეების განგების უფლება ჰქონდათ, ხოლო მათ „ფარმანსა ქუეშე მყოფნი“, მათ ბრძანებათა და განგებულებათა აღმასრულებელნი მოხელენი იქმნებოდენ „საქმის მოქმედნი“. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ სადუნს, რომელიც დიდი ხელისუფალი იყო, „საქართველოს ლაშქართა საქმე და განგება“ ებარა (* 874, გვ. 718), თანაც იმავე ისტორიკოსს არ დაჰვიწყებია აღენიშნა, რომ ეს სადუნი კარგად, კეთილად განაგებდა საქმეთა საქართველოსათა (* 873, გვ. 717). ამგვარად, ყოველი დიდი ხელისუფალი „საურავთა... გამგე“ იყო (ჟამთაღ. * 892, გვ. 734).

საქმის-მოქმედი ორხარისხოვანი იყვნენ: „დიდნი და მცირენი“, ეს ცხადად მტკიცდება ძველის საბუთებით, იქ მაგ. ნათქვამია: „ბრძანებაი და სიგელი ეს ჩუენი... ყოველთა საქმის-მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა, (გამცნებთ) დაამტკიცეთ“-ო (1082 წ. გიორგი II სიგელი, შიომღ. ისტ. საბ. 14). „ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი... (გამცნებთ) ყოველთა საქმის-მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა დაუმტკიცე-

თ“-ო (1202 წ. თამარ მეფის სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 26 და ს. კა-
კაბაძის, შიომღ. სამი სიგელი 8; ამგვარივე წინადადება თამარ მე-
ფის 1189 წ. გელათისადმი ნაბოძებს სიგელშიც აოის, (იხ. ქვები
II, 73—74). დიდებულნი ხელისუფალნი და ვაზირნი იყვნენ „გან-
მგებლად და ზედამხედველად... საქმეთა“ (ცა მფსა
დთსი * გვ. 311), ესე იგი მათ თვითოეულს თავის დარგში სახელ-
მწიფო საქმეების „განგებისა“ და „ზედამხედველობის“ უფლება
ჰქონდათ.

ამისდა გვარად დიდებული მოხელეები იყვნენ „თანაზიარ
მეფობისა“ ხელმწიფისასა (ისტნი და აზნი * 649, გვ. 434), მე-
ფის მართვა-გამგეობის მონაწილედ ითვლებოდნენ.

ხოლო რაკი დიდ მოხელობის წყალობა ვისთვისმე მეფის გან-
საკუთრებული ნდობისა და მინდობილობის მინიჭებას მოასწავებდა,
ამიტომ ხელისუფლობის წყალობა „მისანდობლობის“ ბოძე-
ბად ითვლებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: გიორგი
(III) მეფემ სარგის მხარგრძელს „მისცა მისანდობლობა (მსგავ-
სად) გუარისშვილობისა მისისა“-ო (ისტრნი და აზნი * 614,
გვ. 387).

მაშასადამე დიდებული მოხელეები ან ხელისუფალნი იყვნენ
„თანაზიარნი მეფობის“ უფლებისა, „ფარმანის“ ანუ ბრძანების გამ-
ცემნი, „გამგებლნი საქმისანი“, ხოლო დანარჩენნი „საქმის მოქმედნი
იყვნენ, რომელნიც უნდა ყოფილიყვნენ მხოლოდ „ერთგულნი და
მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა“ მეფისა და მისი უფ-
ლების თანამოზიარე ხელისუფალთა „ფარმანის“ და „განგების“ აღ-
მასრულებლნი და „მოქმედნი“.

როგორც ხელისუფლებს, ისე საქმის-მოქმედთა შორის იყვნენ
რასაკვირველია უფროს-უმცროსნი, რომელთაგან უმცროსნი თავ-
თავიანთ უფროს მოხელეებს ემორჩილებოდნენ. ამგვარი უფროს მო-
ხელის ხელქვეითი უმცროსი თანამდებობის პირნი „ქუეშე დაწე-
სებულთა“ სახელით იყვნენ ცნობილნი. ქართველი ისტორიკოსი
მაგ. ამბობს, რომ ავაგ ამირსპასალარმა „უბრძანა მას ქუეშე დაწე-
სებულთა... და ყუესცა ეგრეთ“-ო (ქამთააღ. * 808, გვ. 650).

ასეთს ხელქვეით მოხელეებს „ქუეშეთთა კელისუფალთა
და საქმის-მოქმედთა“ სახელით ერქვა. გელათის 1078 წ. სი-
გელში მაგ. ნათქვამია: „ერისთავთ-ერისთავთა, ოთხმისდურთა, ნა-
ცვალთა, ტყისმცველთ-უხუცესთა და ყოველთა მათ ქუეშეთთა
კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა ჩუენთა (ვამცნებთ, ეს სიგელი)

დაამტკიცეთ“-ო ქვები II, 50). თვითოეულს მოხელეს „მის ქუეშეთი მოკელენი“ ჰყავდა.

მოქმედების ასპარეზის მიხედვით მოკელენი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ: ერთს ჯგუფს შეადგენდენ დარბაზის კარს მყოფნი“ მოკელენი (ისტორი და აზმნი # 685, გვ. 480), რომელნიც სახელმწიფოს მთავარს და ცენტრალურს დაწესებულებაში, „დარბაზში“ მსახურობდენ. რასაკვირველია, შეიძლებოდა ისეც მომხდარიყო, რომ საქმის ვითარებისა და სამსახურის გარემოების გამო ამგვარი მოხელე დარბაზს გარეთ გაეგზავნათ საგანგებო მინდობილობით, ან ჩვეულებრივ მოხელეთა მოქმედების შესამოწმებლად წასულიყო ხოლმე, მაგრამ ისინი მაინც სახელმწიფოს ცენტრალურ დაწესებულებათა მოხელეებად ითვლებოდენ და მხოლოდ „დარბაზით გამოსულნი კელოსანნი“ და მოხელენი იყვნენ. ერთს მე-X-ე საუკ. საბუთში მაგ. სწერია: „მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 3). დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეებს ვახტანგ VI სასამართლო წიგნში „კარზედ გამგენი“ ეწოდებოდა (§ 34).

რა სახელს ეძახდენ ძველს დროს ადგილობრივ დაწესებულებათა მოკელეებს, ჯერ არა ჩანს. ვახტანგ VI სასამართლო წიგნში-კი მათ სახელად „საქვეყხოდ გამრიგენი“ არის ნახმარი (§ 34). შესაძლებელია ამის მსგავსივე ტერმინი ყოფილიყო ძველადაც. თუ სახელმწიფოს მოხელეებს ამ მხრივ განვიხილავთ, ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ვაზირები მაგ. მწიგნობართ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მანდატურთ-უხუცესი და სხვანი დარბაზის კარსა მყოფი ხელისუფლები იყვნენ, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი, ამირანი და სხვანი მათ მსგავსნი-კი საქვეყნოდ გამრიგენი არიან. მაგრამ ამასთანავე ერთისა და იმავე სახელწოდების მოხელე შეიძლებოდა დარბაზის კარსა მყოფიც ყოფილიყო და საქვეყნოდ გამრიგეც, მაგ. „დარბაზს მყოფნი მექურჭლენი“ (კ. გარიგება 8₁₇₁—9₁₇₄) დარბაზის კარსა მყოფი მოხელეები იყვნენ, ხოლო „მექურჭლენი ქალაქისანი“ (იქვე 8₁₇₄) რასაკვირველია, საქვეყნოდ გამრიგენი. ამ გვარადვე ვაზირი მწიგნობართ-უხუცესი დარბაზის კარსა მყოფი ხელისუფალი იყო, ერთისთავთ-ერისთავის მწიგნობართ-უხუცესი-კი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ უნდა ჩაითვალოს.

თანამდებობასვე ჰნიშნავდა აგრეთვე სიტყვა „დიდება“-ც. რომ ეს ასეა და დიდება მოხელეობასა და მასზე დაფუძნებულს პატივს ერქვა, ეს შემდეგ მაგალითებითაც მტკიცდება. ბაგრატ III შესახებ ისტორიკოსის ნათქვამი აქვს: მეფემ „განაგნა ყოველნი საქმენი აფხაზეთისანი. ურჩნი თვისნი შესცულანა დიდებისაგან, აღვილთა მათთა [დაადგინნა] და აღიდნა ერთგულნი და მოსწრავდელ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მ^ტნე ქ^ე * 467, გვ. 242). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ რაკი „ლიპარიტი ამირა“ წინაშე მეფისა „ზაკვდა“ და ორგულობდა, მეფემ „ინება გაწურთუა მისი, ამისთვისცა ჰყრობილ ყო იგი ჟამსა რაოდენ(სა)მე“, ხოლო შემდეგ „განუტევა იგი და მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცუალა“-ო (ც^ა მ^წსა დ^თსი * 521, გვ. 289). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ დიდგვარიანი ხელისუფლები განთავისუფლებულ ამირსპასალარობისა, მანდატურთ-უხუცესობისა და მსახურთუხუცესობისა გამო ერთმანერთს ეცილებოდენ, „ბრძოლ[ისა] მყოფთა ხელისუფლობისა და დიდებისა-თვის“-ო (ისტ^{არ}ნი და აზ^მნი * 629, გვ. 406). ეპისკოპოსობის შესახებაც გრიგოლ ხანძთელის ც^აში ნათქვამია, რომ იგი არის „ხორციელი დიდება“ (გვ. ე. თ^ი დ, სტ^რქ. 1), ხოლო ეფთჳჳე და გიორგი მთაწმიდელნიც ეპისკოპოსობას ერიდებოდენ ვითარცა „დიდებასა კაცთასა“ (ც^ა იე^სი და ეფ^თსი 35; ც^ა გ^ი მწმ^ღლისა 305 და 317).

მღვდლობის თავობაზედაც გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“-ში სწერია: იგი „უფროჲს არს ყოველთა დიდებთა სულიერთა და ხორციელთა“-ო (გვ. დ), მაშასადამე, სასულიერო თანამდებობა იყო თუ საერო, „დიდება“-დ იწოდებოდა და არსებობდა „დიდებანი სულიერნი და ხორციელნი“.

უფრო განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სიტყვას „პატივი“, რომელიც ჯერ ერთი საკარისკაცო სახელწოდების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ბაგრატუნიანთა მემკვიდრე სუმბატი მაგ. ამბობს, რომ გუარამს „მისცა... მეფემან ბერძენთამან პატივად კურაპალატობა“-ო (ც^ა და უწყ^ზბა, 45); ხოლო იმავე ავტორს გურგენ მეფისა და მის შვილის ბაგრატ III შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ დავით დიდის კურაპალატის სიკვდილის უმაღლმოსავლეთში მოსულმან „მოსცა... ბასილი მეფემან პატივი გურგენს მაგისტროსობა და ბაგრატს კურაპალატობა“-ო (იქვე, 65). „მატიანე ქართლისაჲ“-ც ერთგან ამბობს, რომ ბაგრატ IV დედა ბიზან-

ტიაში გაემგზავრა „ძებნად პატივისა კურაპალატობისასა ძისა თვისისა“—თვს და თავის წადილს მიაღწია კიდევც, კეისარმა „მისცა პატივი კურაპალატობისა“ მის შვილს მეფე ბაგრატსაო (* 482, გვ. 256). მართლაც კურაპალატობა და მაგისტროსობა ბიზანტიაში საკარისკაცო ღირსება იყო და მოხელეობისაგან, რომელსაც „*δρακον*“ და „*δρακ*“ „*ოფიციალი*“ და „*არხა*“ ეწოდებოდა, სახელითაც განსხვავდებოდა. საკარისკაცო სხვადასხვა ღირსებას „*αξιμαχια*“ „*აქსიომატა*“—ს ეძახდნენ (Н. Скабаланович. Визант. государство и церковь в XI веке. გვ. 162).

მაგრამ ამასთანავე აქა-იქ ისეთი შემთხვევებიც მოიპოვება, როდესაც „პატივი“ მოხელეობასაც ჰნიშნავს, მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: დიდებულმა მეფემ „უბოძა... მსახურთ-უხუცესობა ვარდანს (დადიანს), ჩუხჩერახობა მარუშინასა ძესა ჩუხჩერახისასა; ვინაცა მათ ორთავე მამანი მომკოვნიებულ იყუნეს, დასდვა მამისა პატივი მათისა“—ო (ისტორნი და აზმნი * 632, გვ. 410); ხოლო იმავე ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ ზაქარია ამირსპასალარის სიკვდილის შემდგომ თამარ მეფემ მოუწოდა მის ძმას „ივანე მსახურთ-უხუცესსა და ინება პატივისა ძმისა მისისა აღყუანება და უბოძა ამირსპასალარობისა პატივი“ (ისტორნი და აზმნი * 719, გვ. 526). ქართველი ჟამთააღმწერელიც ამბობს, რომ ივანე ყვარყვარე ჯაყელი ციხისჯვარელი „პატივითა იყო მეჭურჭლეთ-უხუცესი“—ო (* 769, გვ. 599), ხოლო სარგის ჯაყელს „აქვნდა პატივი სამცხის სპასალარობისა“ (იქვე * 826, გვ. 671), კახა თორელსაც „აქვნდა პატივად მეჭურჭლეთ-უხუცესობა“ (იქვე * 864, გვ. 708), დასასრულ—ხუთლუბულა საღუნის ძე მეფე დიმიტრიმ „სპასპეტობისა პატივისა აღიყუანა“ (იქვე * 886, გვ. 729). ყველა ამ მაგალითითგან ჩანს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართ. ჟამთააღმწერელი მსახურთ-უხუცესობასა, მეჭურჭლეთ-უხუცესობასა, ამირსპასალარობასა, სპასპეტობასა და სპასალარობას „პატივის“ უწოდებს, ესე იგი ამ სიტყვას თითქოს მოხელეობის ანუ ხელისუფლების ნაცვლად ხმარობს.

მღვდელმსახურთა თანამდებობის აღსანიშნავადაც ზოგჯერ სიტყვა „პატივი“ იხმარება. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში კლარჯეთის მონასტრების დამაარსებელი; მას რომ მღვდლობას აძლევდნენ და იგი უარზე იდგა, ამბობს: „აწ პატივისა (—მღვდლობას) ვხედავ და პატივისაგან მეშინის“—ო (გვ. დ). იმავე თხუზულებაში ცქი-

რის ეპისკოპოსობისაგან გადაყენების შესახებ სწერია: „მღვდელთ-
მოდღვართა განკუთვნი იგი (ეპირო) პატივისაგან (ესე იგი ეპის-
კოპოსობისაგან) მისისაო“-ო (იქვე, გვ. 43, სტრ. 37). გრიგოლ ხან-
ძთელიც ეფრემ ეპისკოპოსს ეუბნებოდა თურმე: „პატივსა მაგას
წმიდისა მღვდელთმთავრობისასა გაფუცებ“-ო (იქვე, გვ. 43,
სტრქ. 43). ამაზე უფრო განმაცვიფრებელი მაგალითიც მოიპოვება.
ქართ. ჟამთააღმწერელს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ ყანმა გაწ-
ყრომის შემდგომ ხვაშაქ დედოფალს ისევ ნება დართო, „რათა...
კვალად ეგოს პარველსავე პატივსა დედოფლობისასა (*833,
გვ. 678). მაშასადამე, თვით დედოფლობაც-ი პატივად არის წო-
დებული.

სიტყვას „პატივი“ ამგვარი ორმაგი მნიშვნელობა ქართულ ნა-
ფარგმნ თხზულებებშიაც ემჩნევა და ეფთვმე მთაწმიდელის მიერ
ბერძნულითგან ნათარგმნ მეექვსე მსოფლიო კრების „წესი და გან-
გება და სჯულის კანონ“-ში ეს სიტყვა „პატივი“ ხან ბერძნულს
„აქსიომატა“-ს $\delta\epsilon\lambda\omicron\mu\alpha\tau\alpha$ უდრის, ხან „ოფიცია“-ს ($\sigma\phi\upsilon\lambda\alpha$), მაგ.
§ 3 „პატივი რამე საეკლესიოა“ = „ $\sigma\phi\upsilon\lambda\alpha \chi\alpha\lambda\eta\sigma\epsilon\lambda\lambda\alpha\iota\alpha$ “
(§ 6), ხოლო სიტყვები „სულიერნი პატივნი კორციელთასა უპატი-
ოსნეს... არიან“ უდრის დედნის $\alpha\tau\omicron\upsilon \chi\alpha\tau\alpha \chi\epsilon\tau\mu\omicron\varsigma \delta\epsilon\lambda\omicron\mu\alpha\tau\omicron\upsilon \chi\epsilon\lambda\epsilon\tau\alpha\upsilon\alpha$
 $\tau\alpha \pi\upsilon\sigma\mu\alpha\tau\alpha\chi\alpha \epsilon\pi\iota\sigma\tau\alpha\mu\epsilon\lambda\iota\alpha$ -ს. თვით ბერძნულშიაც ამ უკანასკნელს
ადგილას, სადაც საერო „დიდება“-ზეა ლაპარაკი „ოფიცია“-ს მაგი-
ერ, როგორც უნდა ყოფილიყო, „აქსიომატა“ სწერია. სლავურს
თარგმანშიაც აგრეთვე არეულია ტერმინოლოგია და პირველ შემ-
თხვევაში ნათქვამია „сѧны црквѣныя“, ხოლო მეორეში „Миръ
скыих сѧнов“ (იხ. ვ. ბენეშევიჩის. Древне-славянская кор-
мчая, გვ. 150—152).

თუ ამ სიტყვის „პატივი“ (სომხ. պատիւ, პატივ) თავდაპირ-
ველ მნიშვნელობას დავაკვირდებით, მისი ორგვარი მნიშვნელობა
შემდეგშია, იმ ხანაში, რომელსაც ვიკვლევთ, არ გაგვაკვირებს. „პა-
ტივ“-ს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სასანიანთა გვარის შაჰების ხა-
ნაში, როდესაც იგი თანამდებობასა და მოხელეობასაც ეწოდებოდა
და იმ ნიშანდობლივს სამკაულსა და ტანსაცემსაც, რომელიც თვი-
თოეულ თანამდებობას ეკუთვნოდა ხოლმე, განსაკუთრებით იმ თავ-
საკრავს, რომელსაც იმდროინდელი სპარსეთის მოხელეები იკრავდენ
ხოლმე ოქროსა და მარგალიტითგან გაკეთებულს (იხ. პროკოპი კე-
სარიელის De bello persico I, 17 J. Haury-ს გამ. გვ. 86₂₂—23); ეს
უაღრეს პატივად ($\delta\epsilon\lambda\omicron\mu\alpha$) ითვლებოდა სპარსეთშიო, ამბობს გამო-

ჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსი. ზემოაღნიშნულითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ სიტყვას „პატივი“ შეიძლება ორგვარი აზრი ჰქონოდა, თანამდებობისაკა და ამ თანამდებობის ნიშნებისა და სამკაულისაც. აქითგან წარმოსდგებოდა მისი მერმინდელი ორმაგი მნიშვნელობა საკარისკაცო და საეკლესიო პატივისა და სახელმწიფო მოხელეობისაც. ამგვარი არევა იქნებ იქითგანაც წარმოიშვა, რომ თვითოეულ დიდ მოხელეს შესაფერი საკარისკაცო პატივიც ჰქონდა და დიდმოხელეობა და საკარისკაცო პატივი ერთმანერთთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ერთსადაიმევე პირსა ერთიც ჰქონდა და მეორეც. ასე იყო თვით ბიზანტიაშიც-კი (Скадла-нович. Визант. госуд. и церк., 162). რაკი საერთო თანამდებობათათვის IX—XII ს. ს. თითქმის განსაკუთრებით სიტყვებს „კელისუფლობა“-სა და „მოკელეობა“-ს ხმარობდენ ხოლმე, „პატივი“-ს საკარისკაცო სახელწოდების (მაგისტროსი, კურაპალატი და სხვა), ან საეკლესიო ღირსების მნიშვნელობა მიეცა, მაგრამ ეს სიტყვა მოხელეობის ღირსების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა ხოლმე, განსაკუთრებით მე-XII-ე საუკ. მეორე ნახევრიდან მოყოლებული და მე-XIII-ე საუკუნეშიც. მხოლოდ მაშინაც-კი, როგორც ეტყობა, „პატივი“ თვით ხელისუფლებასაც-კი არა ნიშნავდა, არამედ უფრო მოხელეობის ღირსებას, მაგ. ჟამთააღმწერელი ამბობს: ვახტანგ მეფემ „აღიყუანა პატივისა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა და მიუბოძა ორივე კელი“-ო (*903, გვ. 744). მაშასადამე აქ ხელისუფლობისა და მოხელეობის აღსანიშნავად „კელი“-ა ნახმარი, ხოლო თანამდებობის ღირსების გამოსახატავად—პატივია.

შემდეგში ჩვენს გამოკვლევაში სიტყვა „პატივი“ მხოლოდ საკარისკაცო პატივის მნიშვნელობით იქმნება ნაგულისხმევი და ნახმარი.

პატივის მინიჭება ყოველთვის დაწინაურებას უდრიდა და ამის გამო „პატივისა აღიყუანა“-დ იწოდებოდა, ჟამთააღმწერელი მაგ. ამბობს: მეფემ ხუტლუბულა „სპასპეტობისა პატივისა აღიყუანა“-ო (*886, გვ. 729), ხოლო ვახტანგ მეფემ იგივე მოხელე „აღიყუანა პატივისა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა“-ო (ჟამთააღმწერელი *903, გვ. 744).

§ 2. ვაზირები.

ხელისუფალთა შორის პირველი ადგილი საქართველოში ვაზირებს ეჭირათ. „ვაზირო“ (ისტორნი და აზმნი *603, 635, 640,

647 და 671, გვ. 373, 416, 422, 431 და 461) არაბულ-სპარსული სიტყვაა. მეცნიერი ფიქრობენ, რომ ეს სიტყვა არაბებს აბასელების დროს სპარსელებისაგან, ვითარცა სასანელთა ხანის განძი, უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ფაჰლავურ მწერლობაში იგი არა ჩანს (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 185) არაბულად სიტყვა „ვაზ-ირუნ“ თანაშემწეს, მეშველს, ვაზირს და მინისტრსა ჰნიშნავს.

როგორც დიდიხანია მაქს. ენგერმა გამოარკვია, უკვე სასანელთა გვარის შაჰებს ჰყოლიათ ვაზირები და თვით არაბ ისტორიკოსთა ცნობებითაგანაც ჩანს, რომ არაბებს ვაზირობა სპარსელებისაგან ენდა ჰქონოდათ შეთვისებული (Max. Enger. Ueber das Vezirat. ZDMG XIII წ. გვ. 240). შეთვისებულია თუ არა არაბულში თვით სიტყვაც „ვაზირუნ“ ფაჰლავურითგან, როგორც ფიქრობს ნაოლდეკე (Tabari გვ. 444 შენ. 3), თუ მარტო დაწესებულებაა მხოლოდ ნასესხები, ხოლო სიტყვა ნამდვილი არაბულია, როგორც მაქს. ენგერს ეგონა (Vezirat, იქვე გვ. 241), ამისი გადაწყვეტა ჯერ ძნელია. მაგრამ ეს-კი უნდა ითქვას, რომ თვით ფაჰლავურს მწერლობაში იგი ჯერ-ჯერობით არა ჩანს (Arthur Christensen. L'Empire des Sassanides, 1907 წ. გვ. 40 და A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 185). ეს გარემოება თავისთავად შეურყვეველ საბუთად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ ფაჰლავური საისტორიო მწერლობა თითქმის სრულებით შენახული არ არის და ბევრის რისამე შესახებ ცნობები შენახულს ფაჰლავურ მწერლობაშიც-კი არ მოიპოვება, თუმცა ბიზანტიელ და არაბ ისტორიკოსთა სიტყვით მათი არსებობის ამბავი დანამდვილებით ვიცით.

სიტყვა „ვაზირუნ“ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არაბულად თანაშემწეს, მეშველს და მინისტრსა ჰნიშნავს. იგი უკვე კურანში მოიპოვება და თვით მუჰამედს უხმარია (იხ. Enger-ის იგივე წერილი, გვ. 241). პირველ ოთხი ხალიფის დროს ჯერ ვაზირები არ იყვნენ და პირველად ვაზირობა მხოლოდ ომაჰანთა საგვარეულოს ხალიფობის უკანასკნელ ხანებში გაჩნდა, აბასიანთა საგვარეულოს ხალიფობის დროს-კი ვაზირობამ დიდი გავლენა და ძალა მოიხვეჭა (იქვე 243 და A. von Kremer Culturgeschichte I, 186). აბაბ სჯულის მეცნიერთა მოძღვრებისა მიხედვით ორგვარი ვაზარობა შეიძლება: უნ სრულყოფილებოსანი ვაზირი („ვაზირუ-ტაჟიჟი“) იყო ხოლმე არა და განსაზღვრული უფლებით აღჭურვილი (ვაზირუტანჟიდ). სრულყოფილებიანი ვაზირი შემდეგში დიდ ვაზირად იწოდებოდა და

სწორედ მას ჰქონდა განსაკუთრებული ძალა და მნიშვნელობა სახალიფოში მას თითქმის იგივე უფლება ჰქონია, რაც ხალიფას იმ ვანსხვაეებით რომ 1) მას ხალიფას მიერ დადგენილ მოხელეების გადაყენება თავის მბრძანებელის დაუკითხავად არ შეეძლო 2) თავის მოადგილის დანიშვნის უფლება არა ჰქონდა და 3) ხალიფას მისი დათხოვნა დაუყოვნებლივ შეეძლო, როდესაც-კი მოისურვებდა. იგი სახელმწიფო საქმეების სრული გამგე იყო, ხალიფას სახელით მოხელეების დანიშვნა და დადგენა-გადაყენებაც შეეძლო და უზენაესი მართლმსაჯულების უფლებითაც იყო აღჭურვილი რგი მოვალე იყო მხოლოდ თავისი მოღვაწეობისა და მოქმედების შესახებ ხალიფას-თავის მოეხსენებინა ხოლმე (Max. Enger, იქვე 241—242 და A. Kremer. Culturgeschichte I, 185—186). ხალიფას შეეძლო, თუ საჭიროდ სცნობდა, თავის სრულუფლებიანი ვაზირის ბრძანება ან განკარგულება გაეუქმებინა (იქვე). განსახლებულ უფლებით აღჭურვილი ვაზირი მხოლოდ ხალიფას ბრძანებათა აღმასრულებელი და საქმის-მოქმედი იყო (Max. Enger, იქვე, 244; A. Kremer. Culturgeschichte I, 187).

რასაკვირველია, მხოლოდ თვით ხალიფას პირად სურვილს ნებასა და ხასიათზე იყო დამოკიდებული, ვაზირს სრულის თუ შეზღუდვილის უფლებით აღჭურავდა: მხნე და მომქმედი პიროვნება სახელმწიფოს უზენაესი გამგეობის საქეს ხელითგან არ გაუშვებდა და არავის დაანებებდა, სუსტი და მცონარე ადამიანი ყოველთვის უფრო მეტად იქნებოდა მოწადინებული მართვა-გამგეობის მძიმე ტვირთი როგორმე თავითგან მოეშორებინა. ვაზირობის უფლების გარეგან ნიშნად საბეჭდავი, ეგრეთწოდებული „სასიგლე“ ბეჭედი იყო (M. Enger, იქვე 244) ჩვეულებრივ ერთსა-და-იმავე დროს სახალიფოში ერთი ვაზირი იყო ხოლმე, მაგრამ ისიც მომხდარა ხოლმე ზოგჯერ, რომ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა ერთბაშად; მხოლოდ არაბთა გამოჩენილი სჯულთმეცნიერნი ამას უკანონობად სთვლიდენ. მათის აზრით რამდენიმე სრულუფლებიანი ვაზირის ერთსა-და-იმავე დროს დანიშვნა მხოლოდ იმ პირობით შეიძლებოდა, თუ თვითთოეულ მათგანს ცალკე განსაკუთრებული დარგი ექნებოდა ჩაბარებული, ახ არადა თუ ყველა ვაზირს საერთო უფლება ექნებოდა ვითარცა-ერთს-ერთეულს, ისე რომ ყველა საქმე ერთობლივ და ერთნებობით გადაეწყვიტათ (M. Enger, იქვე 247 და A. Kremer. Culturgeschichte I, 188—189). ზოგჯერ ხალიფა ამათუ იმ ხელისუფალს რომელისამე თემის ან ქვეყნის (მაგ. ერაყის, ან ეგვიპ-

ტეს) ვაზირად ჰნიშნავდა ხოლმე და ყველა იქაურ საკმეს მას აბარებდა განსაგებლად (M. Enger იქვე 247).

მაშასადამე, ჩვეულებრივ სახალიფოში ერთი ვაზირი იყო ხოლმე, რომელიც უფროს და ყველაზე უფრო ძლიერ მინისტრად ითვლებოდა; დანარჩენ მინისტრებს ვაზირი კი არ ეწოდებოდა, არამედ თვითოეულს საკუთარი სახელი ჰქონდა შავ. „საჰიბ ალ ხარაჯ“ მექურჭლეთ-უხუცესს ერქვა, „საჰიბ ალ-ბარიდ“ ფოსტისა და მიმოხელის მინისტრს ეძახდნენ და სხვა (A. Kremer. Culturgeschichte I, 189—190). გამაჰმადიანებულ სპარსთა ქვეყნებშიაც განახლების დროს სახელმწიფო წესწყობილებაშიც არსებობდა ვაზირობა, მაგრამ როგორც სპარსელი ისტორიკოსის ნერშაჰის თხუზულებითგან ჩანს სამანიანთა სამეფოშიც, ბუხარაში, მხოლოდ ერთი ვაზირი ყოფილა, რომელიც აგრეთვე სხვა მინისტრებზე უფროსად ითვლებოდა და სახელადაც „დიდი ხოჯა“ (ხოჯაა ბუზურგ) ეწოდებოდა. აგრეთვე მხოლოდ მის ხელქვეით მყოფ დაწესებულებას ერქვა „ვაზირის დივანი“, დანარჩენ მინისტრებისას-კი არა (იხ. Nerchakhy. Description... de Boukhara, publ. par. Schefer, p. 24 და ნ. ლიკოშინის რუს. თარგმანი Мух. Нершахи, История Бухары; გვ. 36, ვ. ბარტჰოლდი Туркестан в эпоху Монгольского владычества II, 238).

ვაზირს ანუ დიდ ხოჯას ემორჩილებოდნენ ყველა „კალმის ხალხი“ ანუ მდივნები. მის ღირსების გარეგან ნიშნად ამ დროს და ხელჩუკიანთა შაჰების დროსაც; იბნალასირის სიტყვით, საწერელი იყო (ვ. ბარტჰოლდი. Туркестан, II, 238). ნერშაჰი ამბობს, რომ სამანიანთა ამირამ საიდ ნასრმა რიგისტანში თავისთვის სასახლე ააშენებინა. ამ სასახლის კარებთან მან თავისი მოხელეებისთვისაც ააგებინა შენობები და თვითოეულს კელისუფალთაგანს ცალცალკე „დივანი“ (ესე იგი სამმართველო) ჰქონდა თავის ბინაში. ამგვარად სასახლის აქეთ-იქით შემდეგი „დივნები“ ყოფილა მოთავსებული: 1) ვაზირის დივანი, 2) მუსტაფუის (ხაზინადრის) დივანი, 3) „სამეფოს სვეტის“ (ამიდ-ალ-მულკ) დივანი, 4) მონასპათა მთავრის დივანი (საჰიბ შურატ), 5) ფოსტის უფროსის (საჰიბ ბერიდ) დივანი, 6) მუშრიბის დივანი, 7) სახასო მამულების დივანი, 8) მუხტასიბის დივანი, 9) სახელმწიფო ქონებათა (ვაკუფ) დივანი და 10) ყადის მდივანი (Мух. Нершахи, История Бухары, 36 და ვ. ბარტჰოლდი, Туркестан II, 238).

სელჩუკიანთა მეფობის დროსაც სპარსეთში, როგორც ვაზირის ნიზამ ულ-მულკის თხზულების „სიასეტ-ნამე“-თგან ჩანს, მხოლოდ ერთი ვაზირი ყოფილა, რომელიც სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგე იყო. ნიზამ ულ-მულკი თვითოეული მეფის დროსას მარტო თითო-თითო ვაზირს ასახელებს (იხ. Siasset Namèh, texte persan édité par Ch. Schefer, პარიზი, 1891 წ., გვ. 150—151). მას ამასთანავე ჰგონია, რომ მემკვიდრეობითი ვაზირობა სჯობდა პირადს ვაზირობას და როდესაც ახალ ვაზირს მამაც და პაპაც ვაზირები ჰყავდა, უკეთესი გამოდგებოდა, ვიდრე გამოუცდელიო (ნიზამ-ულ-მულკი, „სიასეტ ნამე“, იქვე გვ. 150).

თუ ეს უბრალო შემთხვევა არ არის, მეტად საყურადღებოა, რომ სიტყვა „ვაზირი“ თამარ მეფისა და გიორგი III ისტორიკოსს გარდა არც ერთს სხვა ქართველ მემკვიდრეს არსად ნახმარი არა აქვს. თუმცა სიტყვა „ვაზირი“¹ მოხსენებულია ერთს მე-X-XI-ე² საუკუნის ნაწარმოებში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთ მოძღვარისა“, მაგრამ ეფთჳმე გრძელი სომეხთა მოძღვარს ეუბნება: „შეჰკრიბეთ კრება დვნს და დასჩხაბეთ განდრეკილი სარწმუნოება განზრახვითა აბდიშო[აქსითა],³ რომელი იყო ვაზირი სპარსთა მეფისა წულეებისაგან იაკობ ბ[უ]რურტანელისა“-ო!¹ (სქს სამოთხე, 617). აქ მაშასადამე სპარსთა მეფის ვაზირზეა ლაპარაკი და საქართველოსათვის საბუთად ვერ გამოდგება. ამასთანავე საგულისხმიეროა, რომ არც ამ „სიტყვს გება“-ში, არც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში სიტყვა „ვაზირი“ ნახმარი არ არის, თუმცა იორშივე ერთი ვაზირთაგანი „მწიგნობართ-უხუცესი“-ა მოხსენებული.

იქნებ სწორედ გიორგი III და თამარ მეფის დროს შემოსულიზღოს ეს სიტყვა ქართულში და შესაფერი ქართული ტერმინი განედევნოს ცხოვრებითგან, სიტყვა „ვაზირის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა თანაშემწისა და მეშველისა ქართულადაც არის შენახული თამარ მეფის ისტორიკოსი ამბობს მაგ., რომ გიორგი III „შთავიდა

¹) საბინის დაბეჭდილი აქვს „ვეზირი“.

²) ბაგრატ III დროს (იხ. ჭბი I, 125—126).

³) დაბეჭდილია „აბდბასითა“ და „ბრტანელისა“, ასურულად ისინი იწოდებოდნენ „აბდიშო“-დ და „ბურდენაო“-დ (იხ. კ. ტურავეისა. В. Р а й т. Краткий очерк истории сирийской литературы, 59).

შირაკად, რომელსა თანა ვაზირობდეს იოვანე მწიგნობართ-
უხუცესი და სუმბატ“ ამირახორიო (ისტორნი და აზმნი და *600, გვ.
370, შეად. გვ. 372). „ქარის გარიგება“-შიც ნათქვამია: „ამირახორი
ვაზირი არის ამირსპასალარისა“-ო (9¹⁸²⁻¹⁸³) (ორსავე შემ-
თხვევაში „თანავაზირობა“ და „ვაზირი“ თანაშემწეობასა და თანა-
შემწესა ჰნიშნავს.

მაგამ „ვაზირო“ ქართულად განსაკუთრებით ძი-
ნისტრთა საზოგადო სახელად იქცა. ამ მხრივ ძეტად
საყურადღებოა, რომ საქართველოში მე-XII-ე საუკუნეში
ერთს უხენაესს მინისტრს-კი არა რქმევია ვაზი-
რის სახელი, როგორც არაბთა სახალიფოსა და სპარსეთში იყო
მიღებული, არამედ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა ამი-
ტომაც იყო, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართველი ჟამთა-
აღმწერელი ამბობდნ ხოლმე „ვაზირნი“-ო¹. (ისტორნი *603, 635,
640 და 647, გვ. 373, 416, 422 და 431; ჟამთააღ. *727, 747,
352, 899 და 913; გვ. 543, 574, 697, 740 და 755) და არა „ვაზი-
რი“. „შეკრბეს თამარს წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“-ო,
ნათქვამია მაგალითად ისტორიანსა და აზმანში (იქვე *671, გვ. 461).
ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: ლაშა გიორგიმ „განიშორნა ვა-
ზირნი სანატრელისა დედოფლისა“ თამარისა (727, გვ. 543). ჯა-
ლაღედინისათვისაც ავგ ამირსპასალარს უპასუხნია: „ვაუწყებ
თქმულსა მაგას მეფესა და ვაზირთა მისთა“ (იქვე *747, გვ. 574).
დავით ლაშას-ძის შესახებაც ნაამბობია, რომ ის „მიისწრაფოდა პა-
ლატად სადა დახედეს სპანი და ვაზირნი“ (*852, გვ. 697). დიმი-
ტრი თავდადებულს „ვაზირთა მეფისათა... ჰრქვეს“ შენ თავს
უშველედ და სიკვდილს გადურჩებო. დასასრულ დიმიტრი II ძის
დავით მეფის შესახებ სწერია, რომ ის „განებრახა ვაზირთა, უკე-
თუ წარვიდე ურდოსა? დაამტკიცეს ვაზირთა წარსვლა“-ო (*913,
გვ. 755). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში ერთს ალაგს
აღნიშნულია, რომ თამარ მეფემ „გამოჩენასა შინა ორთა ვაზირ-
თა და სპასპეტთასა“ მწიგნობართ-უხუცესად ანტონი დანიშნა, ამირ-
სპასალარად-კი სარგის მხარგრძელიო (იქვე *631, გვ. 409). მავსა-
დაზე, ცხადია რომ მწიგნობართ-უხუცესი და ამირსპასა-

1) ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ „ვეფხისტყაოსან“-ში „ვაზირნი“
ზრავლობით იხსენიებიან, მაგ. „მეფეთა ესე თათბირი ვაზირთა ნავაზირები“ (იხ.
კაკაბ. I. გამ. 67³⁰² კარიკ. 67⁴¹¹, შეად. აგრეთვე კაკაბ. მ. 67³⁰⁰; კარიკ.
734, 67⁴⁰⁹).

ლარი ვაზირებად იწოდებოდენ. როდესაც თამარ მეფემ ივანე მხარგრძელის თხოვნისამებრ ათაბაგობა დააწესა, ამიერიდან და ლაშა გიორგის დროსაც ათაბაგი „იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“ (ჟამთააღმწერელი *724, გვ. 539). ამგვარად კამოირკვა რომ მესამე ვაზირიც ყოფილა საქართველოში.

„ველმწიფის კარის გარიგება“-ც ამტკიცებს, რომ „ვაზირი“ საქართველოში მინისტრთა სახელად იყო ქცეული. იქ მაგ. ნათქვამია: სამეფო დარბაზითგან ლამით „რა გაიყარნენ, ორი მაშხალა ჭყონდიდელს წაუძღვების და თვითო სამთა ვაზირთა“-ო (კარის გარიგება 8₁₅₅₋₁₅₆). „სამნი ვაზირნი“ საზოგადოდ მრავალჯერ სხვაგანაც არის მოხსენებული „კარის გარიგებაში (იხ. მაგ. 12₂₇₆₋₂₇₈ 13₂₈₈₋₂₉₀, 13₃₀₀₋₃₀₁, 14₃₀₇₋₃₁₀). ჩვენ ვიცით რომ ჭყონდიდელიც ვითარცა მწიგნობართ-უხუცესი ვაზირი იყო. მაშასადამე, თუ ამ უკანასკნელ სამ ვაზირსაც მივუმატებთ, უკვე ოთხი ვაზირი გვეყოლება. მაგრამ ვაზირი ოთხზე მეტიცა ყოფილა და თანაც მათი ვინაობისა და მოხელეობის გამორკვევაც შეიძლება. „კარის გარიგება“-ში სწერია: „მწდე... დარბაზით ათქს... სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთ უხუცესსა“-ო (12₂₇₆₋₂₇₈), ხოლო რაკი „მეჭურჭლეთ-უხუცესი ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვაზირი“ იყო (იქვე 8₁₆₈), დასასრულ იმის შესახებაც ცნობა მოიპოვება, რომ „მსახურთ-უხუცესიც ვაზირია“ (იქვე 6₁₀₀), მაშასადამე საქართველოში ვაზირებად მწიგნობართ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მანდატურთუხუცესი და მსახურთ უხუცესი, ითვლებოდენ, ესე იგი სული ხუთი ვაზირი ყოფილა. მაგრამ თავდაპირველადვე ასე არ ყოფილა: როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მსახურთ-უხუცესი მხოლოდ რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროში, ამგვარად ცხადია, რომ თამარ მეფის დროს მხოლოდ ოთხი ვაზირი უნდა ყოფილიყო, ხოლო 1212—1213 წ. თამარ მეფემ რომ ათაბაგობა დააწესა, მაშინ ხუთი გახდა საქართველოში, რუსუდანის მეფობაში-კი უკვე ექვსი ვაზირი ყოფილა.

ამათგან მწიგნობართ-უხუცესი პირველი ვაზირი იყო და დანარჩენებზე უფროსი; ხოლო სხვა ვაზირები ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი, რომელთა შორის მცირედი განსხვავება არსებობდა. ერთი იყო „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფი, მეორე კი „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფი. კარის გარიგება 13₃₀₀₋₃₀₁ და 14₃₀₇₋₃₁₀). პირველს ჯგუფს დიდ დარბაზობისა, ვაზირობისა და პურობის დროს უფრო მეტი უპირატესობა ჰქონდა მინიჭებული, ვიდრე მეორეს (იხ. დარბაზო-

ბა). „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფს შეადგენდნენ ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი (იქვე 12²⁷⁶⁻²⁷⁸), ხოლო მეჭურჭლეთ-უხუცესი და მსახურთ-უხუცესი „ვაზირთა ორთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ (იქვე 14³⁰⁷⁻³¹⁰). რაკი წინათ XII ს., გიორგი III-და თამარ მეფის დროს 1212 წლებამდის ათაბაგობა საქართველოში არ არსებობდა (იხ. ქლი ერის ისტორია II 631) და მხოლოდ მე-XIII ს. დამდევს 1212, 1213 წ. იყო შემოღებული, ან ორივე ჯგუფი ორ-ორის ვაზირისაგან იქმნებოდა შემდგარი, ან არა და „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფში მწიგნობართ-უხუცესიც იქმნებოდა.

ამას გარდა მეფის კურთხევის წესითგან ჩანს, რომ ვაზირნი და მათი თანაშემწენი სხვაგვარადაც ყოფილან ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფილნი. მეფეს რომ კურთხევისათვის საყდარში წააბრძანებდნენ, „ამირსპასალარი... (მეფეს) მარჯუენით კერძო ჰყვებოდეს... ეგრეთვე ამილახორი და მეაბჯრეთ-უხუცესი... ამირსპასალარის კერძო ვიდოდნენ. ხოლო ჰყონდიდელი და ათაბაგი მარცხენით კერძო ვიდოდნენ და სხვანი მთავარნი“-ო (მეფის კურთხ. წესი 5₂₈-6₁). თუ ამ წესს დავაკვირდებით, მეფის მარჯვნივ სამხედრო უწყების წარმომადგენლნი იდგნენ, ხოლო მარცხნივ სამოქალაქო უწყებათა წარმომადგენლნი. როგორც ჩანს, ამისდა მიხედვით არიან დიდი მოხილევები ამ შემთხვევაში ორ ჯგუფად დაყოფილნი.

ვაზირთა შედარებით უფროს-უმცროსობის გამორკვევაც შეიძლება დაწვრილებით ეს საკითხი თვითეული ვაზირის შესახებ თავთავის ადგილას იქმნება განხილული, აქ-კი მხოლოდ საზოგადო ცნობით უნდა დავკმაყოფილდეთ. თუმცა მწიგნობართ-უხუცესს გარდა რომელსაც ვითარცა ყველაზე უფროსს, უპირატესობა ჰქონდა, დანარჩენი ვაზირები ერთმანეთის თითქმის თანასწორნი იყვნენ, მაგრამ მაინც მათ შორის მცირეოდენი განსხვავებაც იყო. ვაზირთა შედარებითი ღირსება ცხადად ჩანს მეფის კურთხევის წესში იქ, სადაც თავყანისცემასა და მილოცვაზეა საუბარი. ისე იყო მიღებული, რომ მეფისათვის უფროს-უმცროსობისდა მიხედვით უნდა მიეღობოდათ. კურთხევის წესში ნათქვამია: „პირველად დედოფალმან თავყანისცეს, მერმე კათალიკოზმან, ჰყონდიდელმან, ათაბაგმან, მანდატურთ-უხუცესმან, ამირსპასალარმან, მეჭურჭლეთ-უხუცესმან, მსახურთ-უხუცესმან“-ო (გვ. 8₁₆-18). თუ ვაზირთ ავიღებთ, მაშინ პირველობა მწიგნობართ-უხუცესს ჰკუთნებია, შემდეგ ათაბაგი, მანდატურთ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთ-უხუცესი, და სულ ბოლოში მსახურთ-უხუცესი ყოფილ ცხადია, რომ სანამ თამარ მეფე

ათაბაგობას დააწესებდა, მაშინ მწიგნობართ-უხუცესის შემდგომ ყველაზე უფროსი ვაზირთა შორის მანდატურთ-უხუცესი იქმნებოდა.

§ 3. მწიგნობართ-უხუცესი.

ვაზირებში ყველაზე უფროსად, როგორც აღნიშნული იყო, მწიგნობართ-უხუცესი ითვლებოდა. პირველად მწიგნობართ-უხუცესი მხოლოდ მე-X—XI-ე საუკუნის ძველშია მოხსენებული, სახელდობრ იმ დრტილას მომხდარ სამღვდლო კრებისა და პაექრობის აღწერილობაში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთა მოძღურისა“. ამ თხზულებაში ბაგრატ მეფის თანამედროვედ დასახელებულია „მწიგნობართ-უხუცესი მეფისა სახილოთ ეფთჳმე“ (სქს სამოთხე 616). ჯერჯერობით ამაზე უწინარეს ქართულს საისტორიო მწერლობაში ჩვენ მწიგნობართ-უხუცესის ხსენება არ მოგვეპოვება. საგულისხმეოა რომ ზენოაღნიშნული ეფთჳმე მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელად არ არის წოდებული, ამასთანავე ვგონებ ერისკაცი უნდა ყოფილიყო და არა სამღვდლო (იხ. იქვე 616).¹ მეორე ცნობა მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ შენახულია მოსე ხანთელის მიერ 1085 წელს გადაწერილს გიორგი მთაწმიდელის ახალნათარგმნ თხზულების ბოლოში. /ამ წიგნის ანდერძში ნათქვამია, რომ იგი დაწერილია სალოცველად ღმრთივ-გვირგვინოსანთა მეფეთა ჩვენთა გიორგი მეფეთა მეფისა და კესაროსისა და ძისა მათისა დავით მეფისა სევასტოსისა... და კუალად სალოცველად ძმათა ჩემთა ირანე ჭყონდიდელ მთავარებისკოპოსისა და სჯნგელოზისა, პეტრე ვესტისა და მწიგნობართ-უხუცესისა“-ო (ქკები 1, 232; პ. კარბელაშვილი „ივერია“ 1889 წ. № 28): ეს ანდერძი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ აქ თარიღიც გარკვეულია და ცნობებიც მკაფიოდ არის გამოთქმული. 1085 წელს მასაღამე საქართველოში მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა ჯერ კიდევ შეერთებული არ ყოფილა, არამედ ერთმანერთისაგან განცალკევებული ორ სხვა-და-სხვა პირს ჰქონია. ამასთანავე მწიგნობართ-უხუცესი ამ დროსაც ჯერ კიდევ ერიკაცი ყოფილა

შემდეგში, როგორც ცნობილია მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა განუყრელი იყო და მწიგნობართ-უხუცესი ყოველთვის ჭყონდიდელიც იყო ხოლმე. მაგრამ იმის გამორკვევა იყო სა-

ჭირს, იმ თავითვე ასეთი წესი სუფევდა, თუ შემდეგ იქმნა შემოღებული, ზეპირადაც შეიძლებოდა იმის თქმა, რომ რაკი მწიგნობართუხუცესობა საქართველოში ძველი დაწესებულებაა, იმ თავითვე ჭყონდიდლობასთან ვერ იქმნებოდა იგი დაკავშირებული. ჩვენ ვიცით, რომ ჭყონდიდის საეპისკოპოსო საყდარი ააგო და ეპისკოპოსობა დააწესა გიორგი აფხაზთა მეფემ (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია“ II 405—406). მაშასადამე, ამაზე უწინარეს შეუძლებელი იყო მწიგნობართ-უხუცესი იმავე დროს ჭყონდიდელიც ყოფილიყო, ამის შემდგომ-კი რასაკერეღია შეიძლებოდა. ზემომოყვანილს ორ ცნობას, „სიტყვს-გებ“-ითგან, განსაკუთრებით-კი მოსე ხანძთელის ხელნაწერის ანდერძითგან ამოღებულს, სწორედ ამ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ნამდვილ ვითარებას ცხადად გვიჩვენებს: მაშინაც, როდესაც ჭყონდიდლობა უკვე არსებობდა, მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა ერთი-და-იგივე არა ყოფილა და ერთის მოხელის ხელში არა ყოფილა. გიორგი II მეფობაშიაც-კი, 1085 წელსა მაგ. ეს ორი თანამდებობა ჯერ კიდევ შეერთებული არ იყო, ორს სხვადასხვა ადამიანს სჭერია და მწიგნობართ-უხუცესი წინანდებურად ერისკაცი ყოფილა.

ხოლო თუ ჩვენ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ გიორგი II შვილის დიდებულის დავით აღმაშენებლის მეფობაში უკვე იხსენიება „გიორგი ჭყონდიდელი მწიგნობართ-უხუცესი“ (ჯა მფსადთსი *529 და 534, გვ. 296 და 301) და მწიგნობართ-უხუცესი უკვე მარტივად ჭყონდიდლადაც იწოდება (იქვე *529 და 531, გვ. 295—297), მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ამ ორ თანამდებობის შეერთება პირველად სწორედ დავით აღმაშენებლის დროს და მისივე ბრძანებით უნდა მომხდარიყო.

დაახლოებით იმ თარიღის გამორკვევაც შეიძლება, როდესაც მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა მეფე დავით აღმაშენებელს უნდა შეეერთებინა/ ამ მხრივ განსაკუთრებულის ყურადღების ღირსი ის გარემოებაა, რომ სამშვილდისა და ძერნას ალგების ამბავში, ანუ 1110 წელს, უკვე გიორგი ჭყონდიდელ და მწიგნობართ-უხუცესს და არის მოხსენებული (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია“ II). მაშასადამე მაინც-და-მაინც 1110 წელს მწიგნობართ-უხუცესი უკვე ჭყონდიდელიც ყოფილა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის-წერაში ამავე გიორ-

გი მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ ასე არის ნათქვამი: „ღირსისა მუჟისა ჩვენისა და თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართა-უხუცესისა მრავალმაც“ არიან წელნიო (ქეზი II, 71). ამგვარად აქ იგი ჭყონდიდლად არ იწოდება და მხოლოდ „მონაზონად“ არის მოხსენებული. საქართველოს კათალიკოზის იოანეს შესახებ-კი იმავე ძეგლში სწერია: „იოვანე წმიდის მთავარ-ეპისკოპოზისა ჩუენისა, კათალიკოზისა და ყოვლისა საქართველოჲსა ყოვლად-ღირსისა მამათ-მთავარისა მრავალმცა არიან წელნი“-ო (იქვე II, 70) ხოლო რაკი გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელ ეპისკოპოსად-კი არ არის წოდებული, არამედ უბრალო მონაზონად, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ დროს ანუ 1103 წელს მწიგნობართ-უხუცესისა და ჭყონდიდლობის ღირსება ჯერ კიდევ შეერთებული არ ყოფილა. მაგრამ ნიადაგ, უკვე მომზადებულია: გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი მონაზონი იყო და არა ერისკაცი. ამასთანავე ზემომოყვანილი მისი ქება და ცნობა იმის შესახებ, რომ იგი „თუალად წმიდისა ამის კრებისა“ ითვლებოდა, ამტკიცებს. რომ მას გამოჩენილ სასულიერო მეცნიერისა და მოღვაწის სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, ღირსეულ პიროვნებად ყფილა ცნობილი. ზემო თქმულის შემდგომ, მაშასადამე, ცხადია, რომ მწიგნობართ-უხუცესობისა და ჭყონდიდლობის შეერთება 1103—1110 წლებს შუა უნდა მომხდარიყო.

ამერიითგაი მწიგნობართ-უხუცესობა და ჭყონდიდლობა ერთმანეთისაგან განუყრელი იყო და ჩვენ მხოლოდ ერთი მაგალითი გვაქვს, როდესაც წესი დარღვეული ყოფილა. ეს შემთხვევა თვით თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში კი არ არის შენახული არამედ შევსებულ ქ-ც-ში. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის შეპარული და შემავსებელთ, როგორც საფიქრებელია, ამ ადგილასაც ძველი საისტორიო წყაროთი უსარგებლნიათ, მაშინ ამ შემთხვევის ვითარება ამგვარი ყოფილა.

ერთხელ, სახელდობრ თამარის მეფობის პირველ ხანებში, თურმე მწიგნობართ-უხუცესობაც და ჭყონდიდლობაც ქართლის კათალიკოზის მიქაელის ხელთა ყოფილა, მაგრამ ეს ყველას უწესოებად და უკანონობად მიაჩნდა: მის უწინარეს მწიგნობართ-უხუცესად და ჭყონდიდლად ანტონი ყოფილა, მაგრამ „მიქაელ კათალიკოზმან მას მისტაცა მოძმაცვითა ვიეთ[თა]მე მეფის განმზრახთათა“-ო (მ-მ დფ-სი ქ-ცა გვ. 433, შენ. 9). თვით მას ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყოლია და

თამარ მეფესაც თურმე ჰსურდა ხელისუფლობის მოყვარე მამათმთავარი თავითგან მოეშორებინა (იქვე გვ. 405, შენ). მაინც-დამაინც მასასადაღე ეს კანონიერ მოვლენად ვერ ჩაითვლება და ჩვეულებრივ მწიგნობართ-უხუცესი იმავე დროს ჰყონდიდლად უნდა ყოფილიყო¹.

როდესაც საქართველოში სიტყვა „ვაზირი“ შემოვიდა. ყველაზე უწინააღმდეგე მწიგნობართ-უხუცესს შეჰშვენოდა ეს სახელწოდება და მართლაც თამარ მეფის ისტორიკოსი მას არაერთხელ და ორჯერ უწოდებს ვაზირს. თვით თამარ მეფე შიომღვიმის მონასტრისადმი 1202 წ. ნაბოძებ სიგელში ამბობს: „მოვიდა ჩუენ წინაშე ვაზირი ჩუენი ანტონი ჰყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი მწიგნობართ-უხუცესი“—ო (ს. კაკ. შიომღვ. სამი სიგელი, გვ. 74—ა).

ვინ იყო და რა უფლება-მოვალეობის პატრონი იყო მწიგნობართ-უხუცესი? დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი გიორგი ჰყონდიდელ მწიგნობართ-უხუცესზე ამბობს: იგი იყო „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და კორცთასა, სავსე სიბრძნითა და გონიერებითა, განმწიზარა ხი სვიანი და ფრთხილი... თანა-განმწიკაფელი ყოველთა გზათა და საქმეთა და ღუაფლთა“ მეფისათაო (ცა მფსა დთსი * 534, გვ. 301). მწიგნობართ-უხუცესი შაშასადაღე იყო მეფის „გამზარანი“ ახუ ნრჩეველი და ძეფის სახელმწიფო მოღვაწიობის „თანა-განმწიკაფელი“ ანუ თანამშრომელი. იგი „თავს[ს] ადგა... პატრონის მსახურებათა“ (იქვე* 535, გვ. 301), ესე იგი ნეფის მსახურებას სათავეში უდგა

ამგვარი საზოგადო განმარტება რასაკვირველია საკმარისი არ არის. საბედნიეროდ მასალები საშუალებას გვაძლევენ უფრო ზედმიწევნითაც განვსაზღვროთ მწიგნობართ-უხუცესის უფლება-მოვალეობანი. მწიგნობართ-უხუცესი უნდა ყოფილიყო „ბრძენი და გონიერი, პატრონთა-თვის სვიანი და ერთგული და შემეცნებული საურავთა“ (ისტრნი და აწმნი * 631, გვ. 409). მას „საურავნი“ ჰქონდა და საქმე სწორედ ამ საურავების გამორკვევა არის. ერთს ქართულს კარაბადინში (წ. კ. გ. ს. ხელნაწერი № 1274) სხვათა შორის მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ შემდეგი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება; ამ კარნუ-ქალაქითგან რუკნადდინის დამარცხების შემდგომ ალაფად მოტანილ სააქიმო წიგნის გადმოთარგნა მიბრძანაო „ქრისტეს მიერ პატრონმან ჰყონდიდელმან, მისმან მწიგნო-

¹) დავით ლაშას ძის დროს ბასილი მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელიც ყოფილა და უჯარმელიც (ყამთაალ. *846, გვ. 691).

ბართ-უხუცესობამან, პროტოაუპერტიმოსმან¹ და ვაზირათ-ყოველთა უპირველესმან, კაცმან გონება-მოზავმან და საღმრთოთა მსჯავრითა მართლმსაჯულმან და კელისამპყრობელმან უღონოთა და ქურივთამან“-ო (ე. თაყაიშვილი. Опис. I, 641). ამ მოკლე, მაგრამ მეტად საგულისხმიერო და შინაარსიან ცნობითგანა ჩანს, რომ მწიგნობართ-უხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ ყოფილა: ამასთანავე „მართლმსაჯული და კელისამპყრობელი უღონოთა და ქურივთა“.

ამას გარდა შევსებულს ქც¹ში იქ, სადაც ისტორიკოსს საუბარი ახალი მწიგნობართ-უხუცესის დანიშვნის შესახება აქვს, ნათქვამია: თამარ მეფე დიდს საგონებელს მიეცა და „გონებდა თუ ვის მიანდოს დავით და სპათვისი და განსაგებელი სახლისათვისისა“-ო (მ¹მ დ¹სი ქც¹ა. გვ. 433 შენ¹9). მაშასადამე, მწიგნობართ-უხუცესს ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“, სამეფოს სპა და თვით თამარ მეფის თანამეცხრედეც კი, დავით მეფე, მისი საზრუნავი უნდა ყოფილიყო. ქართ. ეპითაღმწერელის სიტყვებითგან ჩანს, რომ მწიგნობართ-უხუცესის უფლებას „სამეფოსა და სახლის განგება“ შეადგენდა. როდესაც მაგ. დავით ლაშას ძემ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება დაარღვია და ბათო ყაანთან გამგზავრებისას უბრალო მესტუმრე ჯიქური მწიგნობართ უხუცესის მაგიერ სამეფოს უზენაეს გამგებლად გახადა, მეფემ მას „კელთ უდვა სამეფოსა და სახლისა განგება“ (ეპითაღ. * 813, გვ. 657). რომ მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა უპირველესი მართლმსაჯულმწიფო საქმეების მთავარი გამგე-კი იყო, არამედ იგი ამასთანავე მესტუმრე ჯიქურივით „გამგებლად სახლისა სამეფოსა“ (იქვე * 813, გვ. 656) იყო ხოლმე დასახეფო, მეფის საკუთარ და პირად ქონების სავამგეოს უზენაეს მმართველადაც ითვლებოდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც ბასილ მწიგნობართ-უხუცესმა

1) 1202 წ. თამარ მეფის სიგელშიც ეს სიტყვა არის ნახმარი „პროტოაუპერტიმოსი“ (შიომლ. ისტ. საბ. 26; შეად. ს. კაკ. შიომლ. სამი სიგელი გვ. 74—5, სადაც „პროტო-აუპერტიმოსი“-ა დაბეჭდილი). ეს სიტყვა ბერძნულია. ბიზანტიაში არსებობდა *πρωτερευς* „პროტოაუპერტიმოს“-ისა პატივი (იხ. *Скандинавия. Визан. и. и госуд.* 158—159). მაშასადამე, „პროტოაუპერტიმოსი“, პპროტოაუპერტიმოს-სო-უხუცესს უნდა უდრიდეს.

„იწყო საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“, თურმე „დი-
ად ეწყინა მეფეთა ქვეყანათა“ (იქვე *846, გვ. 691). ერთ-
თი, სიტყვით, როგორც ეტყობა, მეფის შემდგომ მწიგნობართ-
უხუცესი ქვეყნის უზენაესი მზრუნველი, საზოგადო-
კეთილდღეობისა და წარმატების მოურნე და პოლიტი-
კისა და მიმართულების საქეთმპყრობელი იყო.

ამ მხრივ-საყურადღებოა რომ საისტორიო მასალების ცნობები
საუცხოვოდ მტკიცდება „კარის გარიგებით“. იქ მაგ. ნათქვამია:
„მწიგნობართ-უხუცესი ვითა მამა არს მეფისა, ეგრე
ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების“-ო (4₆₁—₆₂).
ეს აზრი რომ „ქყონდიდელი მამა არის მეფისა“
მეორეჯერაც არის აღნიშნული ამ ძეგლში (19₃₇). ხოლო თუ არც
ერთი „საურავი“ სახელმწიფო საქმე შეუძლებელი იყო რომ უმწი-
გნობართუხუცესოდ გარჩეულიყო, მაშასადამე, იგი, როგორც დავით
აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, მეფის მუდმივი
„განმზრახი“, მრჩეველი და თანამშრომელი, მის სახელმწიფო მოლ-
ვაწეობის „თანა-განმკაფელი“ იქმნებოდა და იყო კიდევ.

მაშასადამე, ყველა მასალების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ
მწიგნობართ-უხუცესი ქყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი სა-
ქართველოს სახელმწიფოს საქეთ-მპყრობელი იყო და თვით მეფეც-კი
მის დაუკითხავად არ მოქმედობდა, „ყველა საურავი უმისოდ არ
იქნების“, ამის გამო უნებლიეთ იბადება საკითხი მწიგნობართ-უხუ-
ცესის უფლების სამზღვრებისა, ან განუსაზღვრელობის შესახებ, იყო
თუ არა საქართველოში იმის მსგავსი, რაც არაბთა სახალხოში
გვხვდება და რასაც არაბი სჯულისმეცნიერნი განუსაზღვრელ ვაზი-
რობას უწოდებდენ? შეეძლო თუ არა საქართველოში მწიგნობართ-
უხუცესს სრულიად დამოუკიდებლად ემოქმედნა? ქართულ ყველა
წყაროებთგან ჩანს, რომ არა, არ შეეძლო. ამის შესახებ პირდა-
პირი ცნობაც-კი მოგვეპოვება და ცხადად ეტყობა, რომ „საურავ-
თა ქმნა“ მწიგნობართ-უხუცესს ქყონდიდელს და
ვაზირთა-უპირველესს არც შეეძლო „თვინიერ მე-
ფისა კითხვისა“, მას ამის უფლება არა ჰქონდა.
ქართველ უამთააღმწერელს მოთხრობილი აქვს კიდევ, რომ რაჭ-
ბასილ ქყონდიდელმა მეფე დავით ლაშას ძის მოუცვლელით ისარ-
გებლა და „იწყო საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“.
მეფის მიერ სიკვდილად იქმნა დასჯილიო (*846, გვ. 691). მაშასა-
დამე, როგორც მეფეს მწიგნობართ-უხუცესოდ სახელმწიფო საქ-

მეები არ უნდა განეგო, ისევე არც ამ ვაზირთა უპირველესს შეეძლო „თვინიერ მადედას კითხვისა“ ემტკმედნა სახელმწიფოს მნიშვნელოვან საქმეების გადაწყვეტის დროს.

მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელი ჰოვალე იყო სახელმწიფოს საზოგადო კეთილდღეობისთვის ეზრუნა, თაოსნობა და ფხა გამოეჩინა ამ საქმეში, მოთავე ყოფილიყო „განზრახვათა კეთილთა სამეფოსა-თვს და ერისა უმჯობესთა“-თვს (შეგებულნი ქცა, მმ დფსი ქცა გვ. 433, შენ. 9).

იგი ამასთანავე სახელმწიფოს წარმომადგენელი იყო, მის უფლებათა დამცველი. სტეფანოს ორბელიანი ამბობს მაგ. რომ იმ დავის გარჩევის დროს, რომლითაც ორი სომეხთა მონასტერი ერთიერთმანეთს ვერცხლის ჯვარს ეცილებოდა, სამეფოს წარმომადგენელად დიდი ჭყონდიდელი მწიგნობართ-უხუცესი იყო (იხ. *Уставы царя Симеона* მოსკოვის გამ. გვ. 260—261).

შეგებულ ქცის შემომოყვანილს ცნობაში აღნიშნულია აგრეთვე, რომ მწიგნობართ-უხუცესს ჰქონდა მინდობილი საქართველოს სამეფოს სპაც. რაკი ჩვენ ვიცით, რომ სამხედრო საქმე ამირსპასალარს ებარა და იგი იყო ჯარის მთავარი სარდალი, ამიტომ უნებლიედ საკითხი იბადება, თუ როგორ შეიძლებოდა რომ სპა მწიგნობართ-უხუცესსაც ჰქონოდა მინდობილი. ქართულ საისტორიო წყაროებთგან ნათლად ჩანს, რომ სანამ მეფე დიდი ომის გამოცხადებას გადასწყვეტდა, საქართველოში წესად ყოფილა, რომ მეფის „წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“ შეიკრიბებოდნენ და განზრახული სამხედრო მოქმედების შესახებ სჯა ჰქონდათ. ამ კრების გადაწყვეტილებაზე იყო დამოკიდებული „დაასკვნა და“ იგი ომს და „მიმართებას“ თუ არა (ისტორი და აზმნი * 671, გვ. 461, იხ. აგრეთვე * 711, გვ. 516). ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უპირველესს“ და ისეთს ხელისუფალს, ურომლოდაც არა „საურავის“ გადაწყვეტა არა შეიძლებოდა, ომიანობისა თუ მშვიდობიანობის გადაწყვეტის საკითხშიც მას რასაკვარველია თავისი ძლიერი გავლენა ექმნებოდა. როდესაც ბჭობა ომიანობის დაწყობას დაასკვნა, მეფე ბრძანებას გასცემდა ხოლმე „წუევად ლაშქრისა“ (იქვე * 667, გვ. 456). შეგებულს ქცეში უფრო ვრცელი ცნობები მოიპოვება ამ საგნის თაობაზე. აბუ-ბაქარ ათაბაგის წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ ბჭობა იყო და კრებამ ომი დაასკვნა. თამარ მეფემ მწიგნობართ-უხუცესს და ჭყონდიდელს ანტონს „ესრეთ უბრძანა: „ისწრაფეთ დაწერად და მამაცურითა სიტყვითა მიმოდასდევით ბრძანება რათა მსწრაფლ

შემოკრბეს მკედრობა“-ო (მშ დფსი ქცა, გვ. 462, შენ. 1). მაშა-სადამე კანონით მწიგნობართ-უხუცესს და არა ამირსპალარს უნდა დაეგზავნა ლაშქრის წვევის წიგნები და ჯარის შეყრის შესახებ ბრძანება გაეცა. და ამ მხრივ მართლაც სჩანს, რომ მშვიდობიანობის დროს მწიგნობართ-უხუცესს კაპაზეც მიუწვდებოდა ხელი.

განსაკუთრებულ შემთხვევაში მწიგნობართ-უხუცესი ჭყონდიდელი, თუმც მონაზონი, ომშიაც მიდიოდა და საქართველოს მხედრობას ბრძოლის ველზე მიჰყვებოდა. შევსებულს ქცა-ში მაგ. აღნიშნულა, რომ, როდესაც თამარ მეფემ აბუბაქარის წინააღმდეგ საომრად ჯარი გაისტუმრა, მან „თანაწარატანა ანტონი ჭყონდიდელი“-ო (მშ დფსი ქცა გვ. 462, შენ. 5). რომ შევსებულ ქცის ეს ცნობა მართალია, ეს თვით თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითაცა მტკიცდება, რომელიც ამბობს, რომ შანქორის ომის „უამსა მწიგნობართ-უხუცესი ანტონიცა წინაშე იყო... და (მეფე დავითმა) მას უბრძანა წარძღუან[ებ]ა ძელისა ცხორებისა რომელ არს სკიპტრა და ჯაჭვეჭური მეფეთა“ (ისტორნი და აზმნი * 672, გვ. 464). ბრძოლა რომ დაწყობილა, იგი სამოარ ველს მოჰშორებია, ხოლო შემდეგ ომიდან ძლევა მოსილებით გამოსულს მეფე დავით სოსლანს იქვე „მიეგება წინა ანტონი ვაზირი“-ო, „რომელმან რიდობითა მონაზონობისათა არა იკადა მახვილი და მისრულმან ორითა ყმითა შემოაქცია სამასი ჯორი და აქლემი“-ო (ისტორნი და აზმნი * 675-676, გვ. 468-469). ერთი სიტყვით ზემომოყვანილი მაგალითებითგანა ჩანს, რომ შევსებული ქცა არა სტყუის და მწიგნობართ-უხუცესს მართლაც საქართველოს კაპაზე ზრუნვაც ედვა ვალად. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ისტორიკოსის სიტყვები „არა იკადა მახვილი“-ო, თითქოს მწიგნობართ-უხუცესს, თუმც მონაზონს, მაინც ვითარცა ვაზირთა უპირველესს მახვილი ჰქონდეს და ჰკუთნებოდეს.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მწიგნობართ-უხუცესი იყო აგრედვე „მართლმსაჯული და ხელისამაჰყრობელი უღონოთა და ქვრივთა“. ამ საგნის თაობაზეც „ქარის გარიგება“-ში უფრო ვრცელი ცნობები მოიპოვება. ჭყონდიდელი ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების. ობოლთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მოწივართა განიკითხავს“-ო, ნათქვამია იქ (350-51). მაშასადამე, მწიგნობართ-უხუცესი მართლაც ქვრივ-ობოლთა და უღონოთა

საჩივრებს არჩევდა, როდესაც-კი ისინი თავიანთ თავს დაჩაგრულად და მიმძლავრებულად სთვლიდენ: იგი ძათი მფარველი, „ხელისმპყრობელი“ და მათ შელახულ უფლებათა აღმადგენელი უნდა ყოფილიყო. „რ ა ც ვ ი ს უ ს ა მ ა რ თ ლ ო ს კ ი რ ს, ა რ მ ო ე შ ვ ე ბ ი ს, რ ო მ ა რ დ ა ი უ რ ვ ო ს“ მწიგნობართ-უხუცესმა-ო, ნათქვამია „ქარის გარიგება“-ში (3₃₅₋₃₆). ამგვარი საჩივრების გასარჩევად ორ-შაბათი დღე ყოფილა დაწესებული.

მწიგნობართ-უხუცესს ვითარცა სახელმწიფოს უზენაეს მოურნეს საქურქლესთანაც ჰქონია კავშირი: „ქარის გარიგება“-ში ნათქვამია, მწიგნობართ-უხუცესი „ს ა ქ უ რ ქ ლ ე ს ა ც შ ე კ ა“-ო (4₆₁₂) ალბათ რეგორც მთავარი ზედამხედველი.

მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი ვითარცა მთავარეპისკოპოზი და ვაზირი სასულიერო და საერო, სახელმწიფო ხელისუფლონისა და დიდების შემაერთებელი იყო. იგი დიდ მონაზონთა ჯგუფშიაც ირიცხებოდა და ვაზირთა ყოველთა უპირველესადაც ითვლებოდა. მაგ. „ქარის გარიგება“-ში „პურობის“ წესის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია: „მწდე... დარბაზით ათქს ო თ ხ თ ა ვ ე: მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა (ორს, ქართლისას და აფხაზეთისას), ჰყონდიდელსა, და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთ-უხუცესთა“-ო (12₂₇₆₋₂₇₈), შემდეგ-კი სწერია: „ამირეჯიბს მართებსო ო თ ხ თ ა მ კ ო ნ ა ზ ო ნ თ ა და სამთა ვაზირთა წვევაო“ (იქვე 13₂₈₉₋₂₉₀). მაშასადამე მწიგნობართ-უხუცესიც ოთხთა მონაზონთა ჯგუფში ყოფილა მოქცეული.

ამიტომაც მწიგნობართ-უხუცესს ეკითხებოდა ყველა საქმეები ეკლესიებისა და მონასტრების, სამღვდლოებისა და მოწესეთა შესახებ შევსებულ ქცა-ში სწორედ ამიტომაც არის ნათქვამი ანტონი მწიგნობართ-უხუცესისა და ჰყონდიდელის შესახებ, რომ-გი იყო „შ ე მ ე ც ნ ე ბ უ ლ ი ს ა უ რ ა ვ თ ა ე კ ლ ე ს ი ა თ ა დ ა მ ო ნ ა ს ტ ე რ თ ა“-ო (მმ დფსი ქცა, გვ. 433 შენ. 9). ეკლესიო და სამონასტრო საურავნი პირადად მას ეკითხებოდა ხოლმე და მათი კარგი ცოდნა აუცილებელი იყო მწიგნობართ-უხუცესისათვის. ამ აზრს „ქარის გარიგება“-ც ადასტურებს. იქ სწერია: „გ ე ლ ა თ ი ს ა გ ა ნ კ ი დ ე, ს ა ყ დ ა რ [ნ] ი და ს ხ ვ ა ნ ი მ ო ნ ა ს ტ ე რ ნ ი და ე კ ლ ე ს ი ა ნ ი, ხ უ ც ე ს ნ ი და მ ო ნ ა ზ ო ნ ნ ი და რ ა ც ს ა ე კ ლ ე ს ი ო ნ ი და ს ნ ი ა რ ი ა ნ, ყ ვ ე ლ ა ჰ ყ ო ნ დ ი დ ლ ი ს ა და ს ა წ ო ლ ი ს მ წ ი გ ნ ო ბ რ ი ს ს ა კ ე ლ ო ი ს ა“ არიანო (4₅₇₋₅₉).

შემდეგ-კი, მაგ. ლაშა-გიორგისა, რუსუდანიისა, დავით ლაშას-
ძისა, დიმიტრი თავდადებულისა და ვახტანგ მეფეთა დროს ამირ-
სპასალარი მრავალჯერ იხსენიება (იხ. ჟამთაღ. * 843, 862, 903,
890, 886 გვ. 688, 706, 744, 732, 729).

არც დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ნაწარმოებში, არც
„მატიანე ქართლისაჲ“-ში და არც სხვა რომელსამე საისტორიო
თხზულებაში სიტყვა „ამირსპასალარი“ არ მოიპოვება. სამაგიეროდ
ყველა ზემოაღნიშნულ ნაწარმოებში მოხსენებულია „სპასალარი“.
მაგ. ივანე ლიპარიტის ძის შესახებ „მტენე ქა“-ში ნათქვამია: იგი
„იყო თავად თავადთავე თანა ამის სამეფოსათა და სპასალარ სი-
კეთითა მისითა“ (* 497, გვ. 268). ხოლო როდესაც დავით დიდმა
კურაპალატმა სკლიაროსის წინააღმდეგ ბერძენთა კეისარის თხოვნი-
საებრ მისაშველებელ ქართველი ჯარის გაგზავნა გადასწყვიტა, „სპა-
სალარად თორნიკ განაჩინეს“-ო (ც. 2 იე. სი და ეფთჳმესი, 11).
არც XI ს. ისტორიკოსებს ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის
თხზულებებში მოიპოვება „ამირსპასალარი“. მათის სიტყვით ფარ-
ნავაზის და ვახტანგ გურგასლის დროს-საქართველოს ჯარების უფ-
როსს „სპასპეტი“ ეწოდებოდა (ც. 2 მეფეთა * 129—130, გვ. 21; ც. 2
მ. ს. ა ვახტანგის * 306, გვ. 125) და მართლაც ალბათ ასეც უნდა ყო-
ფილიყო. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მაშინ, არაბთა გამოჩენამდე,
„ამირსპასალარ“-ობა შეუძლებელია რომ ყოფილიყო.

მართო ის გარემოება რომ დავით აღმაშენებელის ისტორი-
კოსს „ამირსპასალარი“ მოხსენებული არა ჰყავს, ვერავითარ საბუ-
თად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ საზოგადოდ მას ხელისუფალთა
შესახებ ძალიან ცოტა ცნობები აქვს აღნიშნული. მაგრამ რაკი და-
ნარჩენ ქართულ საისტორიო მწერლობაში და ხელნაწერთა მინა-
წერებსა და ანდერძშიაც იგი არსადა გვხვდება, ამიტომ ამ გარემო-
ებას უნდა ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს. იქნებ მომავალში, თუ
ყველა მასალები შესაფერისის გულისხმიერებით განხილულ იქმნა,
გამოირკვეს კიდევ, რომ საქართველოს სამხედრო მინისტრს მართ-
ლაც მხოლოდ XII ს-ეში ეწოდა „ამირსპასალარი“-ს სახელი.

სიტყვა „ამირსპასალარი“ არაბულ-სპარსული რთული სიტ-
ყვაა, პირველი არის არაბული „ამირ“, ხოლო მეორე სპარსულია
„სიტაჳსალარ“. მაგრამ თვით სპარსულში და არაბულ-
ში ამ გვარი ორნაწილედ სიტყვა „ამირსიტაჳსალარ“
არ იხმარებოდა. არაბულ სამხედრო ტერმინოლოგიაში „ამირ“
10000 ჯარისკაცის მხედართმთავარს ეწოდება, რომელსაც ხელქევი-

თად ჰყავდა 10 „ყაიდი“. თითო მათგანს 1000 მეომარი ემორჩილებოდა (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 237), წმინდა გობრონის წამებითგანა ჩანს, რომ „ყაიდი“-ს, ანუ როგორც მემატიაზე სტეფანე მტბეგარ ეპისკოპოსი სწერს „კაეტ“-ს მართლაც 1000 კაცი ჰყოლია ხელქვეით, მაგრამ 10000-ც შეიძლებოდა ჰყოლოდა. იქ ნათქვამია: სარკინოზთა მეფემ გამოგზავნა საქართველოში ამირა აბულ ყასიმ ძე აბუსაჰისი და „აღჭურა ერთთა მრავლითა. კაეტებითა რჩეულითა რომელთა ჰყუანდა ათასეული და ბევრეული“-ო (სქს სმთხე 395). მაშასადამე, თუ „კაეტ“-ს ბევრეული ან 10000 მეომარი შეიძლებოდა ჰყოლოდა, მაშინ ამირა 10000-ზე მეტის მბრძანებელიც იქნებოდა. მაგრამ მაინც არაბულად მთავარ სარდალს ამირსპასალარს კი არ უძახდენ, არამედ „ამირ ალ-ჯუჟუშ“-ს. სპარსეთში კი ჯარის მბრძანებელს მართლად „სიფაჰსალარი“ (ვ. ბარტჰოლდი, Туркестан II, 238), ანუ სპასალარი ეწოდებოდა და თავში ქართულისავით „ამირ“-ი არ უჯდა.

„ამირსპასალარი“-ს უმთავრესი მნიშვნელობა ქართულში ლაშქრის სარდლობა და წინამძღოლობა უნდა ყოფილიყო და აკი ქართ. უმთავრადწერილი ამბობს „მხედართ-მთავარი... არს ამირსპასალარი“-ო (*862, გვ. 706). სამხედრო მინისტრის მოქმედება საქართველოში უფლებით შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ მეფეები თვით იყვნენ სახელმწიფოს ჯარის წინამძღოლად და მთავარსარდალად, ომშიც თითონ მიდიოდნენ და ბრძოლასაც თითონ უწყევდნენ საწოგადო ხელმძღვანელობას. ასე იქცეოდნენ მემატიაზეთა სიტყვით ბაგრატ III, გიორგი I, ბაგრატ IV, და გიორგი II. ბოლო დავით აღმაშენებლის შესახებ მისი ისტორიკოსი ამბობს, რომ იგი ომში მუდამ გულადად წინუძღოდა თავის ლაშქარს და „თვთ მეფე არა ვითარცა სხუაი ვინმე ზურგით უდგა ოდენ სპათა თვსთა ანუ შორით უზრახებდა ვითარცა ერთი მრავალთაგანი, არამედ უპირატეს ყოველთა თვთ წინა უვიდოდა“ და პირადის მაგალითით თავის ჯარს ამხნევებდაო (ცა მფსა დთსი *525, გვ. 292). დემეტრე I და გიორგი III დროსაც სამხედრო მინისტრს ფართო სამოქმედო ასპარეზი არ ექმნებოდა. მხოლოდ თამარ მეფის დროს სანამ იგი ქმარს მოიყვანდა ამირსპასალარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა კიდევ. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ თამარის ქმრის დავით სოსლანის დროს საქართველოს მხედრობის მთავარსარდალად ამირსპასალარი კი არა სჩანს, არამედ თვით

ომში წამავალი მეფე დავით, ამირსპასალარი-კი წინამბრძოლად იყო (ისტორნი და აზნი *701, გვ. 501).

ამიტომ შეიძლება აღამიანს ეფიქრა, რომ თამარ მეფემდე ამირსპასალარის არსებობის საჭიროება არც-კი ყოფილიყო. მათ მაგიერ სამხედრო საქმეს თვით მეფე განაგებდა, ხოლო „სპასალარნი“ თანამშრომლებად ჰყავდათ. ამ აზრს ადასტურებს დავით აღმაშენებლის მოქმედებაც. მაგ. როდესაც მეფემ ყიფჩაყნი საქართველოში გადმოიყვანა და მათგან მუდმივი ჯარი შექმნა, მან „დაუდგინა სპასალარნი და მმართველნი“ (ცა მწესა დ-თსი *536, გვ. 302). ივანე ლიპარიტის ძეც ბაგრატ IV დროს სპასალარად არის წოდებული და არა ამირსპასალარად (მტნე ქე *497, გვ. 268). მაგრამ მაინც ამგვარი დასკვნა სწორი არ იქნებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებითგანა ჩანს, რომ მაინც-და-მაინც უკვე გიორგი III დროს საქართველოს სამხედრო მინისტრი ამირსპასალარად იწოდებოდა, ესე იგი მაშინაც, როდესაც სახელმწიფოს გამგედ მოქმედი და გულადი მეომარი სარდალი-მეფე იყო. მაშასადამე, საქართველოს სამხედრო მინისტრის ამირსპასალარად წოდება რაღაც სხვა მიზეზის შედეგი უნდა იყოს.

საქართველოში ლაშქრის მთავარ გამგებელად ისეთს განთქმულს მეომარსა ნიშნავდენ, რომელიც თორნიკივით „წყობათა შინა აღზრდილიყო და სალაშქროთა საქმეთა“ (ცა იწესი და ეფთვმსი 15), ან ამირსპალარ სარგის მხარგრძელივით იყო „აღზრდილი ლაშქრობათა შინა და კაბუკობათა“ (ისტორნი და აზ-ზნი *631, გვ. 409, შეად. აგრედვე *670, 460 გვ.—461), ან გამრეკელთორელსავით, რომელიც სარგისის შემდგომ ამირსპასალარად იყო დადგენილი, „დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე“-ს (იქვე *607, გვ. 378) სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებითგან ჩანს, რომ ამირსპასალარის საზოგადოდ საზოგადოდ ის უნდა ყოფილიყო, რასაც „სალაშქრონი საქმენი“ (მტნე ქე *470—471, გვ. 244) ერქვა ხოლმე. რასაკვირველია „საქართველოსა ლაშქართა საქმე და განგება“ (ყამთა აღ. *874, გვ. 718) მის ხელში უნდა ყოფილიყო. უეჭველია, რომ „ლაშქრობათა მეცადინეობანი“ და „მხედართა განწყესებანი“, „სპათა დაწყობათა ღონენი და მიმართებანი“, როეელიც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით მეფის საზრუნავს შეადგენდენ

(ცა დთსი * 551, გვ. 319), ამირსპასალარის პირდაპირ მოვალეობად უნდა ყოფილიყო.

როდესაც მეფე თვით ომში არა ბრძანდებოდა, ჯარის წინამძღოლობა და სარდლობა ამირსპასალარს ედვა ვალად (ისტორნი და აზმნი * 652, გვ. 438): მაგ. თამარ მეფემ რომ საქართველოს შეერთებული მხედრობა სპარსეთში გაგზავნა, მთავარსარდლად სწორედ ამირსპასალარი იყო (იქვე * 712, გვ. 516). ამირსპასალარისავე მოვალეობად ითვლებოდა ლაშქრობის გეგმისა და მოქმედების შემუშავება და განხორციელება: [იქვე * 708-709, 710-711, გვ. 512, და 515). ამირსპასალარი ამას გარდა ვითარცა მთელი ჯარის თავი და წარმომადგენელი სხვა მხედართმთავრებს „შეუძღვებოდა“ ხოლმე, როდესა ძლევა-მოსილი ლაშქარი შინ დაბრუნდებოდა და მეფეს წარუდგებოდა (იქვე * 718, გვ. 525):

ეს დაკვირვება და დასკვნა, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების მიხედვით შედგენილი, „ქარის გარიგებითაც“ მტკიცდება: „ლაშქრობაჲ და ლაშქრობისა ვაზირობა ამირსპასალარის კელთარის. მას წინათ არავინ იტყვის რაჲ ვაზირობა იყოს“-ო (9¹⁸¹⁻¹⁸²). მაშასადამე, როდესაც ვაზირთა ბჭობა იყო ომიანობის დაწყობის შესახებ, პირველად ამირსპასალარს უნდა გამოეთქვა თავისი აზრი. ამასთანავე „ამირსპასალარი სპატიო ვაზირი არის და თავადი ლაშქართა“-ო (იქვე 19⁴⁴¹⁻⁴⁴²).

ამირსპასალარს ვითარცა ლაშქართა თავადს საქართველოს მთელი ჯარი და ყველა მხედართმთავარი ემორჩილებოდნენ, მისი ბრძანების შემკითხველნი და აღმასრულებელნი იყვნენ. როდესაც მაგ. თაყათდინ თმოგველი ამირსპასალარის მიერ მოწინავე რაზმის „მხედართ მთავრად“ დანიშნული ამირსპასალარის ბრძანებისა და მიუხედავად შეებრძოლა მტერს და სდია მას, ისე, რომ ეს ამბავი მას არც აცნობა, ბრწყინვალედ გამარჯვებულსაც-კი „აბრალეებდეს თაყათდინს და უმეტეს ზაქარია (ამირსპასალარი) მქისედ ეტყოდა ამბისა უცნობელად შებმისათვის“-ო (ისტორნი და აზმნი * 713, გვ. 519).

საქართველოს სამეფოს მთელი ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდა: ერთი იყო „ქუეითნი ლაშქარნი“, მეორე „მხედარნი ლაშქარნი“. ლეონტი მროველს, მაგ. ერთ ბრძოლის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს: მეფემ „განაწესნა“ ქუეითნი იგი არავუსა იმიერ და ამიერ სიმაგრეთა შინა კართასა, ხოლო მხედრითა

ლაქრითა განვიდა“-ო (ცა მწფთა * 165-166, გვ. 41). შემდეგში როდესაც განსაკუთრებით ცხენოსანი შემოშობა შემოვიდა, „მხედრობა“ ხშირად მნიშვნელობით სპასა და ლაშქარს უღრიდა. დანიშნულებისდა მიხედვითაც საქართველოს ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყო დანაწილებული: ერთი ნაწილი ლაშქრისა განკუთვნილი იყო ქალაქთა და ციხეთა შინა მდგომად და დამკვირვებლად (ცა მწფსა დთსი * 533, გვ. 300), რომელსაც ციხეებისა და „ქალაქისა მცუელნი“ (ისტრნი და აზმნი * 714, გვ. 520), „მცუელნი ქალაქისანი“ (ქმთლმწერელი * 647 და 648, გვ. 575) და „ც.ი.ხ.ღ.გ.ან.ნი“ („მტნე ქა * 510, გვ. 279) შეადგენდნენ. რაწმს საქართველოს ჯარი მტრის ქვეყანას იპყრობდა, მაშინვე იქაურ ციხეებში მცველებს ჩააყენებდნენ ხოლმე (იხ. მაგ. ცა მწფსა დთსი * 512, გვ. 281 კარის შესახებ; იქვე * 544, გვ. 311 ანისის მცუელთა შესახებ და შირვანის ციხეების შესახებ და სხვაგან ბევრგან). მეორე ნაწილი მეფისა და მთავარსარდლის „თანმყოფელად და შოლაშქრედ“ (ცა მწფსა დთსი * 533, გვ. 300) იყო, მომქმედ საომარ ძალას შეადგენდა.

ხოლო შემადგენლობისდა გვარად საქართველოს ლაშქარში შედიოდნენ: 1 „სამეფოსა სპანი“ (ცა მწფსა დთსი * 536, გვ. 302), რომელიც საქართველოს ყოველ კუთხეთგან და თემითგან ცალკ-ცალკე გამომავალი საზნაურო და მოყმეთა ჯარი იყო, „სპანი იმერნი და ამერნი“ (ისტრნი და აზმნი * 701, გვ. 500), როგორც მაგ. ტაოს „ქუეყანისა ლაშქარი“ (იქვე * 637, გვ. 419) და ჯარები კლარჯთა, შავშთა, მესხთა, თორელთა, სომხითართა, ქართლელთა და სხვათა (იქვე * 610, გვ. 382-383). ამ „ლაშქართა“ თავთავისი „პატრონნი“ ჰყავდათ. (იქვე * 703, გვ. 503) და ამის გამო მათ შეიძლება საპატრონ-ყმო-ლაშქარი ვუწოდოთ.

დავით აღმაშენებელის მეფობის პირველ ხანებში ეს ჯარი პატარა იყო, არსებობდა მხოლოდ „მცირე გუნდი მხედრობისა“ (ცა მწფსა დთსი * 560, გვ. 328). მაშინ საპატრონ-ყმო ლაშქარი ასე მცირე რიცხოვანი იმიტომ ყოფილა, რომ სელჩუკიანთა მძლავრობისა და აოხრებისაგან „სამეფო აფხაზეთისა მცირე ჰქონდა... და შემცირებული ტყუეობათა და... ჭირთაგან“ (იქვე).

ამასთანავე თვით მეორარნიც სიმცირეს გარდა „შეჯაბნებული მრავლ-გზის მტერთაგან სივლტოლისათა“ თურმე „უცხენონი, უსაქურველონი და თურქთა მიმართ წყობისა ყოვლად უმეცარნი და ფრიად მოშინი“ (იქვე) ყოფილან. გასაოცარის მხნეობისა და დაუ-

ღალავის შრომის წყალობით დავით აღმაშენებელმა ის შესძლო, რომ საქართველოს ეს ჯარიც მძლავრ საომარ იარაღად გარდაქმნა: თანდათან მან „თვისისა სამეფოსა სპანი რჩეულნი და მოკაზმულნი, ცხენკეთილნი“ (იქვე * 536, გვ. 302) მეღვარი მტრის ღირსეულ მოწინააღმდეგედ აქცია.

2. ყივჩაყთა მუღმივი ჯარი, 40000 „წყობად განმავალნი“, რომელიც პირველად დავით აღმაშენებელმა 1118 წ. გადმოიყვანა და გადმოასახლა (იხ. ქლი ერის ისტორია II 514-516). მეფემ თავისი ახალი ლაშქარი და მეომარნი „განასრულნა ცხენებითა და საჭურველითა“ (ცა მფსა-დთსი * 535, გვ. 302), ამასთანავე „დააწყუნა გუარად-გუარად და დაუდგინნა სპასალარნი და მმართველნი“ (იქვე * 536, გვ. 302).

ამ აღმაშენებელის მიერ გადმოსახლებულ ყივჩაყთა მუღმივი ჯარს გარდა, რომელიც თამარ მეფის დროს უკვე ნახევარზე გაქართველებული იქმნებოდა, თამარის დროს სჩანან კიდევ „ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი“ (ისტრნი და აზმნი * 669, გვ. 458). მხოლოდ ჯერჯერობით დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, ესენიც წინანდლებივით გადმოსახლებულები იყვნენ, თუ დროებით იყვნენ მოსულნი საქართველოში.

უფრო-კი საფიქრებელია, რომ ახალი ყივჩაყნი „სამსახურად“ იყვნენ ჩამოსულნი იმიტომ, რომ ისტორიკოსის სიტყვით შანქორის ომის უწინარეს, როდესაც ქართველები აბუბაქრ ათაბეგის წინააღმდეგ გალაშქრებისათვის ემზადებოდნენ, „მას ჟამსა ძმა ყივჩაყთა მეფისა სევიზჯისა სავალათი აქა იყო სამსახურად დითა ლაშქრითა“ (ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456-457).

3 მაშასადამე. მესამე ჯგუფს „სამსახურად“ მყოფი კავკასიის მთეულთა ჯარი ეკუთვნოდა.

4. დასასრულ დავით აღმაშენებელმავე დააწესა მეფის პირადი მცველი ჯარი „მონა-სპებად“ წოდებული (ისტრნი და აზმნი * 22, გვ. 397). როგორც თვით სახელიც გვიჩვენებს, ესენი იყვნენ მონანი მეფისანი“ (ცა მფსი-დთსი * 542, გვ. 310), რომელნიც „ჰყუეს რჩეულნი“ დავით აღმაშენებელს „ვითარ ხუთ ათასი კაცი, ყოველნი ქრისტიანე ქმულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმხნითა“ (ცა მფსა-დთსი * 535, გვ. 302, აგრეთვე * 549 და 550, გვ. 317).

ყოველთვის როდესაც საქართველოს მეფე და სამეფო მტერთან საომრად ემზადებოდა ან ძლიერს ომში იყო, თავდაპირველად

ომიანობის დაწყებამდე და ზავის ჩამოგდებადმდე მეფე დიდებულ ხელისუფლებს და დარბაზის ერს დაეკითხებოდა ხოლმე. შავ. როდესაც შარვანშაჰ ფადლუნმა, სანამ ქართველები შანქორის „დალეწილ“ ქალაქისა და ზღუდეების აღებას შეუდგებოდნენ, მეფე ბაგრატ III-ის მოციქული მოუგზავნა და ზავი სთხოვა და მორჩილება, ყოველწლიური ხარჯის ძლევა და მსახურება აღუთქვა, საქართველოს მეფემ ვიდრე გადაჭრილს პასუხს შეუთვლიდა, „უბრძანა და შემოკრიბნა ყოველნი დიდებულნი წინაშე მისისა“ და მათ ომიანობის განგრძობასა და დაზავებაზე დაეკითხა. ამ დიდებულთა საბჭოს წევრებმა „სიბრძნითა გამოარჩიეს და უმჯობესად აწვიეს ზავი“-ო და მეფემაც ამის შემდგომ მოაჯე ფადლონს მოგზავნილის მოციქულის პირით დაზავების დასტური შეუთვალა (მტნე ქმ * 470—471, გვ. 244). თავარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანაც ვიცით, რომ ყოველ დიდმნიშვნელოვან სამხედრო მოქმედებას „დარბაზის“ თათბირი და ბკობა წინუძღოდა ხოლმე (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 603 და 604 შანქორის ომისა და სპარსეთში ლაშქრობის ამბავი).

რაკი „დარბაზი“ ლაშქრობას და ომს „დაასკენიდა“ („დამასკუნელმან ლაშქრობისამან“, ისტრნი და აზმნი * 610, გვ. 382, „დაასკუნეს ლაშქრობა“, ისტრნი და აზმნი 711, გვ. 516), ამის შემდგომ იწყებოდა „წუევა ლაშქრისა“ (ისტრნი და აზნი * 667, გვ. 456) ანუ „სპათა“ (მტნე ქმ * 468, გვ. 242) „წუევა ლაშქართა“ (ვეფხის ტყაოსანი, კაკაბ. 64_{გგ}, კარიჟ. 64_{კკ}). ამისათვის ხელმწიფე ბრძანებას გაცემდა („განსცა ბრძანება“ ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456) ხოლმე, რომ საქართველოს ჯარისათვის დაეგზავნათ „წიგნები წუევისა“ (ცა მწესი ღთსი * 544, გვ. 311 და შევსებული ქცა, მმ ღწესი ქცა გვ. 500, შენ. 9). ლაშქრის წვევის ბრძანების გაცემის უფლება მხოლოდ მეფესა ჰქონდა (ისტრნი და აზმნი * 638, 667, 708 709; გვ. 420, 456, 512). ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ თვით თამარ მეფის ქმრის მეფე დავით სოსლანის შესახებაც-კი ნათქვამია, რომ „მეფემან (დავით) შემყრელმან სპათამან ბრძანებითა თამარისითა“ გაილაშქრა პართთა ქვეყანაში (ისტრნი და აზმნი * 638, გვ. 420).

ლაშქრის „წუევისა“-თვის განსაკუთრებული მოხელეები, „კაცნი“ იყვნენ (მტნე ქმ * 468, გვ. 242), რომელთაც „ლაშქრის მწუეველნი“ (სუმბატ. ცა და უწყება * 574, გვ. 344) ერქვა. ჩვეულებრივ ლაშქრის მწვეველებად „შიკრიკნი და მალე-

მ ს რ ბ ო ლ ნ ი“ (ისტორნი და აზ-მნი * 667, გვ. 456, აგრედვე შევსებული ქა, მმ დ-ფსი ქცა, გვ. 500, შენ. 9) იგზავნებოდენ ხოლმე.

„წუევის წიგნებში“ აღნიშნული იყო ხოლმე ვადა ანუ „პაემანი“ (ცა მფსა დ-თსი * 531, გვ. 298 და * 610, გვ. 382), როდესაც ჯარი საომრად გამოწყობილი უნდა გამოცხადებულიყო. წიგნებში მაშასადამე „მზაობა“ (ცა მსა დ-თსი * 531, გვ. 298) იყო ნაბრძანები და აღნიშნული იყო რომ ბრძანა „მეფემან რათა მხა იყუნენ სპანი მისნი“ (ისტორნი და აზ-მნი * 709, გვ. 513). თანაც დასახელებული იყო ხოლმე პაემანი მზაობისა და შეყრისა. ამის შემდგომ ლაშქარნი „ეკაზმოდეს და ემზადებოდეს“ (ისტორნი და აზ-მნი * 671, გვ. 461), „იწყებდენ კაზმად“ (იქვე * 709 და 711; გვ. 513 და 516).

დანიშნულს „პაემანს“ და ადგილს საქართველოს სამხედრო ძალა მზად გამოწყობილი უნდა შეკრებილიყო. ამას „სპათა“ ანუ „ლაშქართა შეყრა“ ეწოდებოდა („შემყრელმან სპათამან“). ისტორნი და აზ-მნი * 638, გვ. 420; ლაშქართა „შემყრელი“, იქვე (*667 გვ. 457).

შეყრილ ჯარს მეფე ჯერ დაათვალიერებდა და გაუსინჯავდა იარაღსა და მოკაზმულობას ხოლმე. ამას „სპათა განახვა“ ეწოდებოდა (ისტორნი აზ-მნი * 711, გვ. 516). მაგ. როდესაც სპარსეთში გასალაშქრებლად გამზადებული საქარაველოს მხედრობა დანიშნულ პაემანს ტფილისში შეიყარა, თამარ მეფემ „განახვნა სპანი მისნი და იხილა აბჯართა კეთილითა და პატიოსნითა და მოუწონა აბჯარი და ცხენკეთილობა მათი, სიდიდე და სიმხნე სპათა მისთა“ (ისტორნი და აზ-მნი * 711, გვ. 516). ეს „განახვა“ ერთგვარი აღლუმი იყო, როგორც იგი შოთას „ვეფხის ტყაოსანს“ შია აღწერილი:

აღლუმი ვნახე. მეკეთა ლაშქართა მოკაზმულობა
სიჩაუქე და სიკეთე, კეკლუცად დარაზმულობა
და ტაიჯთა მათთა სიმალე, აბჯართა ხუარა-
(ზმულობა.

(კვაბ; გვ. 6³⁷⁰; კარიკ. გვ. 64³⁸⁰).

როდესაც მეფე თვით არ მიბრძანდებოდა ხოლმე ომში, მაშინ ლაშქრის განახვის შემდგომ მეფე სახელმწიფო დროშას საახლითგან გამოათინებდა, დალოცავდა ჯარს და დროშას ამირსპასალარს ჩააბარებდა. ამის შემდგომ ლაშქარი საომრად დაიძვრებოდა ხოლმე. თამარ მეფემ სპარსეთში მიმავალი საქართველოს სპა რომ განიხი-

ლა და ცხენკეთილობა და აბჯარკეთილობა მოუწონა, ამის შემდგომ ისტორიკოსის სიტყვით „მოილო დროშა სვიანად ხმარებული გორგასრიანი და დავითიანი და შეეცდრა მასვე ვარძიისა ღმრთის მშობელსა დროშა და ლაშქარი დალოცა... და მისცა დროშა ზაქარია ამირსპასალარსა და წარემართნეს სპარსეთად“-ო (ისტორნი და აზმნი * 712, გვ. 516—517).

ჯალალადინის შემოსევის დროსაც რუსუდან მეფემ „მოილო დროშა სეფე და მოუწოდა ივანე ათაბაგსა (რომელიც ამასთანავე ამირსპასალარიც იყო)... განაჩინა მეფემან რუსუდან სპათა მისთა [თავად]. უბოძა დროშა სამეფო სვიანი, წარავლინა ბრძოლად სულტანისა“ წინააღმდეგ (ქმალმწორლი * 744, გვ. 566—567).

ამ ომში საქართველოს ჯარის დამარცხების დროს როგორც ჩანს სახელმწიფო დროშას რალაც განსაცდელი დასტყდომია თავს და ამის გამო შემდეგში, როდესაც რუსუდანმა საქართველოს ლაშქარი მონღოლთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გაისტუმრა, „თვით დროშა სეფე არა წარგზავნა საქმისათვის ივანე ათაბაგისა“-ო (ქმალმწორლი * 760, გვ. 588).

ძლევაშინი ლაშქრობითგან რომ მობრუნდებოდა ხოლმე საქართველოს ჯარი, განსაკუთრებით თუ მეფე თვით ბრძოლის ველზე არ იყო, მაგრამ ისედაც, ჯერ მახარობელს მეფეს, ან დედოფალს აახლებდნენ, შემდეგ როდესაც თვით ლაშქარიც და დიდებულნიც დედაქალაქს მოაღწევდნენ, მაშინ კვლავ დარბაზობა იმართებოდა და ამირსპასალარი ვითარცა ჯარის მთავარი წარმომადგენელი დანარჩენ მხედართმთავრებს შეუძლებოდა, ომის ამბავს მოახსენებდა და უფრო თავსაჩინო ნადავლსა და ძღვენსა მიართმევდა (ისტორნი და აზმნი * 604, გვ. 374—375; გვ. 505 შენ. 4; * 718, გვ. 525).

დასაჩუქრებისა და ნადავლის განაწილების შემდგომ მეფე ლაშქარს დანითხოვდა ხოლმე. ამას „ლაშქართა გაყრა“ ეწოდებოდა (იქვე * 544, გვ. 311; * 607, გვ. 377; * 679, გვ. 474).

ამირსპასალარს თავის სამხედრო თანამდებობის ნიშნად „კრმალი“ ჰქონდა და მგზავრობაში თუ დიდ დარბაზობის დროს იგი „კრმალ-შემორტყმული“ იყო ხოლმე (მეფის კურთხევის წესი, გვ. 5—6). ამასთანავე მას, ვითარცა საქართველოს მთელი სამხედრო ძლიერების გამომხატველს, მეფის კურთხევის წესში განსაკუთრებული ადგილი და მნიშვნელობა ჰქონდა. „სამეფო კრმალი“

სანამ მეფე ეკურთხებოდა სწორედ მის ხელთ იყო და როდესაც ეკლესიაში მიდიოდნენ, ეს „სამეფო კრმალი ორთავე ხელთა ზედა“ მას ეტვირთა (მეფის კურთხ. წესი ნ 1—2), ხოლო როდესაც საეკლესიო კურთხევა გათავდებოდა და საკურთხეველის კარითგან ჩამოვიდოდა, მაშინ მეფის კურთხევის წესში ნათქვამი იყო „ამირსპასალარმან კრმალი შეარტყას“-ო (86), ალბათ როგორც საქართველოს ჯარის მთავარმა გამგემ და წინამძღოლმა. ამის გარდა ამირსპასალარს და ამილახორს, როგორც მხედართ მთავართ, „საკედარი ცხენი მართებს საურავად“-ო (კ. გარიგება 9¹⁸⁸—189).

„კარის გარიგებაში“ ამირსპასალარის შესახებ ამასთანავე აღნიშნულია, რომ „უამისოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალებდისო“ (19¹⁴¹—143). ასეც უნდა ყოფილიყო. ქვეყნის გაცემა სახარაჯოდ, ან მამულის წყალობა საყმოდ ვისთვისმე ამირსპასალარის დაუკითხავად იმიტომ არ შეიძლებოდა, რომ ლაშქარ ნადირობის საქმე მამულზე იყო დამოკიდებული და რომ ქვეყნის გაცემით და წყალობით დიდმნიშვნელოვანი საქმე არ შეფერხებულიყო, ამირსპასალარის დაკითხვა იყო საჭირო.

როგორც ყველგან საშუალო საუკუნოებში, საქართველოშიც არა ერთხელ ყოფილა, რომ ამირსპასალარს კიდევ სხვა ვაზირობაც ჰქონოდა შინიჭებული. მაგ. გიორგი III დროს ივანე ორბელი მანდატურთა-უხუცესი და ამირსპასალარი იყო (ისტორი და აზმნი * 598, გვ. 388). ყუბასარი „იყო ამირსპასალარი და მანდატურთა-უხუცესი“ (ისტორი და აზმნი * 623, გვ. 405). კიაბერიც თავის თავზე სწერს „მე მანდატურთა-უხუცესმან და ამირსპასალარმან“-ო (1190 წ. შეწ. წიგ., ისტ. საბ. შიომღ. მონ. 22).

ცხადია და ამას თვით სახელწოდებაც ამტკიცებს, რომ ამირსპასალარი სპასალართა უფროსი უნდა ყოფილიყო და სპასალარნი მის ქვეშეთი მოხელენი იქმნებოდნენ, მაგრამ ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ არსებობს.

„სპასალარი“ საქართველოში ბევრი უნდა ყოფილიყო. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: ბრძოლის ველითგან დაბრუნდნენ და „მოვიდეს... სპასალარნი და სპასპეტნი“-ო (ისტორი და აზმნი * 676, გვ. 469). საფიქრებელია, რომ თვითოეულს თემს და კუთხეს საქართველოში თავის სპასალარი უნდა ჰყოლოდა, მაგრამ გასაოცარია, რომ ქართ. წყაროებში სახელდობრივ ვგონებ მარტო „სამცხის სპასალარი“-ა მოხსენებული (ისტორი და აზმნი * 649,

გვ. 434—435. უამთაალ. *795, გვ. 633. *826, გვ. 671. *874, გვ. 718. *907 და 920, გვ. 749 და 768. ზარზმის წარწერა იხ. ე. თაყაიშვილის *Арх. вкв. I*, 47). იქნება ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს, რომ სამცხის სპასალარი ვითარცა მეწინავე ჯარის უფროსი ომების აღწერილობაში რასაკვირველია სხვებზე უფრო ხშირად უნდა იყოს მოხსენებული? დამაფიქრებელია, რომ „კარის გარიგ.“-შიაც¹ მხოლოდ სამცხის სპასალარი გვხვდება (15₃₃₂—₃₃₃), მაგრამ ესეც-კია რომ ეს ძეგლი მთლად შენახული არ არის და შეიძლება სწორედ დაკარგულს ნაწილში ყოფილიყვნენ სხვა თემის სპასალარი მოხსენებულნი.

მე-XXII-ე საუკ. მეფის კურთხევის წესის განგებაში ნათქვამია, რომ როდესაც მეფედ განმზადებული საყდარში გაემგზავრება, „ამირსპასალარი კრმალ-შემორტყმული მარჯუენითკერძო ჰყვებოდეს... და ამილახორი და მებაჯრეთ-უხუცესი კრმალ შემორტყმულნი ივე ამირსპასალარის კერძო ვიდოდენ“-ო (მეფის კურთხევის წესი, გვ. 5—6). ამ წესითგან ჩანს, რომ ამილახორსა და მებაჯრეთ-უხუცესს ვითარცა სამხედრო თანამდებობის პატრონთ ამირსპასალართან რაღაც დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდათ. და „კარის გარიგება“-ში მართლაც სწერია: „ამირახორი ვაზირი არის ამირსპასალარისა“^ო (9₁₈₂—₁₉₁). ხოლო „მებაჯრეთ-უხუცესი ღმეაბჯრენი ღმესართყლენი ღსაჯინიბოს შემავალნი ყოველივე ამირახორის კელისანი არიან“-ო (იქვე 9₁₅₃—₁₅₅). მაშასადამე ამილახორი ამირსპასალარის თანაშემწე ხელისუფალი იყო, მებაჯრეთ-უხუცესი ღმეჯინიბეთ-უხუცესი კი ამილახორის ხელქვეითი მოხელენი ყოფი-

1) ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველის მიერ აღწერილ სარაკო პირველი მეფის ფარნაოზის სამეფოს წესწყობილებაში ნათქვამია, ვითომც ფარნავაზმა „ერისთავთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინნასპასალარნი დაათასისთავნი და მათ ყვოელთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო დასაერისთო“ (ც-ა მეფეთა *130, გვ. 21). მაშასადამე აქ სპასალარნი პირდაპირ მთავარ მხედართმთავარს-კი არ ემორჩილებოდნენ, არამედ ერთსთავებს. ამასთანავე სპასალართ სამოქალაქო მმართველობის მოვალეობაც ჰქონიათ, მაგრამ ჯერ ერთი ეს სურათი ლ. მროველის სიტყვით უძველესი ხანის წესწყობილების გამოჩნატველი უნდა იყოს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო მოწყობილი უნდა ყოფილიყო «მისგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა» (იქვე) ამას გარდა ლ. მროველის მიერ აღწერილი წესწყობილება სულ სხვა საფუძველზე—სამხედროზეა დამყარებული, ვიდრე იმ დროს იყო, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვიკვლევთ და ამის გამო ის ჩვენი მიზნისათვის ვერ გამოგვადგება.

ლახ. ამიტომაც არის რომ კანონი ბრძანებდა: „რასაც ამირსპასალარი იურვოდეს სალაშქროსა საქმეს, მასვე გვერდით ა(დგენ) იგიცა (ესე იგი ამირახორი) და მეაბჯთეთ-უხუცესი და მათნი მუახლენი“-ო. (იქვე 9¹⁸⁰⁻¹⁹¹).

„ამირახორი“ [ისტორი და აზნი *601—602, 632; გვ. 371—372, 410) დიდი ხელისუფალი იყო. თვით სახელწოდება არაბულია (ამირ-ახურ) და უფროს შტალმაისტერსა ნიშნავს. ამირახორობის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ამირახორობის შემდგომ საფეხურად ამირსპასალარობა იყო (ისტორი და აზნი *632, გვ. 410), მეტადრეკი ის უპირატესობანი, რომელნიც ამირახორს მინიჭებული ჰქონია: ჯერ ერთი ის რომ დარბაზობის დროს, როგორც ნათქვამია „ქარის გარიგება“-ში, „ამირახორიც... ორთა (ვაზირთა) სწორედ ნახოს მეფემან“-ო (14⁴¹⁰), ესე იგი მას იმნაირივე პატივისცემა და უპირატესობა ჰქონდა, რაც მეჭურჭლეთ-უხუცესსა და მსახურთ-უხუცესს ეკუთვნოდა. მეორე ის რომ ქვეშეთ მოხელეთაგან მარტო ამირახორს ჰქონდა უფლება ვაზირთა ბჭობას დასწრებოდა. იგი ვაზირობის წევრი იყო. 'თუმცა მისი უფლება შედარებით უფრო შესლუღვილი ყოფილ და მას მხოლოდ „ვაზირებასა ზედან ამირახორსა მათ უკანით... ზესკამი უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვს, რასაცა არა ჰკითხვენ, და რაჲ (ჰკითხონ, მაშინ-ღა პასუხს იტყვის“-ო, განმარტებულია „ქარის გარიგება“-ში (19⁴⁵⁰⁻⁴⁵¹). მასადაამე მხოლოდ სათათბირო უფლება ჰქონდა და არა ვადამწყვეტი. თუ გავიხსენებთ რომ დანარჩენ ქვეშეთ მოხელეთაგან ალც ერთს არამც თუ სათათბირო ხმა არ ეკუთვნოდათ, ვაზირობას ვერც-კი დაესწრებოდენ ხოლმე, მაშინ ცხადი იქნება რამდენად მაღლა მდგარა ამირახორი. ამირსპასალარსავით ამილახორსა ვითარცა სამხედრო უწყების წარმომადგენელს „ხმალი“ ეკუთვნოდა. არამც თუ მარტო მეფის კურთხევის დროს იყო ხოლმე იგი. „კრმალ-შემორტყმული“ (მ. კურთხევის წესი. გვ. 5—6), არამედ „კრმალი ამირახორსა არტყია დარბაზობასა ზედან“-ც (კ. გარიგება 2²⁸⁻²⁹). ლაშქრობის დროსა და სალაშქრო საქმეებზე „ურვის“ დროს ხომ თავისთავადაც ცხადია, რომ იგი ხმალ-შეიორტყმული იქნებოდა.

დარბაზობის დროს ამილახორს თან ახლდენ მის ქვეშეთი ხელისუფალნი, „მებაჯრენი“, რომელნიც „ზურგით დგანან“-ო (კ. გარიგ. 2²⁹—3¹). მებაჯრეთაგან ერთი „ქარგ“ მებაჯრედ ითვლებოდა და მას

ერთგვარი უპირატესობა ჰქონდა: როდესაც დარბაზობის დროს ამირახორის „დაჯდომისა ჟამი მოვიდეს, კრმალის კარგს მებაჯრესა მისცეს და იგი მკარს ჩამოიკიდებს“-ო (იქვე 2₃₀₋₃₂).

„მებაჯრეთ-უხუცესის“ შიომღ. 1227—1230 წ. სიგელ. ქები II, 100 და 101, მეფის კურთას. წესი 6. კარის გარიგება 9₁₈₃₋₁₈₄), როგორც თვით სახელიც გვიჩვენებს, „მებაჯრეთა“ (ქ. გარიგება 2₃₀₋₃₁, 9₁₈₄) უფროსად უნდა ყოფილიყო. ვითარცა ამილახორის ქვეშეთს მოხელეს, მას რასაკვირველია ამილახორზე გაცილებით ნაკლები უფლება და პატივისცემა ჰქონდა. „მებაჯრეთა-უხუცესის უფლება არა ჰქონდა, რომ ვაზირობას დასწრებოდა და მხოლოდ, როდესაც ვაზირები მას „სამოციქულოდ“ დაიბარებდენ, მაშინ შეეძლოთ იგი სავაზიროს შეეყვანათ (იქვე 19₄₅₇₋₈, 20₄₅₉). მებაჯრეთ-უხუცესსაც ვითარცა სამხედრო უწყების მოხელეს „კრმალის“ ეკუთვნოდა და მეფის კურთხევის დროს იგი „კრმალ-შემორტყმული“ მიდიოდა ხოლმე ამირსპასალარსა და ამილახორის გვერდით (მ. კურთხევის წესი, გვ. 5—6). უეჭველია სალაშქრო საქმეების დროსაც იგი „კრმალ-შემორტყმული“ იქნებოდა.

მებაჯრეთ-უხუცესს ვითარცა აბჯრის მთავარ გამგე მოხელეს მეფის კურთხევაში თავისი განსაკუთრებული მოვალეობა ჰქონდა და წესში ნათქვამი იყო: როდესაც მეფე საყდარში საკურთხებლად წაბრძანდეს და როდესაც უკან დაბრუნდეს „მებაჯრეთ-უხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში და უკანა უდგეს მეფესა“-ო (გვ. 6). რამდენი იყვნენ მებაჯრენი არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, რომ არა ერთი და ორი. მებაჯრეთაგან ერთი „სეფე-მებაჯრე“-დ იწოდებოდა (ქ. გარიგება 2₃₁), ერთს მათგანს კიდევ „ქარგი მებაჯრე“-ს სახელი ჰქონდა (იქვე 2₃₁).

ყველა მებაჯრეებს დარბაზობის დროს „ჯაჭვი აცვია“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (2₃₁₋₃₂). ეს ჩასაცმული ჯაჭვი გიორგი მეფეს, თამარის მამას, თვით ვერცხლისა შეუქნია სალმასურის სახესა ზედა და მას ჩაიცმიდენ“-ო (იქვე 2₃₃₋₃₄). კარის გარიგებითგან კარგად არა ჩანს, გიორგი მეფეს მარტო ის ცვლილება შემოუღია, რომ ჯაჭვი დარბაზობის დროს ვერცხლისა უნდა ყოფილიყო და სალმასურად გაკეთებული, თუ თვით მებაჯრეთა ჯაჭვით შემოსვის წესიც პირველად

მთლად მას შემოუღია? უფრო კი საფიქრებელია¹, რომ პირველი აზრი იყოს სწორე. „სეფე მებაჯრე“-ს, როგორც მოსალოდნელიც არის, „ჯაჭვი აცვია უთეთრესი“ (კ. გარიგება 2₃₁—₃₂).

მებაჯრეთა გარდა „აბჯრის მტვირთველი“-ც არსებობდა, საგანგებო მოხელე, რომელსაც აბჯარად ეჭირა და ომში თავის პატრონს ეხმარებოდა. აბჯრის მტვირთველის მოვალეობა იმდენად მარტივი არ ყოფილა, რომ ყველას უსწავლელად შესძლებოდა. ამისათვის საგანგებო გაწვრთნა და დახელოვნება იყო საჭირო ისე, რომ ამ თანამდებობის კაცი ჩვეულებრივ „აღზრდილი იყო აბჯრის მტვირთველად“ (ჟამთააღმ. * 925, გვ. 770). თუმცა მეფის აბჯრის მტვირთველი შენახულ წყაროებში მოხსენებული არ არის, მაგრამ. უეჭველია ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს იმიტომ, რომ დაუჯერებელი რამ იქნებოდა გვეფიქრა, ვითომც მეფეს აბჯრის მტვირთველი არა ჰყოლოდეს იმ დროს, როდესაც დანამდვილებით ვიცით, რომ აბჯრის მტვირთველი სამცხის მთავარსაც კი ჰყავდა (ჟამთააღმ. * 925, გვ. 770). მეფის კურთხევის დროს, როგორც ვნახეთ, მეფის აბჯრის მტვირთველობის მოვალეობას მებაჯრეთუხუცესი ასრულებდა და სამეფო ფარი, ლახტი და ქარქაში მას ეჭირა (გვ. 6).

რაკი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, „საჯინიბოს შემავალნი ყოველნივე ამილახორის კელისანი“ იყვნენ, ამიტომ ალბათ მეჯი. ნიბეთ-უხუცესი“-ც (ისტორნი და აზმნი * 614, 615, 622; გვ. 388, 389, 396) ვითარცა საჯინიბოს ხელოსანთა, მეჯინიბეთა, მთავარი გამგე ამილახორის ქვეშეთი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო და სამხედრო უწყებას უნდა ჰკუთნებოდა. მეჯინიბეთ-უხუცესის გამგებლობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო ის განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „საჯინიბო“ რქმევია (კ. გარ. 9₁₈₃). ხოლო ხელქვეით მოხელეებად „მეჯიხიზენი“ უხდა ჰყოლოდა, რომელნიც უკვე მე-X საუკ. სიგელში გვხვდებიან (შიომლ. ისტ. საბ. 3 და „კ. გარ.“ 18₄₁₅). ერთ მეჯინიბეთაგანს თურმე „ზარდახნის მეჯინიბე“ ეწოდებოდა (კ. გარ. 10₂₀₇—₂₀₈; ₂₀₉—₂₁₀), მაგრამ ვგონებ ის ზარდახნის-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო და არა მეჯინიბეთ-უხუცესისა.

ამირსპასალარისავე სახელოს ეკუთვნოდენ აგრედვე „აჩუხნი და ამირჩქარი და მერმეთ-უხუცესი“ და, როდესაც ამირსპასალარი,

1) ამას დედნის სიტყვები „მას ჩაიციმდენ“-ო გვაფიქრებინებს.

თავის თანამშრომლებითურთ სალაშქრო საქმეს „იურვოდა“, აჩუხ-
ჩი, ამირჩქარი და მერემეთ-უხუცესი „წინათ ღვანან შორს და სი-
რულადაც წინათ იარებიან“-ო, ნათქვამია „ქარის ვარიგებაში (9₁₉₁—
192). მეტი ამ მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესახებ ჯერჯერობით
არა ვიცით-რა.

ორიოდ სიტყვის თქმა შეიძლება მხოლოდ „მერემეთ-უხუ-
ცესის“ შესახებ (9₁₉₁, 16_{374—375}, 18₄₁₂). მას როგორც ეტყობა
საგანგებო დაწესებულება ჰბარებია, რომელსაც „სარემო“ რქმევია
(კ. გარ. 3₄₉). ამ დაწესებულების ერთი მოხელის სახელიც არის შე-
ნახული და თურმე „სარემოს ნაცვალი“ (კ. გარ. 3₄₉) ეწოდებ-
ოდა. ხოლო რაკი „სარემოს ნაცვალი“ ყოფილა, თავისდათავად
ცხადია, რომ „სარემოს უხუცესი“-ც უნდა ყოფილიყო, ამას
გარდა რასაკვირველია „მერემენი“-ც, რომელიც „კ. გარ.“-შიც
არიან დასახელებულნი (16_{376—375}).

ამირახტრსა და მეაბჯრეთ-უხუცესს ექვემდებ-
არებოდა აგრეთვე ერთი განსაკუთრებული დაწესე-
ბულება, რომელსაც „ზარდახანა“ ეწოდებოდა (კ. გარიგება
9₁₉₁). ამ დაწესებულებაში ინახებოდა „ერთის ტანსაც-
ლის აბჯრის მეტი სხვაჲ ყველა აბჯარი, რაზომიცა თანა აქვს:
ჯაპკვი, მუხარადი, კრმალი, ქაფა, საბარკული, მშვლდ-კაპარქჲ,
ლახტი, შუბი, სრულიად ყოველივე უხავირი მოჭედილი და ხამი
აკაზმულობა, რაც ზედ აბია, და რაც საცხენე ჯავშანი,
მანჯუვები აბრეშუმისა, ცხენის ყელსაბამი მოჭედილი, კანჯრის კუდი
და მასთან ყველა, დიდი დროშა, დაბარჩამნი ორნივე
თავგადაჭედილნი, ერთი თეთრი და ერთი შავი, შუბი. სეფე
ალმითა“ (იქვე 9₁₉₆—10₂₀₁),—ერთი სიტყვით ზარდახანა ყო-
ყოველგვარ აბჯარ-იარაღის და სამხედრო ნიშნე-
ბინა და სამკაულის საწყობი ყოფილა. „ზარდახანის“
შემადგენლობა ამტკიცებს, რომ თავდაპირველად მას ალბათ „ზარ-
დახანა“ უნდა რქმეოდა, და მხოლოდ შემდეგში დამახინჯდებოდა
„ზარდახანად“. „ზარდახანა“ სპარსული სიტყვაა, რაც სპარსულად
იარაღისა და ნიშნების საწყობს ჰნიშნავდა, გეომახულად „ცოფჲ-
ჰაუს“-ს რომ ეძახიან.

„ზარდახან“-ის სათავეში იდგა გამგე, რომელსაც „ზარდა-
ხანის უხუცესი“ (იქვე 9₁₉₃—194 და 10₂₁₁—212) ეწოდებოდა. ამას
შარდა არსებობდა „ზარდახანის მილარე“ (იქვე (10₂₀₆, 368)-
„ზარდახანის მეჯახიბე“ (იქვე 10₂₀₇—208, 10₂₀₉—210), „მის-

რატულთ-უხუცესი“ (იქვე 10₂₀₆—210) და როგორც ვიცით „ზარდახნის მწიგნობარი“-ც (იქვე 9₁₉₄, 195; 10₂₀₄—205 და ქვბი II, 162). უეჭველია „კვახჭირის დავთარში“, რომელიც თ. ჟორდანიამ გამოსცა, დედანში ეწერებოდა „ზარდახნის მწიგნობარსა... კელითა დამიწერია“-ო და არა „ზარდახნის მწიგნობარსა“, როგორც ქვბშია დაბეჭდილი (ქვბი II, 162₅—6). მხოლოდ ჩვენ უკვე ვიცით რომ ზარდახნის მწიგნობარი ამირსპასალარსა და ამირახორს კი არ ექვემდებარებოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესს.

როგორც „კ. გარ.“-თვანა ჩანს, ზარდახნის უხუცესი ზარდახნის მოლარე და მისრატულთ-უხუცესი უფროსი მოხელეები იყვნენ, მისრატული და ზარდახნის მეჯინიბე მცირე მოხელეებად ითვლებოდნენ. ამასთანავე ზარდახნის-უხუცესსა და ზარდახნის მოლარეს ჰბარებია აბჯარ-იარაღი და როდესაც დასჭირდებოდათ, ისინი აძლევდნენ ხოლმე ზარდახნითგან. მაგ. როდესაც მეფისათვის ცხენი უნდა მოეყვანათ, აღვირს და უნაგირს ზარდახნის მოლარე მისცემდა ხოლმე (კ. გარიგება 10₂₀₅—208; 10₂₀₈—209), ხოლო მათრახს ზარდახნის უხუცესი (იქვე 10₂₁₁). მისრატულთ-უხუცესის შესახებ ნათქვამია, რომ იგი იმ ცხენზე „შეჯდების“-ო, რომელსაც მისრატულისა და თავის მიერ შეკაზმულს ზარდახნის მეჯინიბე „მიუყენებს“ (იქვე 10₂₀₉—211). მაგრამ არა ჩანს, ეს ცხენი მეფისათვის იყო, თუ აქ მისრატულთ-უხუცესის საკუთარ ცხენზეა ლაპარაკი? ზარდახნის მეჯინიბე და მისრატული კი ცხენის შემკაზმავები იყვნენ (იქვე 10₂₀₆—210).

როდესაც მეფე ცხენით სადმე წაბრძანდებოდა, „ზარდახნის უხუცესი და ამერთ აჩუხჩი წინათ იარების, ჯუარის-მტკრთველსა და მეფეს შუა“ (იქვე 10₂₁₂—213). სანამ მეფე ცხენზე იჯდა, ეს ორი მოხელეც ცხენით მისდევდა, „სადაც მეფე მივა, ცხენისაგან ჩამოვა, აჩუხჩიც მანამდი ცხენით მივა“ და იქვე ჩამოხტება (იქვე 10₂₁₃—213). როგორც მოსალოდნელიც იყო ზარდახნის მეჯინიბე და მისრატულთ-უხუცესი მეფის მგზავრობის დროს „ორივენი უკანით იარებიან“ (იქვე 10₂₁₁—212).

საქართველოს სახელმწიფოს სხვა დაწესებულებებსავით ზარდახანაშიც ყოველ დანახარჯის ანგარიში წერილობით უნდა ყოფილიყო აღნუსხული, ხოლო წელიწადში ერთხელ, წლის თავს საერთო და საბოლოო ანგა-

რიში უნდა მოეხდინათ. ეს უკანასკნელი ანგარიში იმავე დროს შემოწმება-რევიზიონისათვის იყო და ზარდახანაში მაშინ რაჟდენიმე მოხელე უნდა შესულიყო და შეემოწმებინა. „კარის გარიგება“-ში სახელდობრ ნათქვამია: „ამილახორი, მეაბჯრეთ-უხუცესი, ზარდახანის-უხუცესი და მწიგნობარი წელიწადსა შიგან ერთხელ ზარდახანს შევლენ და ზარდახანის-მწიგნობარი დასწერს, ანგარიშს იქმენ ღ საანგარიშოს. გოდორსა შიგან ჩასდებს“-ო (9₁₉₃—196). როგორც ჩანს ზარდახანის ანგარიშებისა და მდგომარეობის ამგვარი შემოწმება ყოველ წლის დამდეგს უნდა მოეხდინათ. „კარის გარიგება“-ში პირდაპირ არის აღნიშნული: ზარდახანის მწიგნობარმა „ყოველი რაჟ ასწეროს წლისთავსა, ერთი უნაგირი ზარდახანის მწიგნობარს“ უნდა მიეცესო (იქვე 10₂₀₄—205). განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია „საანგარიშო გოდორი“, რომელშიაც თურმე ინახებოდა ზარდახანის ყოველწლიური ანგარიში და შემოწმების საბუთები. ამგვარი „საანგარიშო გოდორი“, როგორც ირკვევა, საქართველოს სამეფოს ყველა მთავარ დაწესებულებაში ყოფილა და საანგარიშო საბუთების საცავი, თავისებური „გროსბუხ“-ი ყოფილა. როგორც ეტყობა ამ „საანგარიშო გოდორებს“ საგანგებო მცველი მოხელეები ჰყოლია მიჩენილი და ალბათ მათ თუ ეწოდებოდათ „მეგოდრენი“, უკვე მე-X-ე საუკუნის საბუთში რომ არიან მოხსენებულნი (შიომლ. ისტ. საბ. 3₂—3).

§ 5. მანდატურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მანდატურთ-უხუცესი“ ქართულ საისტორიო თხზულებებში პირველად გიორგი III დროს არის მოხსენებული (ისტორი და აზმნი * 598, გვ. 368). შემდეგი თვით მე-XIII-ე საუკუნეშიაც ხშირად გვხვდება და ჩვეულებრივია (1190 წ. თამარ მეფის სიგელი, შიომლ. ისტ. საბ. 22.—ჟამთააღმ. * 743, გვ. 566. * 758, გვ. 584. * 765, გვ. 594. * 792, გვ. 609. * 792—793, გვ. 631. * 855, გვ. 700. * 870, გვ. 714. * 890, გვ. 732. * 925, გვ. 770 და * 927, გვ. 772.—მეფის კურთხ. წესი და ბევრგან სხვაგანაც). საფიქრბელია, რომ ეს ხელისუფლება გიორგი III-ზე კარგა ხნით უწინარესაც უნდა ყოფილიყო, იმის თქმა და დამტკიცება მაინც-და მაინც შეგვიძლიან რომ „მანდატურნი“ საქართველოში უკვე მე-XI-ე საუკუნეში არსებობდნენ და ბაგრატ IV დროს გიორგი მთაწმიდე-

ლის ცხოვრებაში (გვ. 330) და გიორგი II 1072 წ. სიგელში (შიომღ. ისტ. საბ. 12; ს. კაკაბაძე, შიომღ. სამი სიგელი 5) არიან მოხსენებულინი. თამარ მეფის დროს „მანდატურთ-უხუცესი“ არა ერთხელ და ორჯერ იხსენიება (ისტორი და აზმნი * 631, 654 და 677, გვ. 410, 440 და 470).

თამარის ისტორიკოსს შენახული აქვს ერთი ძვირფასი ცნობა ამ თანამედრობის შესახებ. მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: დიდებულმა მეფემ „განაჩინა და უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი ოქროსა ხელთა მისთა“-ო (იქვე * 631, გვ. 410). ცხადია, რომ რაკი თამარს მანდატურთ-უხუცესისათვის ვაზირად დანიშნის დროს ოქროს არგანი მიუცია, მაშასადამე ოქროს არგანი მანდატურთ-უხუცესობის საგანგებო ნიშანი უნდა ყოფილიყო. მარალაც, მე-XIII-ე საუკ. მეფის კურთხევის „განგება“-ში სწერია: „მანდატურთ-უხუცესი სამანდატუროსა არგნისა ხელთამქონებელი შემდგომად ჯუარის-მტკრთველისა წინა უვიდოდეს მეფესა“-ო (გვ. 6, —). ამგვარად ირკვევა, რომ იმ ოქროს არგანს, რომელიც თამარ მეფემ მანდატურთ-უხუცესად დანიშნულს ჭიაბერს უწყალობა, „სამანდატურო არგანი“ რქმევია და მის ხელისუფლობის განსაკუთრებულ დკუთვნილება დანიშანი ყოფილა. შემოთმოყვანილი ცნობითგანვე ჩანს აგრეთვე, რომ მანდატურთ-უხუცესი მეფის გამობრძანებისა და მგზავრობის დროს ობერცერემონიმახსტერის მაგვარ ხელისუფლად მოსჩანს. როგორც თვით სახელიდგანაც ცხადია, მას ხელქვეით მოხელეებად მანდატორნი უნდა ჰყოლოდა.

მაგრამ მართლამ დროს-კი არა, დარბაზობისა და პურობის დროსაც მანდატურთ-უხუცესს ხელთა არგანი ეჭირა და ამავე მოვალეობას ასრულებდა თურმე. „ქ. გარიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „მეფე უბრძანებს მანდატურთ-უხუცესსა, იგი არგანს დაავდებს და ამირეჯიბი არგანს აიღებს. მანდატურთ-უხუცესი ტახტს წინ მიდგების, «პური მოიღეო». მანდატურთ-უხუცესი მობრუნდების, არგანს გამოუღებს და პურის წინაობას იურევს“-ო (ქ. გარიგება 17^{383—386}).

მანდატურთ-უხუცესი როგორც ვიციით ვაზირი იყო და „პატივი მისი (ამირსპარსალარისა) და მანდატურთ-უხუცესისა სწორი არის“-ო (ქ. გარიგება 19^{443—444}).

თუ მანდატურთ-უხუცესის სახელს მივაქცევთ ყურადღებას და დავაკვირდებით, ადვილად შევამჩნევთ რომ იგი ორნაწილად სიტყვაა და პირველი „მ ა ნ დ ა ტ ო რ“ ბერძნულ-ლათინურია, ხოლო მეორე „უხუცესი“—ქართულია. მაგრამ თუ ისიც ბერძნულად გადავთარგმნეთ, მაშინ იქნებოდა „პროტოს“. მართლაც ბიზანტიაში არსებობდა მოხელე ექსკუვიტების „პროტომანდატორი“ (πρωταμχανδρατάρ τῶν ἐξχαυτῶν), რომელიც კეისრის სეთე-ლაშქრისა და მონა-სპების უფროსი იყო. იგი მხოლოდ „ექსკუვიტების ტოპოტირიტს“ ანუ ნაცვალს ექვემდებარებოდა. დანამდვილებით არ ვიცით, ბიზანტიელს პროტომანდატორს არგანი ექირა ხოლმე, თუ არა. მხოლოდ საფიქრებელია, რომ მასაც უნდა ჰქონოდა არგანი იმიტომ, რომ მის ხელქვეითებს, სკრივონებს, თანამდებობაზე დანიშვნის დროს მეფე არგანს უწყალობებდა ხოლმე. (იხ. Велыев. Ежед. приемы, 12 და 73). მაგრამ ქართველ მანდატურთ-უხუცესსა და ბიზანტიელ პროტომანდატორს შორის სხვა არა იყოს რა, ის განსხვავებაც იყო, რომ ბიზანტიელ მოხელეს მანდატორნი არ ექვემდებარებოდენ, ქართველს კი მანდატურნი ჰყავდა ხელქვეით. თუ ამ მხრივ მანდატურთ-უხუცესი ბიზანტიელ ხელისუფლებს შევადარეთ, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ქართველი მანდატურთ-უხუცესი „დრომის ლოგოთეტ“ს ანუ სახელმწიფო ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსს მიაგავდა: სწორედ „დრომის ლოგოთეტს“ ექვემდებარებოდენ მანდატორნი, რომელნიც თანსდევდენ დიდებულ ხელისუფლებს, დესპანებსა და სხვებს (Н. Скабалапович. Византийское государство და სხვა, გვ. 176).

„კ. ვარიგება“-ში ნათქვამია: „მანდატური სამასი სახლი არის ამიერ და იმიერ, ხოლო სამნი აზნაურნი არიან: იკუნკელისძე, შერაქისძე და ჯარნასძე და სხვაჲ გლეხია“-ო (5₉₃₋₉₅). ცხადია ესენი იყვნენ მანდატურთ-უხუცესის ხელისანი. აქ იმგვარადვე უნდა ყოფილიყო, როგორც მესაწოლეთ-უხუცესისა და მონადირეთ-უხუცესის შესახება სწერია. როგორც იქ ნათქვამია: „მონადირეთ-უხუცესისა ზემოთ დაგვიწერია. მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან ორას ორმოცი სახლი“-ო (იქვე 11₂₃₉₋₂₄₀), ხოლო მესაწოლეთ შესახებ აღნიშნულია: „შვდასი სახლი მესაწოლეთ სახლი არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“-ო (იქვე 7₁₂₅₋₁₂₆), ამგვარადვე მანდატურთ-უხუცესის შესახებ თავდაპირველად დედანში ასე ეწერებოდა: „მანდატურთ-უხუცესისა მის ხელი არის ამიერ და იმიერ მანდატურნი სახლი სა-

მასი“. მაშასადამე მანდატურთ-უხუცესს იმიერ-ამიერ სა-
ქართველოს მანდატურნი ექვემდებარებოდენ.

რა მოვალეობა ჰქონდათ მანდატურებს საქართველოში? ვაზი-
რობის დროს სავაზირო ოთახს გარეთ „მანდატურნი
გარეშემო შორს დგანან და ვისაც არ უბრძანებენ, არავის
მიიყვანენ სიახლოვესა“-ო (კ. გარიგება 20₄₆₃₋₄₆₅). მაშასადამე ამის-
თანა შემთხვევებში მანდატურებს მცველების მოვალეობა
ჰქონიათ. მაგრამ ჩვენ ისეთი ცნობაც მოგვეპოვება, როდესაც
მანდატური საპატრიო კაცის გამყოლია მგზავრობა-
ში, მაგ. გიორგი მთაწმიდელის ცა-ში ნათქვამია, რომ მეფე ბაგ-
რატმა საქართველოთგან ისევ ბიზანტიაში მიმავალი გიორგი მთა-
წმიდელი „სამეფოთა წიგნთა მიერ და მანდატურთა... წარგზავნა“-ო
(ცა 330). აქ ქართველი მანდატური თითქოს ბიზან-
ტიელ მანდატორს მიაგავს და მიმოსვლისა და სა-
ხელმწიფო ფოსტის მოხელედა ჩანს.

„ხოლო „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია, რომ მანდატურთ-უხუცესი-
ზვრების „სამუშაოსა ზედა-მდგომელად მანდატურს
მისცემს, ბრძანებასა დააწვრინებს გამოსაჩვენისა, უჩვენებს მუშათ
ვითა ესე ქვეყანა მოასხითო. მანდატური და ერთი მეღვინეთ-
უხუცესისაგან ჩენილი მეღვინე წავლენ“-ო (4₇₁₋₇₂ და 11₂₃₃). აქეთ-
გან ირკვევა, რომ მანდატურებს მოვალეობად აგრედვე ზვრის მუ-
შათა ზეამდგომელობა ჰქონიათ, ხოლო თვით „ზვარნი... არიან..
მანდატურთ-უხუცესისა ხელისანი“ (იქვე 4₇₁), ზვრების
დამუშავება მანდატურთ-უხუცესის საზრუნავს შეა-
დგენდა: იგი თადარიგის დამკვრი, ბრძანების გამცემი ყო-
ფილა. ამას გარდა სიგლების მოცემაც, როგორც ეტყობა,
მანდატურთ-უხუცესის და უსწრებლივ არ შეიძლე-
ბოდა და მასაც სიგლის ქრთამის წილი ერგებოდა,
„ამირსპარსალარისა სწორი“-ო (იქვე 5₉₀₋₉₁).

დასასრულ ერთი ცნობაც მოიპოვება, რომლითგანაც ჩანს, რომ
მანდატურთ-უხუცესსავით მანდატურებსაც ღრგანი
ჰქონიათ ნიშნად. „კ. გ. -ში ახელდობრ ნათქვამია: საწელი-
წლისთავო ძღვნის მიტანის დროს „ვერცა მანდატური არგანს
დაიჭირავს“-ო (იქვე 15₃₃₆). აქეთგან ცხადია რომ ჩვეულებრივ
მაშასადამე მანდატურსაც ხელთ არგანი სჭირია.

რაკი მანდატურთ-უხუცესი უფრო სამეფო კარის ვაზირად
მოსჩანს და სამეფო კარზე უნდა ყოფილიყო, საფიქრებელია, რომ

ამის გამო იგი ომში და ლაშქარში ჩვეულებრივ არ მიდიოდა ხოლმე, არამედ სწამფო კარხედ რჩებოდა. რასაკვირველია, თუ რომ მეფე ომში არ მიდიოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსს ეს გარემოება აქვს ნაგულისხმევი, როდესაც ამბობს რუქნადლინის წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად სხვებთან ერთად „წარემართეს ბასიანს“ თვით ჭიაბერიც, „დაღათუ მანდატურთ-უხუცესი იყო ჭიაბერი“-ო (ისტორნი და აზმნი * 701, გვ. 501), ე. ი. თუმცა მანდატურთ-უხუცესი იყო ჭიაბერი, მაგრამ აღბაა რაკი ამ ბრძოლას საქართველოსათვის ფრიადი მნიშვნელობა ჰქონდა, ამიტომ მანდატურთ უხუცესიც-კი გაემგზავრაო.

ზევით, ამირსპარსალარის თანამდებობისა და სახელოს განხილვის დროს, უკვე აღნიშნული გვქონდა და აქაც უნდა გავიმეოროთ, რომ საქართველოშიც შეიძლებოდა ერთს მოხელეს ორი თანამდებობა ჰქონოდა და იქვეა მაგალითები მოყვანილი, ოოდესაც მანდატურთ-უხუცესს იმავე დროს ამირსპარსალარობაც ეკუთვნოდა.

ვინ იყვნენ მანდატურებს გარდა მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელები, ამის შესახებ ზემომოყვანილის მეტი პირდაპირი ცნობები შენახული არ არის, მხოლოდ „აღესების საკითხავ“-ის აღწერაში ჩამოთვლილი არიან უფროს-უმცროსობით მოხელები უწყებათა მიხედვით და ამ გზით შეიძლება ეს საკითხი გამოირკვეს. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: მანდატურთ-უხუცესი-ამირაჯიბს, ამირაჯიბი—მესტუმრესა და მერიგესა“-ო (კ. გარიგება 3₄₃₋₄₄). ხოლო უფრო ქვემოთ სწერია: „განმგეთ-უხუცესა—საგამგეოსა მუქიფისა, საგანმგეოს უხუცესი—მეჯამეთ-უხუცესისა, მეჯამეთ-უხუცესი—სარემოს, ნაცელისა“-ო (იქვე 3₄₈₋₄₉).

პურობის წესითგანაც ჩანს რომ ამირეჯიბი და განმგეთ უხუცესი მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი კაღღის უფლები უნდა ყოფილიყვნენ. როდესაც მეფე მანდატურთ-უხუცესს უბრძანებდა „პური მონღერო“ და იგი „პურის წინაობას იურებდა“, ამ ბრძანების აღსასრულებლად ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი გავიდოდნენ ხოლმე (კ. გარიგება 17₃₈₃₋₃₈₇) და თვით პურობის წესში მანდატურთ-უხუცესი, ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი ერთიერთმანერთის თანამშრომელნი ყოფილან, მაგრამ მანდატურთ-უხუცესი უფრო მათ ხელმძღვანელადა ჩანს (იქვე 17₃₉₂₋₄₀₄). ამიტომ, ვგონებ, სიმართლე შელახული არ იქმნება თუ-კი დავასკვნით, რომ ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი ხე-

ლისუფლები იყვნენ. ამირეჯიბიც რომ მანდატურთ-უხუცესის სახელოს ეკუთვნოდა ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „ზედამდგომელი ამირეჯიბს მანდატურივე მართებს“-ო (ქ. გარიგება 5₈₂₋₈₃).

მანდატურთ-უხუცესისა ზემესტუმრესავით ამირეჯიბიც დაარბაზობის წესის აღსრულებაში მონაწილეობას იღებდა. „ქარ. გარგ“-ში მაგ. ნათქვამია: „ამირეჯიბს მართებ-ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა წვევა“-ო (13₂₈₉₋₇₉₀). ამ შემთხვევაში ის მაშასადამე ცერემონიმაჰსტერის მოვალეობას ასრულებდა.

რაკი თვით მანდატურთ-უხუცესის შესახებ ცნობები საკმაო არ არის, ამიტომ მის მოვალეობისა და უფლების გათვალისწინება იმ მხრივ შეიძლება, თუ ჩვენ მის ქვეშეთ ხელისუფლების უფლებამოვალეობას გამოვარკვევთ და მხედველობაში გვუქნება.

ამირეჯიბი, როგორც უკვე ვნახეთ, დარბაზობისა და პურობის დროს მანდატურთ-უხუცესის თანაშემწე იყო. მაგრამ მას საზოგადოდ დიდი უფლება ჰქონდა: „ამირეჯიბს ყოველგან გზა აქვს საურავისა, სადა გინდ იყოს მეფე,—სალაროს, საწოლს, საჭურჭლეს ყოველგან მივა და ყოველგან იტრვის“-ო, იმის გარდა თუ მეფე ჩაუცმელია (ქ. გარიგება 5₇₇₋₇₉). ამ დროსაც თუმცა საქმე მსახურთ-უხუცესს უნდა მოეხსენებინა მეფისათვის, „მაგრამ ამირეჯიბის დათხოვნა არც მათგან ეგების“-ო (იქვე 5₈₀₋₈₁). საზოგადოდ-კი ისე ყოფილა დაწესებული, რომ მეფე „რა შეეკაზმოს და გამოვიდეს (საწოლითგან), საურავი და ძღვენის შეწირვა ყოველი მათია სალამოს რეკამდის“-ო (იქვე 5₈₁₋₈₂). ამ ძვირფას ცნობებში ბევრი რამე არის გამოურკვეველი და ბუნდოვანი.

იმ გარემოებითგან, რომ ამირეჯიბს ისეთი დიდი და განსაკუთრებული უფლება ჰქონდა მინიჭებული და ყოველთვის და ყოველგან მეფის ნახვა და მოხსენების წარდგენა შეეძლო, ნათლად ჩანს, რომ მას დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები უნდა ჰმარებოდა. ამიტომ პირველი შეხედვით და მხოლოდ ეს ცნობა რომ გვექონოდა, შეიძლებოდა ამირეჯიბი დამოუკიდებელ ხელისუფლად და ვაზირადაც-კი მოგვჩვენებოდა, მაგრამ მის ვაზირობაზე ფიქრი მცდარი იქნებოდა: არსად იგი ვაზირად არ იხსენიება, არც საისტორიო წყაროებში, არც ქართ. სამართლის ძეგლებში. ამას გარდა არც მეფის კურთხევის წესში, არც „ქარის გარიგება“-ში ის ვაზირთა შორის ჩამოთვლილი არ არის. ხოლო რომ ის მოვალე იყო ნამდვილ ვა-

ზირს, მანდატურთ უხუცესს, მიჰხმარებოდა და მიჰმეცლებოდა, ამაზე უკვე ზევით იყო საუბარი.

ამირეჯიბი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, დიდი უფლებით იყო აღჭურვილი. ამირეჯიბის თანამდებობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმითაც მტკიცდება და იქითგანაც ჩანს, რომ იმ სამ მოხელეთა შორის, რომელთაც არავაზირთავანთ ვაზირობის დროს სავაზირო დარბაზში ყოფნის უფლება ჰქონდათ, ამირეჯიბიც ყოფილა, „ამირეჯიბი შუაზედ... დგას“-ო (ქ. გარიგება 19₄₅₄). მას არც საქმეების გადაწყვეტაში, არც თათბირში მონაწილეობის უფლება არა ჰქონდა, არამედ უნდა მხოლოდ უტყვი დამსწრე ყოფილიყო. მაგრამ ამგვარ უფლებასაც დიდი ფასი და მნიშვნელობა ჰქონდა.

თვით სახელწოდებითგანაც ჩანს, რომ ამირეჯიბი თავდაპირველად ეჯიბების უფროსი უნდა ყოფილიყო. შემდეგშიაც იგი რასაკვირველია მათი მთავარი იქმნებოდა. „ეჯიბი“, სახელდობრ „შინაური ეჯიბი“ იხსენიება თამარ მეფის დროს (ისტორი და აზმნი * 651, გვ. 437). ხოლო რაკი ქართველი ისტორიკოსი მას „შინაურ ეჯიბს“ (იქვე) ეძახის, ამიტომ ცხადია, რომ ეჯიბი ერთი არა ყოფილა, არამედ „ეჯიბობა“ (1260 წ. ახლო ხან. სიგ., ქქბი II 148₄. ეამთალ. *858, გვ. 698, და 849, გვ. 713-714) სულ ცოტა ორგვარი მაინც უნდა ყოფილიყო და თვითეულს თავისი განსაკუთრებული სახელიც რქმევია. სხვათა შორის ერთი ეჯიბთავანი მწიგნობართ-უხუცესის ზედამდგომელად იყო ხოლმე (ქ. გარიგ. 4₅₉₋₆₀).

იქნება უფრო შემთხვევით უნდა აიხსნებოდეს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში არც გიორგი III და არც თამარის დროს ამირეჯიბი მოხსენებული არ არის და პირველად მეXIII-ე საუკუნეში, რუსუდანის მეფობაშია დასახელებული (ეამთალ. *786 და 802, გვ. 621 და 642) და შემდეგში ჩვეულებრივია (იხ. დავთარი. კვაჭარისა ქქბი II 161, კარის გარიგ. და სხვა)?

„ამირეჯიბი“ ორნაწილად სიტყვაა და ამირსპასალარსადით მასაც თავში „ამირ“-ი უხის, ხოლო მეორე ნაწილი „ეჯიბი“ ხომ ისედაც, ცალკეც უხმარება: ქართული „ეჯიბი“ არაბულს „ჰაჯიბ“-ს უდრის. ეს სიტყვა არაბულად მეკარეს, მეკარეთ-უხუცესს, ცერემონიამატერს ჰნიშნავდა და ჩვეულებრივ არაბულში და სპარსულშიაც მარტივად „ჰაჯიბ“-ად იხმარებოდა (იხ. К. Иностранцев. Торжественный выезд Фатымидских халифов. 1905. გვ. 25

და В. Бартольд. Туркестан 236). მაგრამ სელჩუკიანთა სახელმწიფოში არსებობდა საგანგებო მოხელე „დიდი ჰაჯიბი“ (ჰაჯიბი-ბუზურგ) ანუ „ჰაჯიბთ-ჰაჯიბი“ (ჰაჯიბ-ალ-ჰუჯაბ), რომელიც დიდი ხელისუფალი იყო და სასახლის ყველა მსახურთა უფროსად ითვლებოდა (ვ. ბარტოლდი Туркестан, 236). ჩვენთვის გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას აქვს, რომ სელჩუკიანთა სამეფოში ქართული „ამირეჯიბი“-ს შესატყვისი სახელი „ამირჰაჯიბ“-იც ყოფილა. ეს სახელი ნიზამულ-მულკის „სიასეტ-ნამე“-ში არის მოყვანილი (Siasset nameli, texte persan ed. par Ch. Schefer 1891, გვ. 90). მაშასადამე ქართული „ამირეჯიბი“ სპარსულითგან შეთვისებული სამოხელეო სახელი ყოფილა.

ეჯიბობასაც საქართველოში დიდი პატივისცემა ჰქონია მოხვეჭილი: რაკი დარბაზობის დროს ეჯიბი შევიდოდა და მეფეს თაყვანსაცემდა, მეფე მას თუმცა ვაზირებზე ნაკლებად მოიკითხავდა ხოლმე, მაგრამ მაინც მას ვაზირთათვის დაწესებული პატივისცემის ნახევარი ეკუთვნოდა და თუ იმათთვის „კარ. გარიგ.“-ში ნათქვამი იყო, მეფემ „კელნი დაასხნეს დამრუდებითა“-ო (კ. გარიგ. 13₂₉₈₋₂₉₉), ეჯიბისათვის მეფემ „ნებნი ნახევრამდის დაასხნეს დამრუდებითა“-ო (იქვე 13₃₀₂). ამას გარდა თაყვანისცემის შემდგომ ეჯიბი „უკუდგეს და მარჯვენით ახლოს იყოს“-ო მეფესთან (13₃₀₃).

როგორც ჩვენ უკვე დავრწმუნდით ამირეჯიბი სხვათა შორის დარბაზობისა და პურობის დროს მანდატურთ-უხუცესის თანაშემწე იყო და ამასთანავე მეფის მომხსენებელი. უეჭველია ეჯიბსაც იმგვარივე მოვალეობა უნდა ჰქონოდა, როგორც მის უფროსს, ამირეჯიბს. ამ მხრივ საგულისხმიეროა, რომ შოთას დიდებულს თხოვლებაში როდესაც ავთანდილი ძეფესთან „დარბაზს მივა სადარბაზოდ“, ჯერ

„დარბაზს ეჯიბი შეგზავნა, მართ მისგან შენარონია“, და თავისი თხოვნა შეუთვალა (ს. კაკ. 27₁₂₈). აქაც ეჯიბს დარბაზში შესვლის განსაკუთრებული უფლება აქვს და მეფისადმი მთხოვნელთა სურვილის მომხსენებელია.

დასასრულ ყურადღების ღირსია, რომ საქართველოში ეჯიბები ძირითადი მეფის-კი არა ჰყოლია, არამედ დიდებულ ხელისუფლებს და თვით დიდებულ მანდილოსნებსაც-კი, დიოფალს. მაგ. ქართ. საისტორიო წყაროში მოხსენებულია ათაბაგის ეჯიბი: ყაანთან წასვლისას „თანა წარეყუანა ათა-

ზ ა გ ს ა ა ვ ა გ ს ი ვ ა ნ ე ა ხ ა ლ ც ი ხ ე ლ ის ძ ე და ე ჯ ი ბ ი ა ვ ა გ ის ი -“ო (ჟამთააღმწერის * 776, გვ. 608). ავაგის ასულს ხვაშაგსაც ჰყოლია ეჯიბი: სადუნ მანკაბერდელს დიდი სიბღიენის „კოლის, ავაგის ასულის ხვაშაქის ეჯიბობა აქვდა“ (ჟამთააღმწერის * 858, გვ. 698). ამ სადუნს თურმე თვით „ხვაშაგმან ეჯიბობა მისცა“ (იქვე *869, გვ. 713—714).

როგორც აღვსების საკითხავის შესახებ ზემომოყვანილი ცნობით-განა ჩანს, მანდატურთ-უხუცესისა და ამირეჯიბის ქვეშეთ მოხელეებ-ბად „მესტუმრე“ და „მერიგე“ უნდა ყოფილიყვნენ. თვით ამირეჯი-ბსაც დარბაზობის დროს მესტუმრის მსგავსი მოვალეობა ჰქონია: „ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა. და სამთა ვაზირთა წვე-ვაო“ დარბაზში (კ. გარიგება 13₂₉—290). „მესტუმრე“ მოხსენე-ბულია თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებებში (ისტ^{ნი} და აზმ^{ნი} *651, გვ. 437. ჟამთააღმწერის *813 და 823 გვ. 657 და 969), მაგრამ ცხადია რომ ეს თანამდებობა საქარ-თველოში ძველისძველი უნდა იყოს. რასაკვირველია „მოციქულ-თა შემთხუევეანი“ და „მეძღუნეთა ჯეროვანი მისაგე-ბელნი“ (ც^ამ^საღ^თსი *551, გვ. 319), მესტუმრეს ექმნებოდა მინ-დობილი. მოციქულების, სტუმრებისა და მეძღვნეთა დახვედრის და მიღების თადარიგად ის ებარებოდა. „რაზომიცა ქვეითი მეძღვნე მოვა და მწიგნობარი, იგი აქმევს“-ო (კ. გარიგება 5₈₆). სიგელის წყალობა და მიცემაც ვისთვისმე უმისოდ ვერ მოხდებოდა და მასაც ეკუთვნოდა „ქრთამი სიგლისა“: თუმცა ამ ქრთამში ვაზირთა თანასწორი წილი არ ედვა, მაგრამ ისე იყო დაწესებული რომ „ქრთამი სიგლისა... მართებს მესტუმრეს უმცროსი და მერიგეს“-ო (იქვე 5₉₀—92). თა-ვისთავად ცხადია რომ „მესტუმრე“-ს დარბაზობაში მონაწილეობა უნდა მიეღღ, ვაზრობას-ი იგი ვერ დაესწრებოდა: სავაზირო ოთახს შახლობლად იყო და თუ ვაზირები არ დაიბარებდენ, სავაზიროში შენგლის უფლება არა ჰქონდა (იქვე 19₄₅₈—20₄₅₉). „მერიგე“-ც ვაზირობას ვერ დაესწრებოდა და სავაზიროს კარებს წინ „მერიგე შორსა დგასა“-ო (იქვე 20₄₆₁). მერიგეს სიგლის მიცემაშიც რა-ღაც მონაწილეობა უნდა ჰქონოდა მიკუთნებული. ეს იმითა მტკიც- დება, რომ „ქრთამი სიგლისა“ მესტუმრესავით „უმცროსი“ მერიგე- საც „მართებს“-ო (კ. გარ. 5₉₂). მესტუმრეს გადაკვეთილი სარგო ჰქონია „რაზომიცა მრავალი დაიკლას, ერთი მკარი, და თუ ერთი

დაიკლას, ერთი მკარი ზროხისა მესტუმრისა[ა] კვრას დღესა და ერთი კაბიწი ფქვილი და ერთი საკლავი“-ო (იქვე 5₈₃₋₈₅).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო ამირეჯიბს გარდა მანდატურთ-უხუცესს ქვეშეთ მოხელედ გამგეთ-უხუცესიც უნდა ჰყოლოდა. გამგეთ უხუცესი ღირსებით ამირახორხეცა და ამირეჯიბზეც დაბლა მდგარა: მას მაგ. უფლება არა ჰქონდა ვაზირობას დასწრებოდა და მხოლოდ თუ მეფე და ვაზირები უხმობდენ, მაშინ შეეძლო სავაზიროს შესულიყო (კ. გარიგება 19₁₅₈₋₁₅₉). გამგეთ-უხუცესის ქვეშეთ მოხელეებად ყოფილან: საგანმგეოს უხუცესი, მეჯამეთ-უხუცესი და სარემოს ნაცვალნი (კ. გარ. 3₈₋₃₉). მას ებარა ალბათ-განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „საგამგეო“ ერქვა. ეს სიტყვა მოხსენებულია გიორგი II სიგელში, სადაც აღნიშნულია „საგამგეოსისა... მოურავნი“ (შიომლ. ისტ. საბ. 14) და „კ. გარიგება“-შიც 3₄₈, 11₂₅₄₋₁₂₂₅₅, 15₃₃₄₋₃₃₅). ამ დაწესებულებადაც თავისი მოხელეები ჰყავდა: „საგამგეოს მუქაფი“ (იქვე), „საგამგეოს უხუცესი“ (იქვე 3₄₈₋₄₉). რა დაწესებულება იყო „საგანმგეო“, ამაზე არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

„მეჯამეთ-უხუცესი“, რომელიც განმგეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე უნდა ყოფილიყო, თავის მხრივ რასაკვირველია „მეჯამეთა“ უფროსი იქნებოდა. „მეჯამენი“ მოხსენებულნი არიან X ს. საბუთში (შიომლ. ისტ. საბ. 3). ხოლო „მეჯამეთ-უხუცესისა კელისა არის ნიგოზი, ზეთი, საწებელი, მუზაფარი, წველ, მეკირე, კმელი ოვეზი, ტყემალი, მუხუდო, ყოველი მეკამბეჩე დიასახლისი. კარავი სამზარეულოსა და უვერცხლო ჭურჭელი, სპილენძისა და შეშისა“-ო (კ. გარიგება 5₉₆₋₉₉). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ მეჯამეთ-უხუცესს ჰბარებია ყოველგვარი სანოვანე და სამზარეულო მასალა, წველა და მწველელნი, სამზარეულოს ჭურჭელი და თვით „კარავი სამზარეულოსა“. ქართ. წყაროებში ჯერ არავითარი ცნობები არ არის აღმოჩენილი იმის შესახებ, თუ რომელ მოხელეს ექვემდებარებოდა მუდმივი „სამზარეულო მეფისა“ (ჟამთააღმ. * 825, გვ. 670). უეჭველია მეჯამეთ-უხუცესს მეჯამეებსა და მეკამბეჩე დიასახლისებს გარდა ასეთი რთული საქმის გასაძლოად სხვა თანამშრომელი და ქვეშეთი „კელოსნები“-ც ეყოლებოდა, მაგრამ ვინ იყვნენ სახელდობრ, ამის შესახებ ცნობები შენახული არ არის. რაკი „წველა“ მეჯამეთ-უხუცესის ხელი იყო, ამიტომ შესაძლებელია რომ „მეზროხენი“-ც (გიორგი II სიგ., შიომლ. ისტ. საბ. 14) მისი ხელქვეითნი ყოფილი-

ქვემოთ გამოორკვეული იქნება, რომ ხაზინის განყოფილებანი, რომელშიაც სახელმწიფო ქონება ინახებოდა, საგანძურებად იწოდებოდნენ. დავით აღმაშენებლის ანდერძი ამტკიცებს, რომ როდესაც საგანძურების მრავლობითად აღნიშვნა ჰსურდათ, მაშინაც „საგანძურნი“-ს მაგიერ შეიძლებოდა ეთქვათ „საქურკლენი“-ო. მაგ. დავით აღმაშენებელი თავის ანდერძში თავის მლოცველი ბერის პირით ამბობს: როდესაც ძე ჩემი დიმიტრი სამეფო ტახტზე ავიყვანე, „მივეც დროშა ჩემი სვიანი, აბჯარნი ჩემნი სამეფონი და საქურკლენი ჩემნი ზემონი და ქუემონი“-ო (ქვბი II, 51), ესე იგი საქართველოს სხედასხვა ადგილას, ზემო და ქვემო საქართველოს სახელმწიფო საგანძურიც მას გადაეცეო.

საგულისხმეოა, რომ „ქ“ გარ.“-ში „სახლის საქურლე“-ც არის მოხსენებული (8₁₈₈), რაც ალბათ სამეფო სახლის საქურკლეს უნდა ნიშნავდეს.

სანამ ტფილისის ისევ საქართველოს შეუერთებდნენ სახელმწიფო მთავარი საქურკლე ქუთაისში იყო დაბინავებული. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, რომ როდესაც გიორგი II-ეს ნიანია ქუაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და ვარდან სვანთა ერისთავი აუჯანყდნენ, ნიანამ „წარილო ქუთაისისა საქურკლე“ (მტნე ქა * 509, გვ. 278).

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოს მთავარი საქურკლე ქუთაისიდან ტფილისს გადმოიტანა. დასტოვა ადგილობრივ ამ საქურკლეთვან რაიშე და საქურკლის განყოფილებასავით თუ არა, ცნობები არ მოიპოვება.

აღმოსავლეთ საქართველოში ტფილისს გარდა სხვაგანაც ყოფილა სახელმწიფო საგანძურები. დავით აღმაშენებლის ანდერძში მაგ. დასახელებულია „ატენისა საქურკლე“ (ქვბი II, 52), ანუ

„მერე ბრძანა: ვიქ საქმესა, მამისაგან სწავლებულსა

და ჩემსა ნუ ვინ ნუ დამალავთ საქურკლესა დადებულსა.

მოიხმო მისი გამზრდელი, ერთგული, ნაერთგულვეი,

უბრძანა: ჩემი საქურკლე შენგან დანაბეკდუღევი

მომართვით ჩემი ყუელაი, ჩემი ნაუფლისწულვეი».

და მოართვეს. გასცა ურიცხვი, უანგარიშო, ულვეი“ (ს. კაკ. 12₄₆ და 47).

თუმცა ჩვეულებრივ 47 ტაეპი 46 მისდევს, მაგრამ ცხადია აქ დედანში სწორედ ჯერ 47, ხოლო შემდეგ 46 ტაეპი უნდა ყოფილიყო. აზრის ლოღიკური მიმდინარეობა სწავფრივ შეუძლებელია. ამას გარდა ტაეპი 48 და 49, როგორც იმავე ზემომოყვანილს ტაეპებში გამოთქმული აზრების წინაუქმო და აღრეული გარემოება, უქვევლია, ყალბი უნდა იყოს, განსაკუთრებით სიყალბე 48-ე ტაეპს ეტყობა, რომელშიაც მოიპოვება „საქურკლენია“.

საგანძური. დიდებული მეფის მლოცველი ბერის სიტყვებითგან არა ჩანს ვისი აგებული იყო ან დაარსებული ეს „ატენის საჭურჭლე“. მაგრამ ეს-კი ცხადია და ამას თვით მეფეც ამბობს, რომ ამ საგანძურში თვით „ჩემითა (ე. ი. დავით აღმაშენებლის) სისხლითა მოგებული“, ომებით შეძენილი ფულიც ინახებოდა (ქვები [I. 51, 52]), საქართველოს სახელმწიფო საჭურჭლე გაუმდიდრებია. სამაგიეროდ თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი III ხშირი და ძლევამოსილი ომებით იმოდენა სიმდიდრე შეიძინა. რომ ტფილისის მთავარ საჭურჭლეში აღარ ეტეოდა და მის გამო „დადვა... მისთა [ნა]ტყუენ[ავ]თაგან მონაგები ციხესა შინა უჯარმი-სასა“ (ისტორნი და აზმნი *613, გვ. 385).

შესაძლებელია თამარ მეფის დროსაც, როდესაც საქართველოს სამეფოში წინანდელზე უფრო მეტი სიმდიდრე დატრიალდა, კიდევ სადმე სხვაგანაც მოენახათ საჭურჭლისათვის ბინა. იმ შენობას, სადაც სამეფო საჭურჭლე, ხაზინა იყო მოთავსებული, „საგანძური“, „საგანძურნი სამეფონი“ (ყამთაალ. *898—899, გვ. 739 და თამარ მეფის ზეორე ისტ.) ეწოდებოდა. ეს ქართ. ყამთაალმწერელის შემდეგი სიტყვებით მტკიცდება: როდესაც არღუნ ყაანმა ბრძანა მეფე დიმიტრი II-ისათვის ყველაფერი ჩამოერთმიათ, საამისოდ მოსულ მონღოლებმაო, „წარიღეს ყოველი, არა რა დაშთა, რამეთუ მოქალაქეთაცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს“ და ამის წყალობით „მივიდა ყაანს წინაშე საჭურჭლე მეფისა“-ო (ყამთაალ. *898—899, გვ. 739).

მაგრამ იმისდა მიუხედავად. რომ სახელმწიფო ხაზინა და საგანძურნი ტფილისის გარდა სხვა ადგილებშიაც იყო მოთავსებული, თვით „საჭურჭლე“ როგორც სახელმწიფო დაწესებულება ერთი იყო და განუყოფელი. ამ აზრს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც მეფეებმა დავით ლაშას ძემ და დავით რუსუდანის ძემ უთანხმოების და აშლილობის მოსასპობად გადასწყვიტეს, რომ შულს ისევ საქართველოს გაყოფა სჯობია, „დაამტკიცეს რათა განყონ სამეფოს დაჭურჭლე ორად“ (ყამთაალ. *832, გვ. 677). მაშასადამე როგორც სამეფო ერთი იყო, ისევე „საჭურჭლე“-ც საქართველოში, ვითარცა სახელმწიფო დაწესებულება, ერთი და განუყოფელი ყოფილა, თუმცა მისი შინაარსი სხვადასხვა ადგილას ინახებოდა.

გიორგი II-ის დროს თურმე ყოფილა „ქუთაისსა საქურ-
კლე“ (მტნე ქე *509, გვ. 278). შემდეგ-კი როდესაც ტფილისი
დავით აღმაშენებელმა აიღო და კვლავ საქართველოს სატახტო ქა-
ლაქად და მეფეთა საჯდომად აქცია, სახელმწიფო ხაზინაც ქუთაი-
სიდან ტფილისში გადმოიტანეს.

რას ინახავდენ სახელმწიფო საქურკლეში? დავით აღმაშენებე-
ლის ისტორიკოსს ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ დიდებული მეფე
ყოველ დღე თავის ქისას „ლავსებდა ღრაჰკნითა“, ფულითა,
წავიდოდა, მოვილიდა ქალაქს და ღარიბ-უძლურს დაურიგებდაო და
„ამას იქმოდის არათუ ხელოსანთაგან მორთმეულისაგან ანუ
საქურკლით, არამედ კელითა თვისითა ნადირებულთაგანქ“-ო
(ცა მჟსა დთსი *554, გვ. 322). ქართველი ისტორიკოსის ამ სიტ-
ყვებითგან ცხადად ჩანს, რომ საქურკლეში ფული ყოფილა
შენახული. ამს დაჰამტკიცებელი პირდაპირი ცნობაც მოიპოვება.
ჩვეულებრივ დავით აღმაშენებელი თავისი მლოცველი ბერის პირით
თავის ანდერძში ამბობს: „დუკატი და ბოტინატი ატენისა
საქურკლესა... ჩემითა სუსლითა მოგებული ნახევარი მაინც ჩემ-
მა შვილმა დიმიტრომ ჩემს მოძღვარს გადასცეს მონასტერთათვის გა-
დასაცემადო (ქები II, 51₃₄—52₄). დუკატი და ბოტინატი ბიზანტი-
ური ფული იყო და სწორედ ამ დროს საქართველოშიც ტრიალებდა
(იხ. ს-ქს-ეკონომიური ისტორია I, 91—92). მაშასადამე აქ ნათლად
არის ნათქვამი, რომ ფული საქართველოში სახელმწი-
ფო საქურკლეში ინახებოდა.

დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსისაგან ვიცით, რომ „სა-
ქურკლეთა შემოსავალი“ (ცა მჟსა დთსი *551, გვ. 319)
არსებობდა. ეს იყო ალბათ სახელმწიფო საქურკლის უმთავრესი წყარო.

ფულს გარდა საქურკლეში, როგორც თვით სახელიდანაც სა-
ფიქრებელია, უეჭველია, სხვადასხვა ძვირფასი ჭურჭელიც უნდა ყო-
ფილიყო შენახული. შართლაც მე-XIII-ე საუკ. ქართ. საეკლესიო
კრების ძეგლის წერაში საეკლესიო კრების წევრნი მეფეს ეუბნებიან:
„თუ ერთხელ საქურკლესა თქვენსა შეწოდებული და ერთგზის თქუენ-
თვს შემოდვანებული თუალთა და მარგალიტთა და ჭურჭელთა
ოქროსა და ვერცხლისათა თანა რამე მცირე გინა დიდი საქურკლესა
შინა თქუენსა მდებარე ვინმემ გამოიტანოს და მიითვისოს, ან გა-
ფლანგოს, ხომ ხეირს არ დააყრით, საეკლესიო მამულების მითვი-
სებას-ლა რად უწყობთ ხელსაო? (ქები II, 164₂₇—28). მაშასადამე
სამეფო საქურკლეში სხვათა შორის ინახებოდა, „საქურკლ-

ლესა შინა მდებარე“ იყო „შემოღებულ“ და მეფისათვის „შემოძღუნებული“ ძვირფასი განძეულობა, თვალ-მარგალიტი და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი.

„კარის გარიგება“ ადასტურებს საისტორიო და იურიდიულ წყაროებისა და მიხედვით აღდგენილ სურათს და ზოგიერთში ავსებს კიდევ. მაგრამ იქ არ არის მთლიანი სურათი წარმოდგენილი. სრული სურათის აღდგენა მხოლოდ ყველა წყაროების საშუალებით შეიძლება.

იქ სახელდობრ აღნიშნულია, რომ „ლარი ღ ჭურჭელი ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური უსალვინო“, რომელიც-კი „სახმარებლად სანიადაგოდ“ განკუთვნილი იყო, „ყოველი საქურჭლესა ძეს და დგას“-ო (მ₁₇₀₋₁₇₃). საქურჭლის არსებითი და დამახასიათებელი თვისება რომ ჩვენთვის უფრო ცხადი იყოს, ამისათვის უნდა ისიც ვიცოდეთ, თუ რა ინახებოდა სალაროში. „ოქროს ჭურჭელი ზნუ ვერცხლისა“, რომელიც „სახმარებლად სანიადაგოდ არ უნდა“ [თქ], ის „შეკრული სალაროსა ძეცქს“-ო (კ. გარიგება).

მაშასადამე არსებითად საქურჭლე და სალარო იმით განსხვავდებოდნენ ერთი-ერთმანერთისაგან, რომ საქურჭლეში მხოლოდ „საკმარებლად სანიადაგოდ“ საჭირო და განკუთვნილი განძეულობა იყო შენახულთ, სალაროში კი პირიქით ისეთი განძეულობა იღვა, რაც სწორედ „საკმარებლად სანიადაგოდ არ“ იყო განკუთვნილი და უხმარებელი „შეკრული“ იღვა. თუ გავიხსენებთ ამასთანავე, რომ სანიადაგო, ყოველ დღიურ სახარჯავ ფულსაც მეფე როგორც ვიცით (იხ. ზემოთ) თურმე საქურჭლითგან იღებდა ხოლმე და „სავაჭრო რაც მეფისაქ, სადაც წავა ანუ მოვა“ ყველა მეჭურჭლეთ-უხუცესის საზრუნავ და საურავ საქმედ იყო (კ. გარიგება მ₁₆₉₋₁₇₀), მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება რომ საქურჭლე სანიადაგოდ სახმარებელი და სახარჯავი ნაწინა ყოფილა, სალარო-კი ერთგვარი ხელუხლებელი, „შეკრული“, სათავნოს მსგავსად განკუთვნილი ხაზინა არის. რომ სალაროს შესახებაც ეს აზრი სრულ ჭეშმარიტებად ვიცნათ, ამისათვის საჭიროა ვიცოდეთ ინახებოდა თუ არა იქაც განძეულობა ფულად, რომელიც ჩვეულებრივ ხელუხლებელ ძირითად სათავნოდ იღვა? ამის შესახებ სამწუხაროდ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოება.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ სალარო მეჭურჭლეთ-უხუცესს არ ექვემდებარებოდა, არამედ მარტო საჭურჭლე. საგულისხმებია აგრეთვე რომ საქართველოს სახელმწიფო საჭურჭლეში, როგორც სხვა ქვეყნებშიაც საშუალო საუკუნოებში, ფულთან ერთად ძვირფასი განმეულობა, ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელიც ინახებოდა. ხოლო რაკი „ქარის გარიგება“-ში სწერია, რომ სამაშხალე ალყის გასაკეთებლად „მეჭურჭლენი მიიღებენ ქონსა“ და ფარეშთ-უხუცესს „სასაპოვნედცა იგინი მისცემენ (ქონს ან ზეთსა) სამაშხალედცა“-ო (მ₁₅₁—152), ამიტომ იქნებ ფულსა და სხვაგვარ განმეულობასა და ძვირფას ჭურჭელს გარდა საჭურჭლეში სხვადასხვა სახე-მარებელი მასალაც ინახებოდა, რაც-კი სახელმწიფო გადასახადების სახით შემოდებოდა?

სელჩუკიანთა სამეფოში სპარსეთში ორი ხაზინა არსებობდა: ერთი სათავენო ხაზინა იყო, მეოლე სახარჯავი. ნიზამ-ულ-მულკი ამტკიცებს კიდევ, რომ მეფეებს ყოველთვის ასე ჰქონდათო და სახელმწიფო შემოსავლის უმეტესი ნაწილი სათავენო ხაზინაში შექონდათ, უმცირესი-კი სახარჯავიო. სათავენო ხაზინა ჩვეულებრივ ხელუხლებელი იყო და თუ განსაკუთრებულ შემთხვევაში იქითგან ფულს აიღებდნენ, შემდეგში უეჭველად უნდა შეევსოთო (Siassi Nainch, texte persan, ed. par Ch. Schefer გვ. 205 — 206; ვ. ბარტჰოლდი Туркестан II, 239).

ბიზანტიაში ქართველ მეჭურჭლეთ-უხუცესს „დიდი საკელლარი“, ანუ „საკელლარი“ უდრიდა, რომელიც ყველა საჭურჭლეების ანუ ხაზინების ზედამხედველი იყო. ერთ ამ ხაზინათაგანს ერქვა „საერთო საქმეთა სეკრეტონი“ ἡ γενικὴ, Ἀστυβῆτης, ἡ γενικὴ, Ἀστυβῆτης τῆς γενικῆς), მეორეს, — „მეფის ხაზინის სეკრეტონი“. ამ ხაზინაში ფულსაც ინახავდნენ და სხვადასხვა გვარ განმეულობასაც. მესამეს „სამხედრო ლოგოთეტის სეკრეტონ“-ს ეძახდნენ. ეს დაწესებულება ლაშქრისა და სამხედრო ხომალდების შესანახავად საჭირო ფულს ინახავდა და ხარჯს ეწეოდა. სხვა ხაზინებიც იყო (Н. Скаряпапович. Византийское государство გვ. 176—177).

მაშასადამე სახელმწიფო ხაზინის მოწყობილობა საქართველოში სპარსეთისას უფრო შიავავს, ვიდრე ბიზანტიისას, მაგრამ სრული მსგავსება, როგორც შემდეგში დავ წმუნდებით (იხ. „სალოინე“), ქართულ საფინანსო დაწესებულებებს არც სპარსეთისასთან ჰქონია.

საქართველოს სახელმწიფო საჭურჭლეში შემდეგი მოხელეები მსახურობდნენ: 1) „საჭურჭლის ნაცვალი“ (კ. გარიგება

3₄₄, 8₁₇₃, 14₃₀₅ და 17₃₆₉), რომელსაც თამარ მეფის დროს უძახდენ „ნაცვალს მეჭურჭლეთ-უხუცესისას“. 2) „მუშრიბი“ (იქვე 8₁₇₄ და 9₁₇₈₋₁₈₀). 3) „საჭურჭლის მუქი ფი“ (იქვე 3₄₅ 8₁₇₃ და 4) „მეჭურჭლენი“ (იქვე 4₆₅, 8₁₈₀ და 8₁₇₃₋₁₇₆). სხვადასხვა გვარი მეჭურჭლენი იყვნენ: ერთს ჯგუფს შეადგენდენ „დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი“ (იქვე 8₁₇₃₋₉₁₅), მეორეს—„მეჭურჭლენი ქალაქისანი“ (იქვე 8₁₇₃). ერთი მეჭურჭლეთაგანი მწიგნობართ-უხუცესისა და ვაზირთა უპირველესის „ქყონდი დლისა ზედამდგომელი“ იყო ხოლმე (იქვე 4₆₅). თუმცა „კარის გარიგება“-ში დასახელებული არ არის, მაგრამ საქართველოს სხვა დაწესებულებათა წყობილებისა და მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „საჭურჭლის უხუცესი“-ც უნდა ყოფილიყო. იქნებ იქ, სადაც ნათქვამია რომ მუშრიბი ქალაქის შემოსავალს „უხუცესთა მიათვლის“-ო (კ. გარიგება 9₁₈₁), სწორედ საჭურჭლის უხუცესი არის ნაგულისხმევი? ამას გარდა თუმცა შენახულს „კ. გარიგება“-ში ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება იმიტომ, რომ ეს ძეგლი ძალზე დაზიანებულია და ბევრიც აკლია, მაგრამ ჩვენ დაწამდვილებით ვიცით, რომ „საჭურჭლის მწიგნობარი“-ც არსებობდა. იგი მოხსენებულია თამარ მეფის 1189 წლის სიგელში (ქტბი II. 74) მაგრამ თუნდაც რომ ეს საბუთი შემთხვევით შენახული არა ყოფილიყო, ისედაც შეგვეძლო დაგვეკენა, რომ საჭურჭლის მწიგნობარი უნდა ყოფილიყო. თუ რომ ზარდახნის და ძაღლების აღწერისათვისაც-კი მწიგნობრები იყვნენ მიჩენილნი (იხ. ქვემოთ, მონადირეთ უხუცესი), განა დასაჯერებელია, რომ ისეთს დიდმნიშვნელოვან დაწესებულებას, როგორც იყო საჭურჭლე, მწიგნობარნი არა ჰყოლოდა? საჭურჭლის მწიგნობარი იმ 24 მწიგნობართა შორის ირიცხებოდა, რომელნიც მწიგნობართ-უხუცესის ხელქვეით იყვნენ, თუ ცალკე იყო იგი, ჯერ ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოება. მაგრამ იმის გარდაც უეჭველია საჭურჭლის ყოველდღიური ანგარიშების შემადგენელი საგანგებო „კელოსანნი“-ც იქნებოდენ.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია „მუშრიბი“. ეს სიტყვა არაბულია (მუშრიფი) და ჰნიშნავს ზედამხედველს, შეთვალყურეს. ნიზამ-ულ-მულკის სიტყვით, სპარსეთში მას ყველაფერი უნდა სკოდნოდა, რაც-კი სასახლეში თუ გარეთ ხდებოდა და, როდესაც საჭირო იყო, მთავრობისთვის უნდა ეცნობებინა. სპარსელ ისტორიკოსს ზეიხაკის მუშრიბები და ხაზინადრები ერთად ჰყავს მოხსენებულნი და მუშრიბები მისის სიტყვით

სასახლის კონების ნუსხებს ადგენდენ. ამის გამო ვ. ბარტოლდი ფიქრობს, რომ მუშრიბები მხოლოდ იმ ქონებასა და ფულს ადევნებდენ თვალყურს, რომელიც სასახლეში იყო და სასახლის სახარჯოდ და შესანახავად იყო გახკუთვნილი (Гуркестан II, 240). „კარის გარიგებით“-განა ჩანს რომ საქართველოშიც მუშრიბი საფინანსო სამინისტროს, მეჭურჭლეთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე ყოფილა (817) და შემოსავლის განსაკუთრებული დარგი, ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი ჰბარებია, „კარის გარიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „მუშრიბი რაც ქალაქთა საქურჭლენი შევა და ნავაჭრი რაც შევა, და სანელებელი, მასტიკი და სამარხო წამალი, საკმარი თუთუბო, ესეც მუშრიბმან იცის“-ო. (917^ა 180). ამ წინადადებით-განა ჩანს, რომ მუშრიბს ჰბარებია ის, რაც „ქალაქთა შევა“: საქურჭლე იყო თუ ნავაჭრი ან სხვა რამე სამზარეულო მასალა (სანელებელი, მასტიკი, სამარხო, თუთუბო, და სხვა). სხვა იმ დროინდელ ქვეყნებსავით საქართველოშიაც განსაზღვრულ საქონელსა და და სავაჭრზე, რაც-კი ქალაქებში გასაყიდავად და სახმარად შეჰქონდათ, განსაკუთრებული გადასახადი, ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი იყო დაწესებული. ზოგი მათგანი ფულად იყო გადაკვეთილი, ზოგს საქონელზე სულადად იღებდენ ხოლმე. როგორც ზემომოყვანილი ცნობითაგანა ჩანს, მაშინ საქართველოში სანელებელზე და სხვა სამზარეულო მასალაზე (მასტიკი, სამარხო წამალი, თუთუბო და სხვა) სწორედ სულადად ყოფილა ბაჟი დაწესებული. აი ეს ქალაქთა ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი ჰბარებია ქართველ მუშრიბს. მაგონ იგი ამ შემოსავალს თითონ-კი არ ინახავდა თურმე, არამედ „უხუცესთა მიათვლის“-ო (კ. გარიგება, 9¹⁸⁰), ესე იგი საქურჭლის უხუცესთ ანგარიშითურთ ჩააბარებდა. ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ საქართველოში არსებობდენ „მეჭურჭლენი ქალაქისანი“, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იქნებ არსებობდა აგრეთვე „საქურჭლე ქალაქისა“-ც და ეგების ჯერ იქ იკრიბებოდა ხოლმე ქალაქთაგან შემოსული ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი, მუშრიბი საქურჭლის უხუცესთა „მიათვლიდა“, ჩააბარებდა ამ დარგის შემოსავალს, ხოლო შემდეგ რაც საჭირო იყო, იქითგან სახელმწიფოს მთავარ საქურჭლეში იგზავნებოდა.

რაკი ბაჟი და სავაჭრო გადასახადი ქალაქებში მუშრიბს ეკითხებოდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ „საკოშრე“ (1058 წ.

სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 4.) ანუ სასასწორო გადასახადი მის ზედამხედველობას ექვემდებარებოდა.

საქურჭლის ყოველწლიური ანგარიშები და მათი. შემოწმება ალბათ იმავე დროს, წლის თავს, და იმავე წესით ხდებოდა როგორც საქართველოს სხვა ამგვარსავე დაწესებულებებში, მაგ. ზარბხანში.

სახელმწიფო საქურჭლის მთავარი გამგე და ზედამხედველი რასაკვირველია მეჭურჭლეთ-უხუცესი იყო, მაგრამ მისი უზენაესი ზედამხედველობა მწიგნობართ-უხუცესსაც ეკუთვნოდა და როდესაც საჭიროდ მიიჩნევს იგი „საქურჭლესაც შეევა“-ო ო. კ. გარიგება 4¹¹).

„ბეჭედი მეჭურჭლეთ-უხუცესის“ (კ. გარიგება 11²²⁹ — 230) კუთვნილებაც ყოფილა. არა ჩანს მხოლოდ, რანაირი ბეჭედი იყო და როდის და როგორ ეძლეოდა მას ეს ბეჭედი.

მეჭურჭლეთ-უხუცესს, ვითარცა საქართველოს ფინანსთა მინისტრს, შემდეგი დაწესებულებანი და მისქვეშეეთი მოხელენი ექვემდებარებოდნენ და შემდეგი საქმეები ეკითხებოდა: „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო რაც მეფისა[ა] სადაც წავა ანუ მოვა, და რაც... საქურჭლესა ძეს და დგას, საქურჭლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თვთ დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა კელისანი არიან“-ო, ნათქვამია „ქარის გარიგებაში“ (8₁₈, — 9₁ 5).

მაშასადამე საქურჭლეს მოკელეებს გარდა, რომელ-ზრდაც უკვე იყო ზემოთსაუბარი, მეჭურჭლეთ-უხუცესის ხელქვეით ყოფილა: 1) ძველი ქალაქები, 2) საზოგადოდ ყველა „ქალაქის ამირანი“ და „მეჭურჭლენი ქალაქისანი“, 3) ვაჭარნი და აღებმიცემობა, 4) სავაჭრო გადასახადები და ბაჟი და 5) მეფის ყოველგვარი „სავაჭრო“ და საქურჭლის შემოსავალ-გასავალი.

რაკი „კ გარიგ.“-ში ნათქვამია, რომ ვაჭარნი „მეჭურჭლეთ-უხუცესის კელისანი არიან“-ო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ვაჭართა-უხუცესის“-ც (ვეფხის ტყაოსანი. კაქ. 143¹⁰²¹, კარიჭ. 174¹⁰⁴⁶) მისი ხელქვეითი იქნებოდა. თუ რომ სახელმწიფო გადასახადი „ხარაჯა“ პირდაპირ საქურჭლეში შემოდებოდა, მაშინ „მონარაჯენი“-ც, რომელსაც თამარ მეფის 1202 წ. სიგელში არიან დასახელებულნი (შიომღ. ისტ. საბ. 26 და ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 8₂ — 3), მეჭურჭლეთა-უხუცესის ქვეშეითი მოხელენი იქნებოდნენ.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მექურჭლეთ-უხუცესსაც შეიძლებოდა ამ ვაზირობას გარდა სხვა ხელისუფლობაც ჰქონოდა, თვით საქვეყნოდ გამრიგისაც კი. მაგ. აბულასანი ყოფილა ერთ-ერთი და მექურჭლეთ-უხუცესი (იხ. ხატის წარწ. ე. თაყაიშვილი *Арх. мер. II, 70*), ხოლო ივანე-ყვარყვარე ციხისჯვარელი ჯაყელი პატივითა იყო „მექურჭლეთ-უხუცესი და მთავარ ქვეყანასა სამცხისასა“ (ყამთალ. * 769, გვ. 599), სარგის ჯაყელიც იყო „სამცხის სპასალარი და მექურჭლეთ-უხუცესი“ (იქვე * 874, გვ. 718).

§ 7. ათაბაგი.

ცნობილია, რომ ათაბაგობა ქართული ხელისუფლობა არ არის და უცხოეთიოგან იყო შეთვისებული. ათაბაგობა 1212 წლამდე „არა ყოფილა საქართველოს მეფეთა წინაშე“. თვით ეს დაწესებულებაც „სულტანთა წესი არს“ და არა საქართველოს მეფეთა. თურქულად „მამად და გამზრდელად მეფეთა და სულტანთა იწოდების ათაბაგი“ (ისტორნი და აზმნი * 719, გვ. 526—527). მართლაც „ათაბაგ“-ი თურქული სიტყვაა და მამა-ბეგს ჰნიშნავდა; „ცაგრაშ ათაბაგად სელჩუკიანთა საქეთოში იმ თურქ მონებს ეძახდეს, რომელნიც საგანგებოდ სულტანთა სამსახურისათვის აღზრდილნი იყვნენ და განსაკუთრებული ნდობით აღჭურვილნი უფლისწულთა მზრუნველად ინიშნებოდნენ. თანდათან მათ დამოუკიდებლობა მოიპოვეს და მთავრებად იქცნენ.“ (A. Müller. *Der Islam im Morgen- und Abendland. 1887* წ. II, 113 და 124).

ათაბაგობა საქართველოში შემთხვევით იყო შემოღებული და განსაკუთრებით ივანე მხარგრძელის პირად პატივმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად იქმნა დაწესებული. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, რომ ზაქარია ამირსპასალარის სიკვდილის შემდგომ, როდესაც თამარ მეფემ მის ძმას ივანეს ამირსპასალარობა შეაძლია, უკანასკნელმა თამარს სთხოვა: „განადიდე წყალობა შენი ჩემზედა, რომელ ახალსა და უაღრესსა პატივსა ღირს მყო და ათაბაგობა მიბოძო“-ო (ისტორნი და აზმნი * 719 გვ. 526). დიდებულს მეფეს თავის ერთგულ და დასახულებულ ხელისუფლის თხოვნა შეუსრულებია: „ახალი პატივი“, ათაბეგობა დაუწესებია საქართველოში და პირველ ათაბაგად ივანე მხარგრძელი დაუნიშნავს.

როდესაც თამარ მეფემ ათაბაგობა შემოიღო საქართველოში, აღსაწრდელი უფლისწული არავინ იყო იმიტომ, რომ ლაშა-გიორგი უკვე თავის სახელოვან დედის თანამოსაყდრედ იჯდა, თანაც დედა კოცხალი ჰყავდა და ამის გამო „ახალ“ ათაბაგს რასაკვირველია არ შეეძლო ისეთი გავლენა მოეპოვა, როგორც ათაბაგებს სელჩუკიანთა სამეფოსა და სპარსეთში ჰქონდათ. ამასთანავე საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილობის მიხედვით სამეფოში ყველაზე უფრო ძლიერი და გავლენიანი ხელისუფალთა შორის მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა ყოველთა უპირველესი იყო, რომელიც „კ. გარ.“-ის სიტყვით „მამა არს მეფისა“ (19⁴³⁷). მაშასადამე ამ მხრივ ათაბაგს არ შეეძლო საქართველოში ის თვისებები შეენარჩუნებოდა, რომელიც მას თურქთა სასულტნოების ნიადაგზე ჰქონდა. სულ სხვა პირობებში იყო იქ ათაბაგობა აღმოცენებულ¹ და უცვლელად მისი გადმონერგვა არ იქნებოდა.

ამიტომაც არის, რომ თუმცა თამარ მეფისაგან „ათაბაგობა განდიდებული“ იყო (ქამთაღ. * 723, გვ. 639) და „ათაბაგი დიდი და საპატიო“ ხელისუფალი ბრძანდებოდა (კ. გარ. 19⁴³⁹), მაგრამ მაინც მწიგნობართ-უხუცესსზე დაბლა იდგა და საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაში მას ყველაზე უმაღლესი ადგილი არ ეჭირა, არც პირველი ვაზირი ყოფილა¹. მეფის კურთხევის წესმა მაგ. მას მხოლოდ მწიგნობართ-უხუცესის ჰყონდიდელის შემდგომი ადგილი მიაკუთნა და მეფის ტახტზე აბრძანებასა და კურთხევას რომ მიუღოცდენ, ათაბაგი მხოლოდ ვაზირთა უპირველესის მერმე უნდა მისულიყო მისალოცავად (კურთ. წეს. 8¹⁷). ვაზირობის და დარბაზობის დროსაც უმაღლეს ხელისუფალთა შორის უპირატესობა ათაბაგს კი არ ეკუთვნოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესს (კ. გარ. 18^{429—430}, 19^{435—441}), „კ. გარ.“-ში პირდაპირ არის ნათქვამი: ვაზირთა უპირველესის და მწიგნობართ-უხუცესის „ჰყონდიდელის ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ“-ო (19^{440—441}). ვაზირობა რომ უნდა დაწყობილიყო, ჯერ მწიგნობართ-უხუცესი დაჯდებოდა ხოლმე, ხოლო მის შემდგომ ათაბაგი და დანარჩენი ვაზირნი და ვაზირობის

1) ასე ეგონა მაგ. ქართული სმარტლის ისტორიის პირველ და ნიჭიერ მკვლევარს განსვ. ნ. ურბნელს (ათაბაგი ბეჟა და აღბულა და მათი სამართალი. 10).

წესში საგანგებოდ განმარტებულიც არის: „ქყონდიდელი მამა არს მეფისა, ათბაგდ ახალია“-ო (კ. გარ. 19⁴³⁵⁻⁴³⁸). პურობის დროსაც ქყონდიდელს განსაკუთრებული და უფრო მეტი პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული, ვიდრე ათაბაგს: პირველს თუ თვით ამირჯები დაუდგამდა ტაბაკს, ათაბაგს იმგვარადვე, როგორც ამირსპასალარსა და მანდატურთ-უხუცესს „ტაბაკს ეჯიბი დაუდგამს“ (კ. გარ. 17³⁹⁸⁻⁴⁰³).

გარეგნობითაც მწიგნობართ-უხუცესის ათაბაგზე უფროსობა ყველასთვის ცხადი იყო ხოლმე: როდესაც პურობა შებინდებისას გათავდებოდა, ვაზირნი გაიყრებოდენ და თავ-თავიანთ სახლში წავიდოდენ, მწიგნობართ-უხუცესს ორი მაშხალა წაუძღვებოდა წინ, ათაბაგს კი დანარჩენ ვაზირებსავეით მხოლოდ ერთი მაშხალა (კ. გარ. 8¹⁵⁵⁻¹⁵⁶).

მაგრამ თუ ათაბაგი ღირსებით მწიგნობართ-უხუცესზე დაბლა იდგა, დანარჩენ მოხელეებზე მაინც უფრო დაწინაურებულად ითვლებოდა, თვით ამირსპასალარობასაც კი სჭარბობდა და „უალრეს პატავ“-ად იყო მიწნულე (ისტორიკოსი და აზნის *719, გვ. 526). ამ გარემოებას, თამარ მეფის ისტორიკოსის ზემომოყვანილ ცნობას გარდა ქართველ ქაშთაღმწერლის შემდეგი სიტყვებიც ადასტურებენ: ავაგ მხარგრძელის შესახებ მას ნათქვამი აქვს, რომ ის „სპასალარობისაგან ათაბაგ იქმნა მეფისა რუსუდანის მიერ“ (ქაშთაღმ. * 775, გვ. 607). მაშასადამე სპასალარისათვის რომ ეწყალობებინა მეფეს, ეს დაწინაურებად ეჩვენებოდა და ითვლებოდა.

ვინ იყო მაშასადამე ათაბაგი? საქართველოში იგი „იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“ (ქაშთაღმ. 723, გვ. 539). „კ. გარ.“-შიც ათაბეგი ვაზირად იწოდება. იქ მაგ. ნათქვამია: „მწედ... დარბაზით ათქს... სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთა-უხუცესს“-ო 12²⁷⁶⁻²⁷⁸). ერთი სიტყვით ათაბაგი დარბაზის კარს მყოფი ხელისუფალი ყოფილა.

მაგრამ ამავე დროს ქართველი ქაშთაღმწერელი ამტკიცებს, რომ თამარ მეფისაგან ათაბაგობა იყო „განდიდებული... უმეტეს სხვათა ერისთავთათა“ (* 723; გვ. 539). ერისთავნი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა ჯგუფს ეკუთვნოდენ და თუ ისტორიკოსი ამბობს, ათაბაგი სხვა ერისთავებზე უფრო დაწინაურებული იყო, ალბათ ათაბაგობას საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებთან

ნაც რალაც კავშირი უნდა ჰქონოდა. იქნებ ამიტომაც იყო, რომ მეფის კურთხევის დროს ათაბაგი „და სხვანი მთავარნი“ ერთ მხარეს იდგენ (კურთ-წესი, 6).

ამაზე მეტი ცნობები ათაბაგობის შესახებ სხვა ჯერ არ მოგვეპოვება და ამის გამო მის უფლება-მოვალეობაზე არა ვიცით რა. როგორც ეტყობა ათაბაგობა შემდეგშია (იშვიათ და უცხო რამედ დარჩა საქართველოსათვის: „ძვრად ოდესმე იქნების“-ო ნათქვამია „ქ. გარ.“-ში. შემდეგშიც, როგორც ცნობილია, საქართველოში ათაბაგობა სამცხის მმართველთა საგვარეულო სამკაულად იქცა და იქაც ათაბაგნი განკერძოებისა და დამოუკიდებლობის მოხვეჭის გზას დაადგინა.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ათაბაგობაც შეიძლება კიდევ სხვა თანამდებობასთან ყოველიყო შეერთებული: ჰაგ. ავაგ მხარგრძელი ერთსა და იმავე დროს „ათაბაგისა და ამირსპასალარის“ ხელისუფლობათა მქონებელი ყოფილა (ყამთააღ. * 751, გვ. 572), სადუნსაც ათაბაგობა და ამირსპასალარობა ერთსა-და-იმავე დროს ჰქონდა, ვახტანგ მეფემაც „ალიყუანა პატრიცსა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა“ სადუნ მანკაბერდელის ძე (ყამთააღ. * 903, გვ. 744) და სხვა.

§ 8. მსახურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მსახურთ-უხუცესი“-ც (ისტორიი და აზნი * 622, 632, 640, 650, 656, გვ. 396, 410, 421, 435, 442. 1250 წ. გრიგ. სურამელის შეწირ. წიგ. სარ. კაკაბაძის გამოც. 6₂—₂₆ და 7₂—₁₃. რკონის 1259 წ. სიგ. ქები II, 141. ყამთააღ. * 760 და 919, გვ. 587 და 762 და სხვაგან) ლუმა პირველად გიორგი III მეფობაში არის მოხსენებული, მაგრამ მაინც უეჭველია, რომ მსახურთ-უხუცესობა ძველი ხელისუფლობა უნდა იყოს. მსახურთ-უხუცესის ქვეშეთ მოხელეებად რასაკვირველია „მსახურნი“, „მსახურნი მეფისანი“ (1047 წ. ხელთნ. ქები I, 191 და ყამთააღ. * 824 და 835, გვ. 669 და 680) უნდა ყოფილიყვნენ. „ქარის გარიგებ“-ითგან ჩანს მხოლოდ, რომ თავდაპირველად მსახურთ-უხუცესი სავაზირო საბჭოს წევრად არ ითვლებოდა და პირველად „მსახურთ-უხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შუყყანია სავაზიროსი“ (19₄₁₇—₄₄₉). წინათ მაშასადამე სავაზირო ბჭობაში მონაწილეობის მიღების უფლება არა ჰქონია.

მსახურთ-უხუცესი, მას შემდგომ, რაც იგი რუსუდანმა სავაზი-როს შეიყვანა, ვაზირად ითვლებოდა (კ. გარიგება 610), ორთა ვა-ზირთა ჯგუფში იყო და დარბაზობის დროს მეტურქულეთ-უხუცესის თანასწორი პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული (კ. გარიგება 14305—310). წინათ-კი როგორ იყო და რა ადგილი ეკავა მას ან ვაზირობის, ან დარბაზობის დროს, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ამ ხე-ლისუფლების შესახებ საზოგადოდ თითქმის მხოლოდ „კარის გარი-გება“-შია შენახული ცნობები, თამარ მეფის ისტორიკოსს და ჟამ-თააღმწერელს სახელის მეტი არა აქვთ რა.

მსახურთ-უხუცესის „კელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწო-ლეთ-უხუცესი, მოლარეთ-უხუცესი, ციცხეთა უხუცესი მებილეთ-უხუ-ცესი. საწოლისა და სალაროს მეფის შეკაზმამდის ამათი საურავი და ზღვენი მსახურთ-უხუცესისა“ არისო (კ. გარიგება 6100—104). ამას გარდა იმავე თხზულებაში ნათქვამია: „ცხოვარნი ყოველნი და მატყლნი მსახურთ-უხუცესისა კელთავე არს“-ო (6116—117). ამგვა-რად ირკვევა, რომ მსახურთ-უხუცესს ექვემდებარებო-და ორი-სამი დაწესებულება თავის ყველა მოხე-ლეებითურთ: ერთი იყო სალარო, რომლის გამგეს მოლარეთ-უხუცესი ეწოდებოდა. ხოლო მეორე იყო საწოლი და მისი გამგე მესაწოლეთ-უხუცესი. მასვე უბარა მეფის კერძო მეურნეობა და სხვადასხვა „საფა-რეშონი“ (იქვე 317). ამიტომაც იყო, რომ ფარეშთ-უხუცე-სი, ციცხეთ-უხუცესი და მებილეთ-უხუცესი შის ქვეშეთი მოხელეები იყვნენ. ამავე მიზეზის გამო ცხვარი ზ ალბათ საქონელიც მსახურთ-უხუცესის ხელქვეით იყო.

სალაროს გარდა მსახურთ-უხუცესის ხელქვეითი სხვა ყველა და-წესებულებანი სამეფო სახლის შინაურ მეურნეობას და საქმეს ემსა-ხურებოდა და იქნებ სწორედ ამიტომაც არის, რომ ამ ხელისუფ-ლობას ეწოდებოდა „მსახურთ-უხუცესობა“- კელ - შინაური“ (ის ტრნი და აზნნი * 656. გვ. 442) და იქნებ სწორედ ამის გამოვე თამარისა და ლაშა-გიორგის დროს მსახურთ-უხუცესი ვაზირად არ ითვლებოდა. მის გავაზირების დროს შესაძლებელია რუსუდანმა მას ისეთი დაწესებულებაც დაუქვემდებარა, რომელიც მას წინათ არ ემორჩილებოდა.

„სალარო“ (კ. გარიგება 578, მ₁₆₆—მ₁₇₀) დიდმნიშვნელოვანი დაწესებულება იყო, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე ნათქვამი გვექონ-და, თუ რა-და-რა ინახებოდა და რა განსხვავება არსებობდა სალა-

როსა და საჭურჭლეს შორის (იხ. მეჭურჭლეთ-უხუცესი). თუმცა, ცოტა არ იყოს, უცნაურია, მაგრამ მაინც საეკლესიო-საეკლესიო, რომ საქართველოში მუდმივ და უძრავ სალაროს გარდა, მოძრავი სალაროც ყოფილა. ეს ნათლად ჩანს „კარის გარიგებ“-ის შემდეგ ადგილითგან: „სალაროს წინათ იარების სიკისტრონი და ერთი ყათარი სხვაჲ ჯორი სასაგებლე ტურფადვე მოკაზმული, მაგრამ იგიცა სალაროს წინათ იარების სიკისტრონს უკანით“-ო (7¹²⁷—129). მაშასადამე მეფის სადგომად წაბრძანების დროს თან მიჰქონდათ მოძრავი სალაროც, რომელსაც თავისი განკუთვნილი და მიჩენილი ადგილი ჰქონია: ჯერ სიკისტრონი ჯორი მიდიოდა, შემდეგ სასაგებლე ჯორი საგებლეთ დატვირთული და სულ ბოლოს მოძრავი სალარო მისდევდა. აქ მხოლოდ სალაროს აგებულობისა და მოხელეების შესახებ-ლადაგვრჩა სათქმელი.

სალაროს სათავეში იდგა „მოლარეთ-უხუცესი“ (კ. გარიგება 1¹, 6¹⁰¹, 104—106, 109—111, 19⁴⁵⁶—467). ის, როგორც ეტყობა, „სალაროთ“ (იქვე 1¹) უფროსი იყო, ესე იგი მას ყველა სალაროები ექვემდებარებოდნენ.

მეჭურჭლეთ-უხუცესსავეით მოლარეთ-უხუცესსაც ბეჭედი ჰქონდა. ეს იმის თანამდებობის ერთ-ერთ ნიშნად ყოფილა. ამიტომაც არის რომ „კარის გარიგება“-ში ნათქვამია: „მოლარეთ-უხუცესსა რა ითაყვანოს ბეჭედი მართებს, რომ უბოძოს მეფემან თვალედი“-ო (6¹⁰⁴—106). ეს თურმე დიდი ბეჭედი ყოფილა, „სასიგლე, საგახსნითე რომ ბეჭედი არის“ (იქვე 9¹⁰⁵—107), რომლითაც სხვა-და-სხვა სიგლებსა და საბუთებს დაბეჭდავდნენ ხოლმე. ეს „თვალედი“ ბეჭედი „მოლარეთ-უხუცესსა კელთ აცვია“ და როდესაც საბუთზე ბეჭდის დასმა იყო საჭირო, მაშინ „მოლარეთ-უხუცესი გახსნის“, ოქროს თასში „წყალს შთაასხამს“, ხოლო თვით საბუთს „დაბეჭდავს მწიგნობარი“-ო (იქვე 6¹⁰⁷—114) და არა მოლარეთ-უხუცესი.

მოლარეთ-უხუცესს რასაკვირველია „სალაროს მძლარე“ (კ. გარიგ. 6¹¹⁰, 112) ექვემდებარებოდა. მის ქვეშეთ მოხელეებად იყვნენ „მოლარენი“, რომელნიც უკვე მე-X-ე საუკ. ერთს საბუთში იხსენიებიან (შიო მღ. ისტ. საბ. 3). რაკი კ. გარიგება“-შიც ერთგან ნათქვამია, რომ მონადირენი „ვაზირთა და მოლარეთა ყველას მიართმევქვენ“ საჩუქარსაო (11²⁵⁰—251) და მე-X-ე საუკ. სიგელშიაც „მოლარენი“, მრავლობით არიან მოხსენებულნი, ამიტომ ცხა-

დია, რომ მოლარენი თუ ბევრნი არა, რამდენიმე მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. მოლარე მოლარეთ-უხუცესის მომხმარე და მშველელი მოხელე იყო: სიგლების „დაბეჭდვის“ დროსაც იგი თავის უფროსს ეხმარებოდა.

თუმცა მოლარეთ-უხუცესი ისეთი დიდმნიშვნელოვან დაწესებულების გამგედ ითვლებოდა, როგორც არის სალარო, მაგრამ მაინც მას უფლება არა ჰქონდა ვაზირობას დასწრებოდა. ამ მხრივ იგი ამირახუზედს და დაბლა იდგა. თუმცა ასეც-კია, რომ მოლარეთ-უხუცესს შედარებით მაინც სხვა ქვეშეთ მოხელეებზე მეტი უპირატესობა ჰქონია და თუ დანარჩენნი სავაზირო დარბაზს გარეთ უნდა მდგარიყვნენ, იგი „სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“-ო (კ. გარიგება 19₁₆₆₋₁₅₇). თუმცა „კ. გარიგება“-ში ამის შესახებ არაფერია შენახული, მაგრამ საქართველოს სამეფოს სხვა დაწესებულებათა მიხედვით მოსალოდნელია და საფიქრებელი, რომ სალაროს უხუცესსა და მოლარეებს გარდა სალაროს მუქიფი და მწიგნობარიც უნდა ყოფილიყო. სალაროს ყოველწლიურ ანგარიშების შედგენა და გასწორება უეჭველია ჩვეულებრივი წესისაებრ იქნებოდა მოწყობილი.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მსახურთ-უხუცესს მეორე დაწესებულებაც „საწოლი“-ც ებარა. რა იყო საწოლი? „საწოლი“-ო (კ. გარიგება 20₄₆₇₋₄₆₉, 7₁₃₆₋₁₄₅, 12₂₅₉) რასაკვირველია ჯერ ერთი რომ მეფის დასაძინებელი და დასაწოლი ოთახი იყო, მაგრამ აშასთანავე მის მახლობლად მდებარე დასაწოლის სამსახურებელისათვის საჭირო ოთახებიც. ამ ოთახში ესვენა „საწოლისა ღმრთისმშობელი“, რომლის წინაშე „ენტების სანიადაგო სანთელი და კანდელი. მცველი მისი მესაწოლე არის“-ო (იქვე 20₄₆₇₋₄₇₀). საწოლშივე იდგა რასაკვირველია საწოლის ყოველივე იარაღი, სარეცელი და ტახტი. „კ. გარიგება“-ითგან არა ჩანს, მეფე მე XIV-ს-ში სარეცელზე იწვა, თუ ტახტზე, ვიცით მხოლოდ რომ ტახტი საწოლშიც იყო (7₁₄₀). საწოლი „მოკაზმული“ იყო ნოხებითა და სხვაგვარი საფენით (იქვე 7_{136,140-142}). იქვე იყო ხოლმე ყოველთვის „სანთელი, ფანარი მაშხალა“ (იქვე 7₁₃₇). იქვე იყო სხვადასხვა სასმური ჭურჭელი ღამე წყურვილის მოსაკლავად. „სალამოს მელვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს ჭყინვარიანი ჭურჭლითა ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაჰყრის... და თუ

მეფესა ღამით მოეწყურის, ბრძანოს რომელიცა უნდა“-ო, ნათქვამია. „კარის გარიგება“-ში (7₁₃₁₋₁₃₅).

მეფე საწოლში ბრძანდებოდა ღამით და დილით, სანამ ღოგინითგან აღდებოდა და გამობრძანდებოდა. ამ ხნის განმავლობაში „საწოლისა... მეფის შეკაზმამდის... სასურავი... მსახურთ უხუცესისა, მესაწოლეთ უხუცესისა“ არის (კ. გარიგება, 6₁₀₂₋₁₀₄) ეს მარტო იმას-კი არა ნიშნავს, რომ ეს მოხელენი კერძოდ საწოლის შესახებ საქმეების გამგენი და თვალყურის მგდებელნი იყვნენ, არამედ იმასაც, რომ ყოველთვის, როდესაც-კი „უკაზმავი... იყო მეფე, მსახურთ უხუცესი და მისის კელისანი უფრო იურვიან“ საქმეებს (კ. გარიგება 5₇₉₋₈₀): ხელმწიფეს მოახსენებენ და მის ბრძანებას სათანადო დაწესებულებას და მოხელეს გადასცემდა.

თუმცა საწოლის საქმეები პირადად მსახურთ-უხუცესს კი არ ებარა, არამედ მის ქვეშეთს ხელისუფალს, მესაწოლეთა-უხუცესს, მაგრამ ზოგიერთში იმასაც უეჭველად უნდა მიეღო მონაწილეობა. მის ერთ-ერთ ამგვარ მოვალეობად ითვლებოდა „შეკაზმა მეფისა“ (იქვე 18₂₄). „კ. გარიგება“-ში სახელდობრ ნათქვამია: „რამ მეფე შეეკაზმოდეს, ტაშტი მსახურთ-უხუცესმან დაიჭიროს, პირის მანდილი მესაწოლეთ-უხუცესმან, წყალი მოლარეთ-უხუცესმან დაუსხას, ტანისამოსი მსახურთ-უხუცესმან ჩააცვას, ღილი მესაწოლეთ-უხუცესმან შეუქრას, მუხლთ დაყრიოთ ქუდი მოლარეთ-უხუცესმან მიიღოოს“-ო (18₂₄₋₂₈).

„საწოლსაც“ ვითარცა განსაკუთრებულ დაწესებულებას, თავისი მოხელენი ჰყავდა. სათავეში იდგა „მესაწოლეთ-უხუცესი“ (კ. გარიგება 6_{101, 105-106, 14₃₀₆} და 19₄₅₅₋₄₅₆). მესაწოლეთ-უხუცესი მოლარეთ-უხუცესსავით ვაზირობას ვერ დაესწრებოდა. ამ მხრივ იგი მოლარეთ-უხუცესზე დაბლა იდგა და თუ მოლარეთ-უხუცესი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ვაზირობის დროს სალაროს კარებში იდგა, „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ, მეფის ზურგიით“ (კ. გარიგება 19₄₅₅₋₄₅₆). მას ექვემდებარებოდენ „მესაწოლენი“ (იქვე 7_{115-116, 130} და 20₁₇₁). მესაწოლენი ბევრი ყოფილან და ეს თანამდებობა საგვარეულო კუთვნილებად ითვლებოდა. „შვდასი სახლი მესაწოლეთ არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (7₁₂₅₋₁₂₆). მესაწოლეთა ერთ ჯგუფს მეფის „წინამწოლნი“ (იქვე 7_{135, 2₅₉₋₆₀}) შეადგენდენ, ერთ მათგანს ებარა საწოლის ღმრთისმშობლის სანიადავო.

სანთელ-კანდელი: „მცველი მისი მესაწოლე არის, იგივე რომელი წინამწოლი არის მეფისა“-ო (იქვე 20₃₇₀₋₃₇₁). წინამწოლი ერთი კი არ იყო, არამედ რამდენიმე, ამიტომაც არის რომ „ქ. გარიგება“-ში „წინამწოლნი“ (იქვე 7₁₃₅) არიან მოხსენებულნი.

როგორც მოძრავი სალარო იყო, იმგვარადვე მოძრავი საწოლიც არსებობდა. ამისათვის განკუთვნილი იყო „სიკისტროსანი ჯორი“ ანუ „სიკისტრონი“ და „ერთი ყათარი სხვა ჯორი სასაგებლე“ (იქვე 6₁₁₇ და 7_{127, 128}). ამ ორ ჯორს საწოლის სამსახურებელითგან ლოგინი და საფენი, რაც-კი რამე საქირო იყო მგზავრობაში, აკიდებული ჰქონდა (იქვე 6_{117-7_{123, 127-128}}). მესაწოლენი, სამეფო სასახლესა და საწოლში სამსახურს გარდა, მოვალენი იყვნენ, რომ მოძრავ საწოლსაც მცველად გაჰყოლოდენ, თუ რომ მეფე აიყრებოდა და სადმე გაემგზავრებოდა. ამისთანა დროს „შვდასივე შუბოსანი... სიკისტროსა ჯორსა მისდევდეს, რა მეფე აიყაროს“-ო (ქ. გარიგება 7₁₂₆₋₁₂₇). ხოლო რაჟი სიკისტროსს გარდა ამგვარ შემთხვევაში მოგზაურობის დროს სასაგებლე და სალარო ჯორებიც მეფეს თანსდევდენ ხოლმე, ამიტომ თვითეულ მათგანს თავისი ადგილი ჰქონდა და თავ-თავისი მიმყოლიც ჰყავდა. ჯერ სიკისტრონის ჯორი მიდიოდა, შემდეგ „სიკისტროს უკანით“ და „სალაროს წინათ“ სასაგებლე ჯორი მისდევდა და სულ ბოლოში მოძრავი სალარო იყო მოქცეული. ამ სამსავე მოძრავ დაწესებულებას „ბარგის-უხუცესი წინ მიუძღვების,“ ხოლო „მესაწოლენი წინ იარებიან“ (იქვე 7₁₂₇₋₁₃₀).

მესაწოლეთ-უხუცესისა, მესაწოლეთა და წინამწოლთა გარდა საწოლის მოხელეებად იყვნენ: „საწოლის მეკარე“ (ქ. გარიგება 7₁₃₆ ლ 12₂₅₈), რომელსაც თავის თანამდებობის ნიშნად „კელთა არგანი აქვს“ (იქვე 20₄₆₁₋₄₆₃) და „კარის დარაჯა“ (იქვე 7₁₃₅₋₁₃₆). ორივენი საწოლს ღამითაც იცავდენ დილაშდის სანამ მეფე საწოლში ბრძანდებოდა და საწოლითგან არ გამოვიდოდა (იქვე 7₁₃₅₋₁₃₇). ვაზირობის დროს საწოლის მეკარე „კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კარით ან გამოუხშავს, კელთა არგანი აქვს, ქვე ზის და ვისაც უბრძანებენ შემოიყვანს“-ო (იქვე 20₄₆₁₋₄₆₃). მაშასადამე საწოლის მეკარე მართო საწოლისა კი არა, არამედ ვაზირობის დროსაც სავაზირო დარბაზის კარის მცველად ყოფილა. საწოლის მეკარე დიდ დარბაზობასაც უნდა

დასწრებოდა და პურობასაც. „ქ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „საწოლის მეკარე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვევერ დაჯდების“-ო (12₂₆₈₋₂₅₉). ამ მხრივ, როგორც ვხედავთ, განსხვავება იყო ვაზირობასა და დარბაზობას შორის: ვაზირობის დროს იგი კარებს წინ იჯდა, დარბაზობის დროს-კი მისი დაჯდომა არ შეიძლებოდა. პურობის დროსაც საწოლის მეკარეს საერთო სასადილო დარბაზში სხვებთან ერთად დაჯდომისა და ქამის უფლება არ ჰქონდა, იგი „საწოლსა წავა და წინამწოლსაც მიუვა სათვალავი და მუნ სჭამენ“-ო (იქვე 12₂₅₉₋₁₆₅).

რა მოვალეობა ჰქონდა სიკისტრონსა, სასაგებლე და სალაროს ჯორებს წინგაძლოლას გარდა „ბარჯის უხუცესს“ (იქვე 7₁₂₀₋₁₃₀), საწოლის მოხელე იყო, თუ სხვა დაწესებულებისა, არა ჩანს.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ „საწოლის მწიგნობარი“-ც (თამარ მეფის 1189 წ. სიგელი ქტბი II, 74, ქ. გარიგება 16₃₆₉₋₃₇₃) არსებობდა, რომელსაც საქართველოში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწე იყო (იხ. ზემოთ, მწიგნობართ-უხუცესი). მაგრამ იგი მესაწოლეთ-უხუცესს-კი არ ექვემდებარებოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო. ზარდახნის მწიგნობარსავით ალბათ საწოლის მწიგნობარიც წელიწადში ერთხელ, უეჭველია წლისთავს, საწოლს ანგარიშს ადგენდა ხოლმე და ამოწმებდა.

მსახურთ-უხუცესს, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ფარეშთ-უხუცესიც ექვემდებარებოდა. ფარეშთ-უხუცესის ხელთ იყო სხვა-და-სხვა „საფარეშონი“ (ქ. გარიგება 7₁₃₇ და 10₂₂₀₋₂₂₁) და ჯასვე ემორჩილებოდენ მრავალი „ფარეშნი“ (იქვე 7₁₃₀₋₁₄₂ და 8₁₅₇). „საფარეშო“-დ შინაურ მეურნეობისათვის განკუთვნილი სხვა-და-სხვა საწყობი და დაწესებულება იწოდებოდა. მაგ. „ქ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „სანთელი სასანთლითა და მისითა ნატიითა თავ-თავის საფარეშოთა არის“ და როდესაც საჭიროა, ფარეშთ-უხუცესი მიიღებს, წამოაყენებს და თავ-თავის ადგილს ჩასდებს“-ო (7₁₁₆₋₈₁₃₅). მაშასადამე სანთლისა და შანდლები სათვის ცალკე საფარეშო ყოფილა და იქ ინახებოდა. შემდეგ იმავე თხზულებაში სწერია, რომ გამტვერიანებულს ფანჯის ხელმანდილს „საფარეშოს მიიღებს მეღვინე“ და იქ „გარეცხენ“-ო (იქვე 10₂₂₀₋₂₂₁). ამ წინადადებით-განა ჩანს, რომ სამრეცხავო საფარეშოც ყოფილა. თუმცა დანარჩენ საფარეშოთა სახელები შენახული არ არის, მაგრამ

ცხადია რომ მრავალი სხვა საფარეშოებიც უნდა ყოფილიყო: რაკი „მკერვალთ-უხუცესი“ არსებობდა (იქვე 1₉), რასაკვირველია „სამკერვალთ“ საფარეშოც იქმნებოდა და „მკერვალნი“-იც უნდა ყოფილიყვნენ

„მეხილეთუხუცესი“ (იქვე 6₁₀₂ და 8₁₆₂), რომელიც მსახურთ უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო, ალბათ „სახილე“-ს (იქვე 8₁₅₇) გამგე და „მეხილე“-ების (იქვე 8₁₆₃) უფროსი იქმნებოდა. მას ებარა ხილის საქმე და ჭურჭელ-იარაღი, როგორც მაგ. „სახილეთაბაკი“ (იქვე 8₁₁₁), გაზ-მარწყხივით შექმნილი „სათხილე“ (იქვე 8₁₅₇₋₁₅₈), რომლითაც „მეხილე ანუ მოლარე თხილსა... ლეწდენ“ და ტაბაკზე დაპყრიდენ ხოლმეო (იქვე 8₁₆₃₋₁₆₄) დასხვა.

„ციცხვთ-უხუცესი“ (იქვე 6₁₀₂) ფარეშთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო თუ არა, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ვიცით მხოლოდ-რომ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ის მსახურთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა. ციცხვთ-უხუცესი ცოტა არ იყოს უცნაური სახელია, მაგრამ უფრო გასაოცარია, რომ მის ქვეშეთს მოხელეებს „ციცხვნი“ (იქვე 8₁₁₅ და 1₆₇) ერქვა. ამ „ციცხვთა (ხელთ) არის სახლისა საჭურჭლე“ (იქვე 8₁₆₇), შინ სახმარებელი სხვა-და-სხვა ჭურჭელი და ამას გარდა „აბანოს თბობა, სახლის გვა, შეშის კოდა, ცეცხლის ნთება, წყლის ზიდვა“ და სხვა (იქვე 8₁₁₅₋₁₆₆). ერთი სიტყვით საწინააღმდეგო სახლეთი იმდენი საფარეშო უნდა ყოფილიყო, რამდენ დარგადაც იყო ფეხობდა სასახლის შინაური მიეურნეობა. საყურადღებოა რომ თვით მოსახმარებელი მთელი მასალა საფარეშოში-კი არ ინახებოდა, არამედ საგანგებოდ დაწესებულ ებით განსაფარეშოს ეძლეოდა იმდენი, რამდენიც საჭირო იყო ხოლმე. მაგ. ასანთები ალყა ქონისა და სელისა მამხალი-სათვის, ან საპონი საფარეშოში კეთდებოდა, მაგრამ თვით ქონი და ზეთი იმავნე საფარეშოში-კი არა ჰქონდათ, არამედ ამეტყავენი და მეჭურჭლენი მიიღებენ ქონსა, სასაპონენდაცა იგინი მისცემენ და სამამხალედაცა და ქონი თუ არ იყოს, სელის ზეთს ქალაქით აიღებდენ და მით იქმონენ სამამხალესა ალყასა“-ო (იქვე 8₁₄₉₋₁₅₂).

ფარეშთა და ფარეშთ-უხუცესის საქმე იყო ყოველგვარი საფენების დაფენა და ოთახების ნოხებითა და სხვა-და-სხვა გვარ მანდილებით „მოკაზმა“, მათი „დაფენა, კარავი, ხარგაი, ჩადრი, ესე და მისი კაზმა მას (ფარეშთ-უხუცესს) მართებს“-ო (ქ. გარიგება 7₁₄₄₋₁₁₅). დილით რომ მეფე საწოლით გამობრძანდებოდა ფარეშთ-უხუცესი და ფარეშნი ეხპარებოდენ ხოლმე. მეფეს ჩვეულებრივ „სარმუხა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა მას კედლის ძირსა ჩაფლთ წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის და შეუთნახავს და იგი (მეფე) ტახტსა ზედა გავა“, ხოლო ფარეში გრძელ მანდილს „მეფეს გარდმოუკაზმავს წინა და სხვათა ნოხთა ფარეშნი გარდაჰკაზმენ“-ო (იქვე 7₁₃₅₋₁₃₂). ფარეშთ-უხუცესი უფროსი ხელმძღვანელი იყო დარბაზისა და სხვა სადგომების მოკაზმის დროს: „იგი ახლავს“ და „ვითარცა ასწავლიან“, ისე აფენინებს და ამკობინებს ოთახებს, მაგრამ ზოგჯერ იგი თითონაც აკეთებდა საფარეშო საქმეს. მაგ. მეფის პურობის დროს, როდესაც დარბაზობა იყო, „ცოცხს ფარეშთ-უხუცესი აიღებს“ და „პურობის უკანით ნოხსა გადმოგვს მეფის წინაშე ოდეს წესია“-ო, ნათქვამია კარის გარიგებაში (იქვე 15₃₄₀₋₃₁₁).

§ 9. მელუინეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მელუინეთ-უხუცესი“-ც (ისტორნი და აზ-მნი *658 გვ. 445) პირველად თუმცა მარტო თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში არის მოხსენებული და ამასთანავე მხოლოდ ერთხელ, მაგრამ მაინც ცხადია რომ მელუინეთ-უხუცესობა საქართველოში ძველი მოხელეობა უნდა ყოფილიყო. სახელის მეტი მელუინეთ-უხუცესის შესახებ ზემოდასახელებულ საისტორიო ნაწარმოებში სხვა არაფერი მოიპოვება და მხოლოდ „კარის გარიგება“ გვაძლევს საკმაოდ საგულისხმიერო მასალებს. „მელუინეთ-უხუცესი“ (ქ. გარიგება 3₄₇, 4₇₄, 11₂₃₃ და 23₄₋₂₃₅) მელვინეთა უფროსი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევ. „მელვინე“ და „მელვინენი“ (იქვე 4₇₄, 7₁₃₂₋₁₃₄, 10₂₂₀₋₂₂₁, 11₂₃₇ და 11₂₃₆₋₂₃₈) ბევრნი და სხვა-და-სხვა გვარნი ყოფილან. მელუინეთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა აგრეთვე განსაკუთრებულ დაწესებულება „სალვინე“ მთელი თავის მოხელეებითურთ. „სალვინე“ (იქვე 1₇, 9, 10₂₁₇ და 11₂₁₉) იმ დროს ეხლანდელივით კურკელს კი არ ერქვა, არამედ განსაკუთრე-

ბულ დაწესებულებას. ჩვენთვის რომ ამ დაწესებულების მთელი თავისუბრობა და დანიშნულება ნათელი იყოს, უნდა „კ. გარიგების“ შემდეგ ცნობას დავაკვირდეთ. იქ ნათქვამია: „საღვინე ქურჭელი სანიადაგო, უმეჯლისო საღვინეში დგას და მეჯლისისანი კიდევან დგანან“-ო (11₂₂₈₋₂₂₉). მაშასადამე „საღვინე“-ში ყოველდღიურად სახმარებელი, „სანიადაგო“ და ჩვეულებრივი, „უმეჯლისო“ ღვინის ქურჭელი მდგარა, ხოლო მეჯლისისათვის განკუთვნილი ღვინის ქურჭელი „საღვინე“-ში კი არ ინახებოდა, არამედ „კიდევან“, სად? იქნება სხვა ამ გვარ ქურჭელივით (შეად. მექურჭლეთ-უხუცესი, საქურჭლე და სალარო) სალაროში ინახებოდა? მართო ღვინის ქურჭელი კი არა, არამედ ოითქმის ყველაფერი რასაც-კი სასმელთან რაიმე კავშირი აქვს და სანიადაგოდ სახმარებლად ითვლებოდა „საღვინე“-ში ინახებოდა თურმე, მაგ. ის ჩამოსაკიდებელი სათიხრიანი იარაღი, რომელსაც „დაასობენ საღვინესა შიგან“ და რომელზედაც საღვინის მოლარე ფანჯს დაჰკიდებდა ხოლმე და „ფანჯისა მისაღებელი კელმანდილიცა მასვე ზედა ჰკიდებს“, საღვინეში ინახებოდა (იქვე 10₂₁₇₋₂₂₂). რაკი სამყინვარი იარაღი ტაბაკი, ცულ-წერაქვი, ვერცხლის კოვზი, „საღვინის მოლარეს ვედრია“ (იქვე 10_{223-11,28}), ამიტომ ცხადია რომ ეს იარაღებიც საღვინეს კუთვნილებას შეადგენდა, თუმცა თვითონ ისინი ვითარცა სახმარებლად ნიადაგ საჭირო ვგონებ მუდამ საღვინის სალაროს ხელთ იყო (იქვე).

ყოველგვარ სასმურ ქურჭელს და მანდილებს გარდა საღვინეში უქვევლია ღვინოც ინახებოდა იმიტომ, რომ „კ. გარიგება“ში სწერია: „საღვინის მოლარენი მეზვრეთაგან აიღებენ ღვინოსა ვითარცა ზვარი იყოს ანუ მეზვრე“-ო (11₂₃₅₋₂₃₆). ცხადია, რომ ღვინო იმავე ადგილას არ იქნებოდა შენახული, სადაც ქურჭელი და მანდილები იდგა და იდგა, არამედ მარნებში, მაგრამ ისიც ალბათ „საღვინეს“ დაწესებულებას ეკუთვნოდა. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ „საღვინე“, როგორც ზემომოყვანილი განმარტებიდანაც ჩანს, „საქურჭლის“ მსგავსი დაწესებულება იყო, სანიადაგო სახმარებლად განკუთვნილი ხაზინასავით იმ განსხვავებით კი, რომ საღვინეში მხოლოდ ღვინის შემოსავალი და ქურჭელი-სამსახურებელი ინახებოდა. საღვინეს სხვა ამგვარ დაწესებულებასავით თავისი განსაკუთრებული გამგეობა

და მოხელენი ჰყავდა. ამ მოხელეებს რქმევიათ „სალვინის კელი-სუფალნი“ (კ. გარიგება 15₃₃₅).

„სალვინე“-ს უზენაეს გამგედ რასაკვირველია მელვინეთ-უხუცესი იყო. ის საქმეებს განაგებდა და თავის ხელქვეითთ სამუშაოს აძლევდა და მათ სამსახურს თვალყურს ადევნებდა (იქვე 4₇₄). მას სასყიდელიც ეძლეოდა: „თითო ჭური ღვინო ზვართაგან მელვინეთ-უხუცესისა“ არისო (იქვე 11₂₃₄₋₂₃₅). მის ქვეშეთ მოხელედ და თანამშრომელად „სალვინის მუქიფი“ (იქვე 3₁₇₋₄₈, 11₂₃₂, 2₁₃, 2₃₅ და 2₅₁) ითვლებოდა. „კ. გარიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „ზვართა... მანდატურიცა ადვს ზედა და სხვათა მელვინეთ-უხუცესი და მუქიფი იურვიან სამუშაოსა“-ო (იქვე 11₂₃₂₋₂₃₅). მაშასადამე, ზვრების დამუშავებასა და მოვლას გარდა სხვა რაც ღვინისათვის საჭირო „სამუშაო“ არის, იმაზე მელვინეთ-უხუცესს და მუქიფს ერთად უნდა ეზრუნათ და თვალყური სჭეროდათ. სარგო მასაც ჰქონდა და ისე იყო დაწესებული, რომ „თვთო უმცროსი (ჭური ღვინო ზვართაგან) მუქიფისა“ არისო (იქვე 11₂₃₁₋₂₃₅). მუქიფს გარდა „სალვინის მოლარე“-ც (კ. გარიგება 10₂₁₈, 11₂₂₇₋₂₂₈, და 11₂₃₅) არსებობდა. იგი „სალვინის“ ქონების მცველი იყო (იქვე 10₂₁₄ და 11₂₂₇₋₂₂₈). მისთვისვე უნდა ჩაეებარებინათ ალბათ ღვინის გადასახადიც (იხ. ქვემოთ). „სალვინის მოლარე“-საც სარგო ჰქონდა დანიშნული და წესად იყო დადებული, რომ „სალვინის მოლარე მეზვრეთაგან აიღებს ღვინოსა ვითარცა ზვარი იყოს და მეზვრე“-ო (იქვე 11₂₃₅₋₂₃₆)-დასასრულ სალვინის მოხელედ „მელვინენი“-ც იყვნენ. მელვინენი სალვინის იარაღსა და მანდილებს ყურს უგდებდენ, მაგ. „ფანჯის მისაღებელი კელმანდილი... მანდილი ულარო, სამუქლე და საფუკე... რა დამტვერიანდეს“ და გასარეცხი გახდეს, „საფარეშოსა მიიღებს მელვინე .. გარეცხენ და [სა]ლვინესავე მიიღებენო“ (იქვე 10₂₁₈₋₂₂₂). მელვინესავე უნდა მიერთმია მეფისათვის ღვინო, როდესაც საჭირო იყო ხოლმე, მაგ. „სალამოს მელვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს მყინვარიანითა ჭურჭელითა ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაჰყრის და კელთა მანდილი აქვს ბალდალუისა“-ო (იქვე 7₁₃₃₋₁₃₄). ეს ღვინო ღვინისათვის უნდა ყოფილიყო მომზადებული, „თუ მეფესა ღამით მოეწყუროს“-ო (იქვე 7₃₄). მელვინეთა სხვადასხვა ნაირ მოვალეობათა გამორკვევის დროს ჩვენ არ უნდა გვავიწყვდებოდეს. ის გარემოება, რომ მელვინენი ბევრნი და სხვადასხვა გვარნი ყოფილან. ერთს მათგანს მაგ. „პირის მელვინე“ რქმევია (იქვე 3₁₇) და ალბათ

ნეფის ზედამდგომელი მეღვინე უნდა ყოფილიყო. ამას გარდა, ოუმ-
ცა ზერების დამუშავების თვალ-ყურის გდება მანდატურთ-უხუცესის
და მის ქვეშეთ მოხელეთა მოვალეობა იყო, მაგრამ მას ამ საქმეში
მონაწილედ მეღვინეთ-უხუცესი და მეღვინენიც ჰყოლია და „მანდა-
ტური და ერთი მეღვინეთ-უხუცესისაგან ჩენილი მე-
ღვინე წავლენ“ ამ საქმეზეო, ნათქვამია „ქ. გარიგება“ში
(იქვე 474—75).

მაგრამ მეღვინეთა თავი და თავი მოვალეობა ჩვენ მაინც გა-
მორკვეული არ გვექნებოდა, თუ კი „კარის გარიგების“ ერთი სა-
ყურადღებო ცნობა გამოგვეპარებოდა. იქა სწერია: მეღვინეებმა
„ღვინის ულუფა დაწერონ“-ო (იქვე 1123^ა—238). მაშასადამე
ღვინის ულუფის შეწერა მეღვინეთა მოვალეობა და
ხელთა ყოფილა, ხოლო ღვინის ულუფის ასაღებად შექველია
„მეულუფენი“ უნდა ყოფილიყვნენ, რომელნიც უკვე მე-X-ე საუკ-
სიგელში არიან მოხსენებული (შიო მღ. ისტ. საბ. 3). სახელის და
მიხედვით საფიქრებელია, რომ „ღვინის მკრეფელნი“-ც (ქ.
გარიგება 475) ალბათ ამისთვისვე იქნებოდნენ დადგენილნი, თუმცა
მათ ზერების დამუშავების თვალ-ყურის გდებაც ჰქონდათ დავალებული
(იქვე). ზემომოყვანილი ცნობების შემდგომ ჩვენ ამგვარი სუ-
რათი გვეხატება: ღვინის ულუფის შემოსავლის აღწერასა და დავთარს
„მეღვინენი“ ადგენდენ, „ღვინის მკრეფელნი“ ამ გადასახადს აღწე-
რისდა მიხედვით ჰკრეფდნენ და ანგარიშითურთ ალბათ „საღვინეს
მოლარეს“ აბარებდნენ ხოლმე, ხოლო ის მთელი ღვინის შემოსავალს
„საღვინე“-ში ინახავდა. ამგვარად ირკვევა, რომ „მეღვინეთ-უხუ-
ცესი“ ღვინის გადასახადის კულუხისა და „ღვინის
ულუფა“-ს უზენაესი მეთვალყურე და გამგე ყოფილა,
ხოლო „საღვინე“ ამასთანავე ღვინის გადასახადის
შესანახად და ერთგვარ ხაზინად მოჩანს. „ქ. გარიგე-
ბით“ მტკიცდება, რომ „მეხელადეთ-უხუცესი“-ც ყოფილა
(110). შექველია მეხელადენიც იქნებოდნენ. რაკი ხელადა ღვინის
ქურჭელია, ხოლო ღვინის ყოველივე ქურჭელი სანიადაგო „საღვი-
ნე“-ში იდგა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მეხელადეთ-უხუცესი და
მეხელადენი მეღვინეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელები უნდა ყოფი-
ლიყვნენ (იქვე 19—10).

მასალების უქონლობის გამო ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება
იმის შესახებ, „მწღე“-ნი (ქ. გარიგება 12 275^ა 276—278) მეღვინეთ
უხუცესს ექვემდებარებოდნენ და „საღვინე“-ს ხელისუფალთა ჯგუფს

ეკუთვნოდნენ, თუ სხვა რომელსამე ხელისუფლის ქვეშეთი მოხელე იყვნენ? უკრო საფიქრებელი-კი არის, რომ მწდე მელვინეთუხუცესის ერთი ხელქვეითთაგანი ყოფილიყო.

თუმცა სიტყვა „მწდე“ არც დავით აღმაშენებლის, არც თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებში არა გვხვდება, მაგრამ უეჭველია, რომ იგი უკვე გიორგი II და უწინარესაც არსებობდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ თურქებმა გიორგი II-ეს თავდაცემის დროს იავარად წაუღეს სხვათა შორის აგრეთვე „სასმურნი სამწდეონი“-ო (ცა მფსა დთსი * 513, გვ. 282). რაკი სასმელი ჭურჭელი „სამწდეონი“ არსებობდა, რასაკვირველია „მწდენი“-ც იქნებოდნენ. მეფეს და სტუმრად მოსულ უფლისწულებს და მეფეებს პურობის დროს „მწდე განლაშცა თვთო ადგა“ (იქვე 12₂₇₅). ამასგარდა პურობის დროსვე „მწდე .. დარბაზით ათქს... მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა, ჰყონდიდელსა და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპარსალარსა და მანდატურთ-უხუცესსა“ ო, ნათქვამია „კ. გარიგება“-ში (12₂₇₆₋₂₇₈). მასადაამე, სულ ცოტა 8—10 მწდე უნდა ყოფილიყო. „კ. გარიგება“-ში სწერია „პირის მწდეს, რაჲ მეორესა კიქას გამოუღებს მეფე ანუ მესამესა, სათვალავსა მიატანიებს, დაჯდების ამირაჯიბსა და განჩვეთ-უხუცესსა თანა“ ო (17₁₀₈, 18₁₀₈). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ „პირის მწდე“ (იქვე 11₂₃₀₋₂₃₁) მეფის მწდეს რქმევია. ხოლო ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ „პირის მელვინე“ ც არსებობდა, რომელიც აგრეთვე მეფის მელვინე ყოფილა. ამიტომ უნებლიედ იბადება საკითხი, ეს ორი სახელი ერთსა და იმავე მოხელეს ეწოდებოდა, მწდე იგივე მელვინე იყო, თუ არა? ამის გადასაწყვეტად ჯერ შესაფერისი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ორი სიტყვა ორ სხვადასხვა თანამდებობის სახელი უნდა იყოს. განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას რომ მაინცა-და-მაინც „პირის მწდე“ და „პირის მელვინე“ ორი სხვადასხვა თანამდებობა უნდა ყოფილიყო. თუმცა „კ. გარიგ.“-ში ამის შესახებ ცნობები შერჩენილი არ არის, მაგრამ ცხადია, რომ „საღვინო“-შიც საწლისთავო ანგარიშის შედგენა და შემოწმება იმავე წესით უნდა ყოფილიყო, როგორც საქართველოს სხვა სახელმწიფო დაწესებულებებში იყო დაკანონებული დამაზრს წინადადების ის პატარა ნაწყვეტიც ამტკიცებს, რომელიც შენახუ-

ლია ზემოაღნიშნულს ძველში, რომ „ანგარიში საანგარიშო გოდორთა შინა ძეს“-ო (იქ. 11₂₃₀).

§ 10. მონადირეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

ნადირობას ძველს დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და მართო გასართობად არ ითვლებოდა: იგი ერთგვარი სამხედრო და სალაშქრო ვარჯიშობა იყო, როდესაც ადამიანის თვალი და ხელი მარჯვე სროლას, განსაცდელის გულადად ატანასა და მოქმედების მსწრაფ სიმკვირცხლეს ეჩვეოდა; ამიტომაც იყო, რომ მაშინ ხელმწიფე ყველაფერს დასთმობდა და ყოველგვარს გადასახადების შეუვალობას მიანიჭებდა ხოლმე, მაგრამ ლაშქარ-ნადირობისაგან რომ განთავისუფლებინა, თუ არ მოხუცი და უძლური, არას გზით არ შეიძლებოდა. საკმარისია ადამიანმა თვალი გადაავლოს მრავალ წყალობის წიგნებს, რომ თვითვე დარწმუნდეს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ლაშქარ-ნადირობას. მხოლოდ ის ვისაც მოხუცებულობისა ან უძლურების გამო „ლაშქრობა აღარ შეეძლო“ (დავით მეფის სიგ. არიშინისადმი, შიომღ. ისტ. საბ. 21₈), იყო ხოლმე ამ ორ მოვალეობისგან განთავისუფლებული. ნადირობის საქმე და სამზადისი საგანგებო მოხელეს ებარა. რომელსაც „მონადირეთ-უხუცესი“ ეწოდებოდა (კ. გარიგება 1₃₋₄, 1₃₋₂₁₇). მას „მონადირენი“ ექვემდებარებოდნენ (იქვე 1₁₁₋₁₂, 11₂₃₀₋₂₁₀, 11₂₄₇₋₁₂₂₅₈). მონადირენი ბევრნი ყოფილან: „მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან, ორას სამოცი სახლი არის“-ო ნათქვამია „კ. გარიგება“-ში (11₂₃₀₋₂₁₀). კახეთი და იმერეთი განთქმული იყო თავის სანადირო ადგილებით (იხ. ჩემი ქლიერის ისტორია) და იმიტომ არის, რომ მონადირენი საქართველოს ამ ორ კუთხიდან ყოფილან არჩეულნი. ყურადღების ღირსია რომ მონადირენი სახლობრივ ყოფილან ამ თანამდებობის აღმასრულებელნი. აქაც მაშასადამე საგვარეულო მოხელეობა ყოფილა მიღებული წესად. მონადირეებს ძალღები უნდა გამოეკვებათ, გაეზარდათ და შესაფერისად გაეწვრთნათ. ამისთვის წესად იყო დადებული, რომ ყოველწლივ „ძალთა აღწერა“ უნდა მოეხდინათ: „თევდორობის მეორე დღეს ძალთ დასწერენ და რომელიც მწიგნობარი დასწერს ოთხსა ანუ სამს ძალსა მეფისად გარდააყენებს“-ო (კ. გარიგება 11₂₄₄₋₂₁₆). ამის შემდგომ რაკი ძაღლები აღწერილი და სამეფოდ გადააყენებულნი იყვენ, მონადირენი თავ-თავიანთ სახლში

წავიდოდენ ხოლმე ძაღლების გამოსაზრდელად: „თორმეტ-თორმეტი ძაღლი, სამ-სამი მონადირე წავა საკვებად“-ო (იქვე 11₂₄₇). მონადირენი „გიორგობას კარზედ მოვლენ და თევდორობამდის კარზედ არიან“-ო (იქვე 11₂₁₀₋₂₄₁). მათ განსაკუთრებული სარგო ჰქონდათ გადაკვეთილი და წესად იყო, რომ ორშაბათს მეორე ლამპრობას-მეფე-დედოფალსა და დარბაზის მოხელეებს უნდა დაესაჩუკრებინათ (იქვე 11₂₄₉₋₁₂₂₅₀).

§ 11. ტყისმცველთ-უხუცესი და ტყის-მცველნი.

მონადირეთ-უხუცესს, როგორც ჩანს, „ტყის მცველთა“-ც მონადირეობასთან კავშირი ჰქონდა იმიტომ, რომ მაშინ ნადირობისათვის ტყეში ჯერგას აკეთებდენ ხოლმე და ისე ნადირობდენ-„ტყის მცველნი“¹ მოხსენებულნი არიან თამარ მეფის 1189 წ. სიგელში (ქვბი II, 73—74). ამ ტყისმცველთ თავიანთი უფროსი ცჳოლიათ, რომელთაც სახელად „ტყისმცველთ-უხუცესნი“ ეწოდებოდა (1078 წ. სიგელი, ქვბი II, 50). რაკი ეს უკანასკნელი უმაღლესი თანამდებობა ტყისმცველებზე უწინარეს-საბუთში იხსენიება, ამიტომ თვით ტყისმცველთა თანამდებობაც თამარის მეფობამდისაც უნდა ყოფილიყო საქართველოში. საყურადღებოა, რომ ტყისმცველთ-უხუცესნი მრავლობით არიან მოხსენებულნი. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის ან მწიგნობრისა, ან გამომცემლის მხრივ, მაშინ ირკვევა, რომ ტყისმცველთ-უხუცესი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ერთი-კი არა ყოფილა, არამედ რამდენიმე, იქნება საქაროველოს თვითივე კუთხისათვის, ან განთქმულ სანადირო ტყისათვის ცალცალკე. „ქ. გარბეზა“-ში ტყისმცველთ-უხუცესნი მოხსენებულნი არ არიან, მაგრამ ეს უეჭველია შემთხვევითი მოვლენა იმიტომ, რომ ეს ძეგლი მეტად დაზიანებულია. ტყის მცველნი მონადირეებსავე, რასაკვირველია, ბევრნი იქნებოდენ და ისინიც

¹ თ. ყორღანიას დაბეჭდილი აქვს „ტყისმცველთა, უცხოთა (უცხოთა)“ (ქვბი II, 741), დედანში რასაკვირველია მძიმე არ იქნებოდა. ამას გარდასაუიქრებელია, რომ აქ „უცხოთა“ ან სწორედ არ უნდა იყოს წაკითხული, ან არადა თვით დედანში შეიძლება შეცდომა იყოს. ალბათ უნდა წერებულყო „ტყის მცველთა უცხოთა“, რაც უდრის „ტყის უხუცესთა“. ამგვარად ვგონებ თამარ მეფის სიგ.-შიაც „ტყის მცველნი“-კი არ უნდა ეწეროს, არამედ „ტყისმცველთ-უხუცესნი“.

მხვებესავით ალბათ სახლობრივ და გვარეულობრივ იქმნებოდენ ტყის-მცველთა თანამდებობის პატრონებად. „ქ. გარიგება“-ში, იქ სადაც მონადირეთა რაოდენობა არის დასახელებული, თავდაპირველს დედანში მონადირეთა რიცხვიც ყოფილა მოხსენებული, მაგრამ მერმედროთა განმავლობაში გადაშვერთ რიცხვი გამორჩენიათ და ახლა შერჩენილი და არის მხოლოდ „ტყის-მცველნი კიდე არიან“-ო (11₂₄₀), ხოლო რაოდენობა-კი შენახული არ არის.

არავითარი ცნობები სახელის მეტი არ მოგვეპოვება ძველ ქართულ წყაროებში და ამის გამო დანამდვილებით არა ვიცით რა, თუ რა თანამდებობა იყო „ჩუხჩერახობა“ (ისტ^რნი და აზ^შნი *632, გვ. 410) და რა უფლება-მოვალეობა ჰქონდა „ჩუხჩერახ“-ს (იქვე *622 და 632, გვ. 396 და 410) ან „ჩუხჩერახ“-ს (მეფის კურთ. წესი 6₇). ცხადია მხოლოდ, რომ ეს მოხელეობაც საპატიო უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ „ჩუხჩერახი“-ც იმ ხელისუფალთა შორის ყოფილა, რომელნიც თამარ მეფემ „დასხნა სასთაულითა“ (ისტ^რნი და აზ^შნი *632, გვ. 410). ამას გარდა ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ანტიკიებს, რომ „ჩუხჩერახობა“ ისეთ დიდ გვარის შვილებს ჰქონდათ, როგორიც იყვნენ დადიანი და მარუშიანი (იქვე 622, გვ. 396 და 410). სახელის მეტი არა ვიცითრა არც „ეზოთ-უხუცესი“-ს შესახებ, რომელიც ჯერჯერობით მხოლოდ მეფის კურთხევის წესში, ისიც ერთხელ გვხვდება იქ, სადაც აღწერილია, თუ როგორ უნდა გამგზავრებულყო სამეფოდ გამზადებული საყდარში. „ეზოთ-უხუცესსა, ჩუხჩერახსა და მებაჯრეთ-უხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში, უკანა უდგეს მეფესა“-ო (6₇₋₈).

§ 12. ვ ა ზ ი რ ო ბ ა .

„ვაზირობ“-ის თავი-და-თავი მნიშვნელობა ვაზირთა ბჭობა და თათბირია, მაგრამ შემდეგ საზოგადოდ ყოველგვარ თათბირსაც და მზრუნველობა-დახმარებას უწოდებდენ, მაგ. „ვეფხის ტყაოსან“-ში ლწერია:

„მეკეთა ესე თათბირი, ვაზირთა ნავაზირევი“-ო.

(კარიტ. 67₁₁₁; კაკაბ. 45₃₉₃)

ასმათმა ტარიელს უთხრა:

„რათგან ღმერთსა ვაზირობა შენი ჩემსხედ მოუგდია“-ო

(კარიტ. 42₂₇₀; კაკაბ. 45₂₅₃).

უსენის ცოლი ფატმანი ამბობს:

„უსენ მითხრა: „არ მინახავს ძოღანიტგან მეფე ჩუენი,
მივაზიროებ, წავალ, ვნახავ, უღარბაზო, უძღვნა ძღუენი.“

(კარიჭ. 191111, კაკაბ. 151111)

აბუსერიძე ტბელსაც ნათქვამი აქვს: „ბაკოელთა...
ვაზირობითა და შემოხუეწითა კილ-ცყავ ეკლესიისა...
აღშენებაჲ“-ო (ქეზი II, 121₁—₃). მაგრამ ვაზირობას საქართვე-
ლოს სახელმწიფო ცხოვრებაში, განსაკუთრებით სა-
ხელმწიფო საქმეებზე ვაზირთა ბჭობასა და თათბირს
ეძახდენ: ასეთი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას „კ. გარიგება“-
შიც (18₄₂₉, 19_{440—451}), მაგ. იქ ნათქვამია: „მსახურთა უხუცესი მე-
ჭურჭლეთა-უხუცესისა გვერდიდ ზის ვაზირობასა ზედან, ამირახორ-
სა მათ (ვაზირთა) უკანით ვითა ზესკამი უთქს და ვაზირობა-
ესმის და იგი არას იტყვს“-ო (19_{443—451}), ესე იგი ამირა-
ხორს ვაზირთა თათბირის მოსმენა შეუძლიან, თვითონ კი ამ თათ-
ბირში დაუკითხავად ჩარევა და თავის აზრის გამოთქმა არ შეეძლო.
თვით ვაზირობას, ვითარცა დაწესებულებას ანუ ვითარ-
ცა მინისტრთა საბჭოს, „სავაზირო“ (იქვე 19₄₄₈) რქმევია.

როდესაც ვაზირობა დაინიშნებოდა და უნდა მომხდარიყო,
ვაზირთათვის უნდა შეეტყობინებინათ. „მოახსენონ ჰყონდიდელ-
სა და ათაბაგსა, ამირაჰასალარსა, მეჭურჭლეთ-უხუცესსა, მსახურთ-
უხუცესსა და ამირახორსა“-ო (კ. გარიგება 18_{429—19431}). თუმცა
„კ. გარიგება“-ში მოხსენებული არ არის, მაგრამ თავისთავად ცხა-
დია, რომ ვაზირობაში მანდატურთ-უხუცესიც იღებდა მონაწილე-
ობას. მხოლოდ ამ ხელისუფალთ, ვითარცა ვაზირებს, უფლება ჰქონ-
დათ სავაზიროში მონაწილეობა მიეღოთ. წინათ, რუსუდან მეფემ-
დე თურმე მსახურთ-უხუცესსაც-კი არ შეეძლო ვაზირობის ბჭო-
ბაში მონაწილეობა მიეღო და პირველად „მსახურთ-უხუცესი მა-
ნაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“-ო, ნათქვამია „კ.
გარიგება“-ში (19_{446—447}) სანამ თამარ მეფე ათაბაგობას დააწესებდა
საქართველოში, რასაკვირველია არც ათაბაგი იქნებოდა სავაზიროს
ძონაწილედ. მაშასადამე თავდაპირველად სავაზიროს წევრებად მხო-
ლოდ ოთხი სწორუფლებიანი ვაზირი იყო და ერთი ვაზირის თანა-
შემწე, საერთოდ ხუთი ხელისუფალი.

როგორც საისტორიო თხზულებებიტგან ირკვევა, თამარ მეფეს
ვაზირობისა და დარბაზობის ძველს წესში რალაც ცვლილება უნდა
შეეტანა. დიდებულ მეფის ისტორიკოსი ამბობს: თამარ მეფემ ვაზი-

რებს „შთააცვეს სკარამანგი ტანსა მათსა [და] დასვეს სელებითა ოქროჭედილებითა რომელნიმე მარჯვენით მისისა და რომელნიმე მარცხენით... და დასხნა სასთაულითა“ - ო (ისტორნი და აზმნი *631—632, გვ. 410). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ ვაზირებს ოქროქსოვილი სკარამანგის ტანისამოსი სცმიათ დარბაზობისა და ვაზირობის დროს. ვაზირობის შესახებ საგულისხმეირო ცნობები „კ. გარიგება“-შიც საკმაოდ მოიპოვება. იქა სწერია: ვაზირობისათვის „დაფინოს ორხოვა ფარეშთ-უხუცესმა მომცრო და ზედ სასთაული დადვას“ - ო (19⁴³¹⁻⁴³²) ეს მეფის საჯდომი იყო. შემდეგ „მოიღონ სუფრის ნოხი და მომრგვალებით დაფინონ პირისპირ. თავსა სუფრის ნოხისასა სელნი დადგან“ - ო (იქვე 19⁴³³⁻⁴³⁴) ეს კიდევ ვაზირთა საჯდომები იყო. ამგვარად ორივე ქართული წყარო ერთხმად გვიმოწმებენ, რომ ვაზირები დარბაზობასა და ვაზირობის დროს სელებზე ისხდენ. სელი დასაკეცი უმისაყრდომო საჯდომი იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსს უფრო ზედმიწევნით აქვს აღწერილი ეს საჯდომები და მისი სიტყვით ოქროჭედილი სელები ყოფილა. რაკი ვაზირები მალა საჯდომზე ისხდენ ამიტომ ცხადია მეფეც ან სკამზე ან ტახტზე უნდა მჯდარიყო. თამარ მეფის ისტორიკოსისაგან ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს მეფე იჯდა „ტახტსა ზედა ოქროჭედილსა“ (ისტორნი და აზმნი 668*, გვ. 458). თვით „კ. გარიგება“-შიც ეს გარკვევით აღნიშნული არ არის და თითქოს იქ ისე გამოდის, რომ მეფე სასთაულზე იჯდა, რომელიც თითქოს მომცრო ორხოვაზე იდგა. ვაზირობის დროს შესაძლებელია მეფე ტახტს გარდასკამზეც მჯდარიყო, რომელზედაც მომცრო ორხოვა ყოფილა დაფენილი და ზედ სასთაული დებულა. მეფესა და ვაზირებს წინ „სუფრა“, ხის ფერხედი მაგიდა ედგათ. რომელზედაც „სუფრის ნოხი“ იყო გადაფენილი. „კ. გარიგება“-ში აქაც „სუფრის ნოხი“-ა მარტო მოხსენებული და თვით „სუფრა“-ის, ესე იგი ფერხედ მაგიდის, დადგმის მოხსენება დაჭვიწყებია, იქნება იმიტომა რომ თავისთავად ნაგულისხმეია. „კ. გარიგება“-ისდა მიხედვით იმის გამორკვევაც შეიძლება, თუ რა ადგილას უნდა მდგარიყო ვაზირობის დროს მეფის საჯდომი. იქ სხვათა შორის ნათქვამია „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დვას გარეთ მეფის ზურგით, მოლარეთ-უხუცესი სალაროს კართა შიგან დვას გამოსავალსა“-ო (19¹⁵⁸⁻¹⁵⁷). მაშასადამე მეფის ზურგით სალაროს კარის

გამოსავალი ყოფილა. თვით მეფის საჯდომი თუ დარბაზის შუაგულს არა, კედლებსა და კარებზე მაინც მოშორებით მდგარა. „სუფრის“ თავს „სელნი“ მდგარავაზირთათვის. მაგრამ რას ჰწაშნავს აქ თავი, ძნელი გამოსარკვევია. თამარ მეფის ისტორიკოსს უკეთესად აქვს ეს აღწერილი, იგი ნათლად ამბობს, რომ ვაზირები „რომელნიმე მარჯუენით“ მეფისა ისხდენ, „რომელნიმე მარცხენით“. მაშასადამე ვაზირები მაგდის ორთავე მხრივ მსხდარან, მეფე კი შუაში თავში. როცა სხდომა უხდა დაწყებულ იყო, მსახურთ-უხუცესს უნდა ეთქვა „ბრძანეთ“-ო და შემწამსვე „ჯალაბი გაიყაროს“-ო (კ. გარიგება 19₄₃₁₋₄₃₅), ესე იგი ქალები და ყმაწვილები, ალბათ სამეფო და ან იქნებ დარბაისელთა სწლობაც, დარბაზითგან უნდა გასულიყვნენ. ამის შემდგომ ვაზირთაგან პირველი ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უბირველესი“ მწიგნობართ უხუცესი „ქყონდიდელი ნოხთავე პირს მიბრუნდეს“-ო (იქვე 19₄₃₅₋₄₃₆). იგი თავის ალაგს დაიჭერდა. შემდეგ „ათაბაგსა, ამიონპასალარსა მოახსენონ“ და ისინიც „მობრუნდენ“ (იქვე 19₄₃₆) და თავთავიანთი ალაგი დაიჭირონო. „ქყონდიდელს ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ“-ო (იქვე 19₄₄₀₋₄₄₁). ამავე წესით მეჭურჭლეთ-უხუცესიც (იქვე 19₄₃₇) დაჯდებოდა თავის ალაგს. ამას გარდა მანდატურთ უხუცესიც, რომელსაც ამირსპასალარის სწორი პატივი ჰქონდა (იქვე 19₄₄₃₋₄₄₄) და რუსუდან მეფის დროითგან მოყოლებული მსახურთ-უხუცესიც დასხდებოდენ, სადაც ეკუთვნოდათ. „აწე მსახურთ-უხუცესი მეჭურჭლეთ-უხუცესისა გვერდით ზის ვაზირობასა ზედან“-ო (იქვე 19₄₄₉).

რაკი ამირახორი სწორუფლებიანი ვაზირი არ იყო და მხოლოდ ამირსპასალარის თანაშემწე ვაზირად ითვლებოდა, ამიტომ მისი საჯდომიც ვაზირთა უკან იდგა და თვით თათბირში, ვაზირობა-შიც ჩარევის უფლება არა ჰქონდა: „ამირახორსა მათ (ვაზირთა) უკანით ვითა ზესკამა უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვის რასაც არა ჰკითხავენ და, რაჲ ჰკითხონ, მაშინ-და პასუხს იტყვს“-ო (იქვე 19₄₅₀₋₄₅₂). მაშასადამე, მას მხოლოდ სათათბირო ხმად ჰქონია. არა-ვაზირთაგან, დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეთაგან, ვაზირობას მხოლოდ ამირახორი, ამირე-

ჯიბი და საწოლის მწიგნობარი ესწრებოდა (იქვე 19₄₃₄₋₄₃₅). ვგონებ სხვა მწიგნობრებიც უნდა ყოფილიყვნენ აუცილებლად, მაგრამ სავაზიროს გარეთ იდგენ და ბრძანებას უცდიდენ. ვაზირობის დროს „საწოლის მწიგნობარი ჭყონდიდლი“ საკენ დგას კედლის ძირსა, საწერელი აქვს თავისი. ამირეჯიბი შუაზედ“ იდგა (იქვე 19₄₅₃₋₄₅₅). ხოლო „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ მეფის „ზურგი“-ო (იქვე 19₄₅₅₋₄₅₆). მოლარეთ-უხუცესი-კი „სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“-ო (იქვე 19₄₅₆₋₄₅₇).

„სავაზირო“ დარბაზს სადაც ბჭობა და ვაზირობა იყო, იცავდა მრავალრიცხოვანი მოხელეთა დარაჯა, რომელთაც თავ-თავიანთი ადგილი ეჭირათ, მაგ. „საწოლის მეკარე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუჭყევია კარით, ან გამოუხზავს, ხელთ არგანი აქვს, ქვე ზის და, ვისაც უბრძანებენ, შემოიყვანს“ (იქვე 20₄₆₁₋₄₆₂) სავაზიროშიო. საწოლის მეკარეს წინ კიდევ „მერიგე შორსა დგას“ (იქვე 2₂₁₄), ხოლო უფრო მოშორებით „მანდატურნი გარეშე-ში შორს დგანან და ვისაც არ უბრძანებენ, არავის მოიყვანენ სიახლოვესა“-ო (იქვე 20₄₆₂₋₄₆₅). მცველთ გარდა სავაზიროს გარეთ იყვნენ და ბრძანებას უცდიდენ დარბაზის კარსა მყოფნი მოხელენი, რომელთაც უფლება არა ჰქონდათ ვაზირობას დასწრებოდენ. ისინი მხად უნდა ყოფილიყვნენ და ვაზირებს, „ვინც უნდათ—მეიბჯრეთ-უხუცესსა, განმგეთ-უხუცესსა, საქურჭლის ნაცვალსა, მესტუმრესა, ზარდანის მწიგნობარსა—ღვინცა ხელისუფალნი სამოციქულოდ უნდათ, შეასხმენ“ სავაზირო დარბაზში ღვინცაგებო მინდობილობით „გაგზავნიან“-ო (იქვე 19_{457-20₄₆₀}). ვაზირობის დადგენილებას „მწიგნობართ ჭყონდიდელი გადასცემს“. ისინი ამ ბრძანებას „ასწერენ და იურვიან, რაც სასაურვო იყოს“-ო (იქვე 20₄₆₀₋₄₆₁).

§ 13. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი.

ვიდრე საქართველოს სამეფოს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებ გამოკვლევას შევუდგებოდეთ, მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ საამისოდ ჯერ საკმაო მასალები არ მოიპოვება და ამისგანამ ამ საკითხის სრულიად გაშუქება არ შეიძლება. საფიქრებელია და ამის დამამტკიცებელი საბუთებიც გვაქვს, რომ საქართველოში

გაერთიანებამდე სხვადასხვა სამეფოში, საერთო დაწესებულებებს გარდა, თვითოეულში რამდენიმე ადგილობრივი, განსხვავებული თანამდებობაც იყო, იქნებ იმდენად არსებითად არა, როგორც სახელებით მაინც.

ამას ცხად-ჰყოფს თუნდაც კახთა სამეფოსა „ქორეპისკოპოსობა“, კლარჯთა მფლობელობის „მამფალობა“ (იხ. ქლ ერის ისტორია II 395—396), ტაო-კლარჯეთის „ტანუტრობა“ (იხ. ქვევით), „ოთხმიზღურობა“ დასავლეთ საქართველოში და სხვა.

როდესაც ქართველთა სამეფოები ერთი სახელმწიფოდ იქცენ და საქართველო გაერთიანდა, ქართული სამართლის სწორედ ამ დარგში, სამოხელეო წესწყობილებაში, უნდა უფრო დიდხანს და უკეთესად ვიდრე სხვა დარგებში შენახულიყო ადგილობრივ განსხვავებულ დაწესებულებათა თუ სამოხელეო სახელებისა კვალი. აქა — იქ ცნობებიც მოგვეპოვება, რომ მართლაც შენახული იყო.

საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების, მეტადრე სამოხელეო დარგის შესწავლისათვის ძვირფას წყაროებად განსაკუთრებით მეფეთა სიგელები უნდა ჩაითვალოს. სამწუხაროდ მე-IX-XII ს. ს. სიგელები ცოტა გვაქვს შენახული თუ აღმოჩენილი, ამასთანავე კახეთითგან ჯერ არც ერთი არ მოგვეპოვება და მხოლოდ ორია გელათური, მაშასადამე დასავლეთ საქართველოდას. სწორედ ეს ორი გელათური სიგელი, რომელშიაც მხოლოდ „ოთხმიზღური“-ა შენახული, ამტკიცებს, რაოდენი მნიშვნელობა აქვს სხვადასხვა კუთხის საბუთებს სამოხელეო წესწყობილების სრულ სურათის აღსადგენად. რაკი ჯერ-ჯერობით ამგვარი მასალები ძალიან ცოტაც გვაქვს და საქართველოს ყოველის მხრითგან არ არის შენახული, ამიტომ ამჟამად მკვლევარს შეუძლიან საქართველოს საქვეყნოდ გამრიგეთა მხოლოდ საზოგადო დაწესებულებაზე ილაპარაკოს. რაც კუთხობრივ სხვაობის დამახასიათებელი ცნობები მოიპოვება, რასაკვირველია, ქვემოთ ისიც აღნუსხული იქნება.

მაგრამ მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ქვემდებარე გამოკვლევა საქართველოს სამეფოს საქვეყნოდ გამრიგეთა სამოხელეოს წესწყობილების სრულ სურათს არ შეიცავს.

საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შორის პირველი ადგილი ერისთავთ ერისთავებსა და ერისთავებს ეჭირათ. „ერისთავი“ (მქც.ე. ქე Опис. II, 72, ლ. მროველი ც ა მფ თა *128—130, გვ. 20—21 და სხვაგან. ჯუანშერ ც ა ვხ ტნ გრგ სლსა. * 407, გვ. 190, * 410, გვ. 192 და ბევრგან სხვაგანაც), ანუ როგორც იგი უძველეს ქარ-

თულ წყაროებში იწოდება, „ერისმთავარი“ (ც^ა აბოაქსი 15¹, 2, 13, 20¹, და 22², და სხვაგანაც, მაგ. უამთაალ. * 798—799, გვ. 638 „მრავალნი ერისმთავარნი“) ოჩნაწილელი სიტყვაა და თავდაპირველად ჯარის-უფროსსა ჰნიშნავდა. ეს გარემოება ჯერ კიდევ კარგად სცოდნია ლეონტი მროველს, რომელიც ერისთავებს სპასალართა და ათასის-თავთა ჯგუფში ათავსებს (ც^ა მფ^{თა} * 130, გვ. 211. ძველ ქართულ თარგმანებშიაც ერისმთავარი ბერძნულს „სტრატეგოს“-ს და სომხურს „ზორავარს“ ანუ ჯარის უფროსს უდრის ხოლმე (ქ^{ლი} სამართლის ისტორია I).

დროთა განმავლობაში ერისმთავარი სამოქალაქო მოხელეობის სახელად იქცა. ერისმთავარის მაგიერ მაშინ მარტივად „მთავარიც“ იხმარებოდა ხოლმე (ც^ა სრ³⁵ ზრხმლსაჲ 9, 11, 23; ც^ა ნინოასი OIIIIC. II, 766). თანდათან „მთავარს“ ერისთავზე უფრო მაღალხარისხოვან თანამდებობის მნიშვნელობა მიენიჭა ისე, რომ მთავარი და ერისთავი ორ თითქმის სხვადასხვა თანამდებობად ითვლებოდა. მაგ. გ^ი მთაწ^{მდ}ლის ც^ა ში სწერია, რომ თურქთა შემოსევის დროს ბაგრატ IV დროს „დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძვრ-ძვირად მოისრნეს.“ (გვ. 329).

თვით სიტყვაც „მთავარი“ ბერძნულს „არხონ“ს უდრიდა. რაკი ერისთავებს ქვეყნის ამა-თუ-იმ თემის მართვა-გამგეობა ებარათ, ამიტომ თვითეულ მათგანს თავისი, ~~„განსაგებელი“~~ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 295, გვ. 18) ჰქონდა, რომელსაც „საერისთავო“ (ჯუან^{შერ}, ც^ა ვს^{ტნგ} გრგს^{ლსა} * 457, 410, გვ. 190, 192), ანუ „სამთავრო“ (ც^ა მფ^{სა} დ^{თსი} * 546, გვ. 313) ეწოდებოდა. ხოლო თვით ამხელისუფლებას „ერისმთავრობაჲ“ (ც^ა ჰაბოაქსი, 15¹, და 22²) ანუ „ერისთავობა“ (მტ^{ნე} ქ^ა * 487, გვ. 261- ისტ^{რნი} და აზ^{მნი} * 632, გვ. 411) ერქვა. რაკი თვით ერისთავისა და მთავრის მნიშვნელობა შეიცვალა, ამისდაგვარად თვით „სამთავრო“-საც საერისთავოზე უაღრესი წნიშვნელობა მიენიჭა.

არსებობდა თუ არა წინათ „ერისთავთა—ერისთავი“ ჯერ ამის გამოსარკვევად საჭირო ცნობები არ მოგვეპოვება, მხოლოდ დანამდვილებით ვიცით, რომ მე-IX-ე საუკუნეში უკვე არსებობდა ეს თანამდებობა.

ვინ იყო და რა იყო ერის მთავარი. ანუ ერის თავი? იგი იყო „მთავარი“ და უფალი ადგილთა მათ... და მპყრობელი ყოველთა მათ სანახებთა“-ჲ (ც^ა სრ³⁵ ზრხმ^{ლსა} 10—11).

მამასადამე იგი თავის საერისთავოში გამგე და მბრძანებელი, ბატონი და მპყრობელი იყო. რაკი ის საერისთავოში უფალი ყოფილა ღ ზრძანების გაცემა შეეძლო, ამიტომ მისი საერისთავო მისი „განსაგებელი იყო“ (ლ. მროველი, ცა მფთა * 295 გვ. 118) და „საბრძანებელი“-ც (ცა სრჰნ ზრზმლსა 23). იმას გარდა რომ ერისთავი საერისთავოს გამგე იყო, ძველ დროს „მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო“-ო (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 130, გვ. 21), ესე იგი სახელმწიფო გადასახადების აკრეფისათვის თვალყურის დევნება ვალად სდებია. მაგრამ შესაძლებელია ეს მხოლოდ თავდაპირველად ყოფილიყო და შემდგომი გადასახადების აკრეფა განსაკუთრებულ მოხელეთა ხელში იყო. ერისთავისა და ერისთავთ-ერისთავის უფლება-მოვალეობის შესახებ საისტორიო მატრიანში „ძეგლი ერისთავთა“-ში მეტად საგულისხმიერო და ძვირფასი ცნობებია შენახული. ამ თხზულებითგან ჩანს რომ ერისთავს ჰქონია:

„განსაგებელი ეკლესიისა, მსახურება (მეფისა) და მთავრობა... მათ კევეთაჲ“ (ქკი II, 4). იმავე ნაწარმოებში მოთხრობილია, ვითომც კეისარმა ლარგველის ერისთავად დადგენის დროს „მიუბოძა შვიდნი ესე კევენი განსაგებლად, ეკლესიანი და ყოველნი აზნაურნი მკვიდრნი მას შინა“-ო (ქკი II, 4). ამ ორ ამონაწერთგან ჩანს, რომ ერისთავი საერისთავოს მკვიდრთა და ქვეყნის გამგე იყო, მას ექვემდებარებოდენ მარტო გლეხები კი არა, არამედ აზნაურნიც მის განსაგებელს ემორჩილებოდენ, ეკლესიებიც კი, რასაკვირველია იმდენად, რამდენადაც ეკლესიას სამოქალაქო მთავრობასთან დამოკიდებულება ჰქონდა. ერისთავს განსაკუთრებული სამოსელი ეცვა:

„ძეგლი ერისთავთა“-ს სიტყვით ეს სამოსელი იმ გვარი იყო, როგორც ბიზანტიის მეფეს იუსტინიანეს ეცვა (ქკი II, 4), ამას გარდა ჰქონდა „ბეჰედნი და საყურე და სარტყელი“, აგრეთვე „ცხენი თოროსანი, დროშა და შუბი (იქვე, ქკი II 4).

ერისთავთ-ერისთავს ჰქონდა „მთავრობა ყოველთა დიდებულთა და აზნაურთა, რომელნი მკვიდრ არიან“ მის საბრძანებელში (ძეგლი ერისთავთა, ქკი II, 4). მამასადამე ერისთავს დიდებულებსე ხელი არ მიუწვდებოდა, მათ მთავრად შეიძლებოდა ყოფილიყო და იყო კიდევ მხო-

ლოდ ერისთავთ-ერისთავი. „შემდგომად მეფისა“ მისი „იყენენ მორჩილი“ დიდებულნი და აზნაურნი. მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ ყოველნი დიდებულნი და აზნაურნი და მის საბრძანებელის დანარჩენი მკვიდრნი უნდა ყოფილიყვნენ „თანა მოლაშქრე ერისთავთ-ერისთავისა“-ო (იქვე II, 4), მის ხელქვეით უნდა გასულიყვნენ ბრძოლის ველზე.

მთავარი და ერისთავთ-ერისთავი ძლიერი და გავლნიანი, ქონებრივადაც შეძლებული ხელისუფლები იყვნენ: იგისხვებს „ჰმატდა სიმდიდრითა და სიმრავლითა ერთა და აგარაკთათა... მრავალთა ტაძართა და კარავთა“ მფლობელი იყო ხოლმე (ც^ა სრ^ჰნ ზრ^ჰმ-ლს^ა 9) ზოგჯერ ისინი იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ „სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისა აღზვავებულნი“ თვით მეფესაც-კი ებრძოდენ ხოლმე (ქ^{ლი} ერის ისტორია II). ვითარცა რაინდულ ზნეს შეჰშვენოდა, ამგვარი მთავარი, როდესაც-კი მოცლილი იყო, „უმრავლესთა ჟამთა ინადირობნ“ (ც^ა სრ^ჰნ. ზრ^ჰმ-ლს^ა 10).

იგივენი შინები, რაც ერისთავსა ჰქონდა, განსაკუთრებით დროშა, ერისთავთ-ერისთავსაც უნდა ჰქონოდა. როგორც ეტყობა დარბაზობის დროს ერისთავთ-ერისთავს ის უპირატესობა ჰქონია, რომ „მისსა საჯდომსა უკანით“ მის საგანგებო მოხელეს „მოლარეთ უხუცესსა ფარი და კრმალი“ ეჭირა ხოლმე. ეს იქითგან ხანს რომ მტბევარის შესახებ „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: დარბაზობის დროს „მისსა საჯდომსა უკანით მისსა მოლარეთ-უხუცესსა ფარი და კრმალი აქეს უკანით“- (15³²⁹⁻³³¹) და თანაც იქვე აღნიშნულია, რომ მტბევარს ეს უპირატესობა იმიტომ ჰქონდა, „რომე ერისთავიც არის შავშეთისა“-ო (იქვე 15³³¹). მაშასადამე დარბაზობის დროს ერისთავებს ჩვეულებრივ საჯდომს უკან მათი მოლარეთ-უხუცესნი უდგნენ ფართა და ხრმლითა.

გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირულობის წიგნი ამტკიცებს, რომ ერისთავთ-ერისთავს მის საბრძანებელში გლეხთა სამოსამართლო საქმეებიც ეკითხებოდა საეკლესიო გლეხთ გარდა რასაკვირველია. ამ სამოსამართლო საქმეების გარჩევა და დაურევბა მის საერისთავთ-საერისთავოს მამასახლისებს ჰქონიათ ჩაბარებული (ქ^{კბი} II, 98). ამ სამოსამართლო საქმეების გარჩევა-ზე დამხედველობი-

მათვის ერისთავის სასარგებლოდ. სასამართლო ჯარიმის განსაზღვრული წილი ყოფილა დაწესებული, რომელსაც ეწოდებოდა „კერძი საერისთავო“ (ქქბი II, 48₍₁₄₋₁₅₎). როდესაც საქმე „ნაპარეც“-ს ეხებოდა, ეს „საერისთავო“ თურმე ერთს მემვიდედს შეადგენდა, „შვიდეოლი“ იყო (იქვე II, 98₁₂₋₁₄).

ერისთავების უთავრეს სარგოს ჯერ ერთი საგანგებო დაკვეთილი გადასახადი „გამოსავალი“ შეადგენდა, რომელსაც „საერისთავო გამოსავალი“ ერქვა (1058 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 4₁, 1072 წ. სიგ., იქვე 11₁₄₋₁₅). ამ ჩვეულებრივ და მუდმივ სარგოს გარდა, „დაჭირვებასა რას ჟამსა“, ან „ლხინსა“ ერისთავთა ერისთავის სასარგებლოდ ერთდროულ შესაწევარი და ძღვენი, „ბეგარაი“ უნდა გადაეხადათ (1227—1230 წ. გრიგოლ ერისთ. შეწირ. წიგ. ქქბი II, 98₁₆₋₁₈).

ერისთავთ-ერისთავს მრავალი ქვეშეთი მოხელეები „ხელისუფალი“-ც-კი (1227—1230 წ. საბ., ქქბი II, 98) ჰყავდა, მათ შორის რასაკვირველია იყვნენ ყველა მის თემის ერისთავნი, საკუთარი მწიგნობართ-უხუცესი (მტნე ქ₁ *495, გვ. 267, მოლარეთ უხუცესი (იხ. ზემოთ) და მრავალი მსახური. ამიტომაც არიან ერთ ხელნაწერში მოხსენებულნი „ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და ყოველნი მსახურნი ერისთავთ-ერისთავისა“ (ქლი ერის ისტორია II, 468). მას ჰყავდა „წინაშემდგომელნი“ და „საკუთარნი“ (ც₁ სრ₃₆ ზრზ₁მლს₁₁), „კვრცხლ-მავალნი“ (იქვე 12) და მალე მსრბოლნი, საგანგებო კაცნი, რომელნიც იყვნენ „მსრბოლ გზათა შორთა“ (იქვე 38).

თვისა საერისთავთ-ერისთავოსა და საერისთავოში ერისთავთ-ერისთავსა და ერისთავს ქვეშეთ მოხელეებად ჰყავდათ ციხისუფალი, ხევისუფალნი, მამასახლისნი და გზირნი. გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავს მაგ. თავის შიომღვიმის მონასტრისადმი მირთმეულს 1227—1230 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამი აქვს: „გარეთ ვინც მაწყინარი გამოჩნდეს მღუიშის გლეხთაი, მამასახლისი ჩუენი ესე იურვოდეს... სხუაი ყოველი ამიკდია ჩუენი ბეგარაი... და ნუც ჩუენს დაჭირვებასა რას ჟამსა და ნუც ლხინსა ნუ რათ შეუვალს: ნუ მამასახლისი, ნუ კელისუფალი (კევისუფალი?), ნუ ციხისთავი, ნუ გზირი, ნუ მსახური“-ო (ქქბი II, 98₁₅₋₁₉). მა-

შასადამე ერისთავთ-ერისთავის სარგო „ბეგარი“-სა ან სხვაგვარ შესაწევარის („დაჭირვებასა რას უპისა“), ან ძღვენის („ლხინისა“) ასაკრებად და საზოგადოდ ერისთავთ-ერისთავის ბრძანების ასასრულებლად ხელისუფალნი (თუ კევისუფალნი?), ციხისთავნი მსახურნი, მამასახლისნი და გზირნი ყოფილან განჩენილნი: ესენი ემორჩილებოდენ მათ ვითარცა უფროსს.

„ციხისთავნი“ (ბაგრატი IV სიგ. შიომღ. ისტორ. საბ. 11, გიორგი მეორის სიგ., შიომღ. ისტორ. საბ. 12, ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. ნ. თაშარ მეფის 1189 წ. სიგ., ქცები II, 73—74 და სხვაგან) რასაკვირველია, მარტო ციხისუფროსნი არ იყვნენ. თუ მცა შექველია პირადად მათ ექვემდებარებოდენ „ციხოვანნი“ (მტწნი ქა *494 და 405, გვ. 266 და 267. *510, გვ. 279 და ბევრგან სხვაგანაც), მაგრამ ციხისთავად იმავე დროს პატარა ქალაქების უფროსებიც იწოდებოდენ: ის. რაც დიდ ქალაქისათვის ამირთ-ამირი იყო, იგივე პატარა ქალაქისათვის ციხისთავი იყო. მაგ. ცნობილია ქ. მცხეთისა ციხისთავი, ქ. „ატენისა ციხისთავი“ (ატენის სირნის XI ს. წარწერა იხ. ჩემი К вопросу о времени построения храма в Атени. ХВ. I, III, 286₃), „მუხნარისა ციხისთავნი“ (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 14) და სხვანი.

ციხისთავის უფლება-მოვალეობის შესახებ IX-XII ს. ს. განმავლობაში სხვა ცნობები არ მოიპოვება. საბუთებიდან ჩანს, რომ როგორც ერისთავისა სასარგებლოდ საერისთავო სარგო იყო დაწესებული, ისევე ციხისთავთათვისაც საგანგებო „სა ციხისთავო“ გადასახადი არსებობდა (ბაგრატი IV 1058 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 41. გიორგი II 1072 წ. სიგ., იქვე 11₁₄₋₁₅).

„კევისუფალნი“ (ბაგრატი IV 1058 წ. სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 4₁₃. გიორგი II 1072 წ. სიგ., იქვე 12₃) როგორც თვით სახელაქ გვიჩვენებს ხევის უფროსი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ რა-და-რა საქმეები ეკითხებოდა მას, ამაზე არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, ხევისუფლის სარგოც არსებობდა, რომელსაც „საკევისუფალო“-ი ეწოდებოდა (1058 წ. სიგ., შიომღ. ისტ. 4₂ და 1072 წ. სიგ., იქვე 11₁₅).

როგორც ზევით უკვე აღნიშნული იყო ერისთავს დასასრულ სოფლის „მამასახლისი“ (ბაგრატი კურაპალატის კანონები. გრიგოლ ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირ. წიგნი, ქცები II, 98₄, 15 და 16) და „გზირი“ (თაშარ მეფის 1189 წ. გელათის წყალ. წიგ.,

ქები II 74₁,¹ გრიგ. ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირ. წიგ., იქვე II, 98₁₈) ექვემდებარებოდა. გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავის შეწირულობის წიგნი ამტკიცებს, რომ მამასახლისს საგამგეო სოფლის მოსამართლისა და დამაურეველის მოვალეობაც ჰქონია მოვალეობის გარდა დაკისრებული. „ჩუენისა კაცისაგან სამართალი მამასახლისმან ჩუენმან აილოს“-ო (ქები II, 98₁), „მამასახლისმან და მლუინის ხელისუფალმან მართლითა სამართლითა და უურვონ“-ო, „მამასახლისი ჩუენი“ „ესე იურვო დეს“-ო (იქვე II, 98_{6-7 15-16}). „კარგი სოფლის მამასახლისის „ბკედ ანუ მოსამართლედ დასმა ბაგრატ კურაპალატის დროინდელ კანონებშიაც იხსენიება, რაკი მამასახლისის შესახებ ყველა ცნობები „სკლს ეკონომიურ ისტორი“-ის I წიგნშია მოთავსებული (გვ. 13—16), ამიტომ აქ ამ საგანზე ლაპარაკი მეტი იქნებოდა.

„გზირი“ სპარსულ სიტყვას „გზირ“-ს და სომხურს *գիր* „გზირ“-ს უდრის. სომხური სპარსულითგან ნასესხებად ითვლება (H. Hübschmann. Armenische Grammatik I ნაწ. გვ. 264). სპარსულში ეს სიტყვა სოფლის, საპოლიციო მოხელეს ნიშნავდა. რამწიშენელობით იხმარებოდა იგი ქართულში იმ დროს, როდესაც საბუთებში გვხვდება, ჯერ არა ჩანს. ჩვეულებრივი მწიშენელობაკი ამ სიტყვას ისეთი აქვს, რომ სოფლის მამასახლისის მოციქულს დამოხელეთა განკარგულების და ამბავის მომტანს და წამლებს ეწოდებოდა. თუ ძველ დროსაც ქართულში ამგვარი მწიშენელობა ჰქონდა, მაშინ შეიძლება ეს სიტყვა ნამდვილი ქართული იყოს და გზისაგან იყოს ნაწარმოები.

დასასრულ ოპიზის განთქმულ სიგელში მოხსენებული არიან „ტაოისა და კლარჯეთისა ტანუტერნი“ (სქს. სძვლნი II, 4₁₈₋₁₉). ტანუტერი სომხურად იგივე მამასახლისია. მაშასადამე ამ საბუთში „ტაოისა და კლარჯეთის მამასახლისნი“-არიან ნაგულისხმეენი. მხოლოდ აქაც „ტანუტერნი“ სოფლის მამასახლისებს ნიშნავდა, თუ უფრო მაღალ-ხარისხოვან მოხელეს, არა ჩანს. სომხური სახელი ამ ხელისუფლობისა ალბათ ამ კუთხის წინადროინდელი ხანის ნარვე მოსახლეობის ნაშთი უნდა იყოს.

ქართულ საისტორიო წყაროებში ერისთავები და ერისთავთ-ერისთავები შედარებით ხშირად იხსენებიან, მაგრამ რაკი თვითოეული მათგანი მხოლოდ მაშინ არის ხოლმე დასახელებული, როდე-

¹) თ. ჟორდანიას დაბეჭდილი აქვს „გზირთა“, მაგრამ ცხადია აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს.

საც რაიმე ისტორიულს ამბავში მონაწილედ გამოვიდოდა, ამიტომ ამ ცნობებსაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს და სრულად ვერ ჩაითვლება: ხან ერისთავი გვხვდება და ერისთავთა ერისთავი არ იხსენიება, ხან ერთიცა და მეორეც, მაგრამ არც ამისთანა შემთხვევებშია ხოლმე სრული სია მოყვანილი, მხოლოდ ორგან მროველის და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებებშია ერისთავთა ერისთავებას სრული სია ჩამოთვლილი. ლ. მროველს აღნიშნული აქვს, ზღაპრული მეფის ფარნავაზის დროს ვითომც საქართველოში შემდეგი რვა ერისთავნი ყოფილიყვნენ: მარგუეთის ერისთავი, კახეთისა, ხუნანისა, სამშვილდისა, წუნდისა, ოძრკისა, კლარჯეთისა და ქუჯოსა და ეგრისის ერისთავი (ცა მწთა *129, გვ. 30—21). ამ სიაში დასავლეთ საქართველოს საერისთავოები ნაკლებად არის შეტანილი, ამას გარდა უცნაურია, რომ ავტორს ქართლის ერისთავიც-კი დავიწყებია. თუმც ლ. მროველს ეს სია საქართველოს ვითომც პირველ მეფის დროინდელად მიაჩნია, მაგრამ უეჭველია თვით ავტორის ხანის ახლო დროისა უნდა იყოს. თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობა-კი მართლაც მხოლოდ მაშინდელ ერისთავთ-ერისთავების სრულს სიას შეიცავს და ქვემოთ იქმნება მოყვანილი.

გიორგი აფხაზთა მეფის დროს იხსენიება ქართლის ერისთავი (მტნე ქა *455, გვ. 231), რომლაც მაშინ თვით უფლისწული ყოფილა. ბაგრატ III და მერპინდელ მეფეების დროსაც ქართლის ერისთავის სახელი ხშირად გვხვდება (მტნე ქა *460, გვ. 236; *484, გვ. 258; *487, გვ. 260 და ბევრგან სხვაგანაც).

კახთა მეფის გაგიკისა და საქართველოს მეფის ბაგრატის დროს დასახელებულია კახეთის ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი (მტნე ქა *488, გვ. 261). ამას გარდა კახეთის შემდეგი ადგილების ერისთავთა სახელები გვხვდება: პანკისის ერისთავი, ხორნაბუჯისა, შტორისა და მაქელისა, ვეყინის ერისთავნი (იქვე *486, გვ. 259 და *500, გვ. 270). ჰერეთის ერისთავიც არსებობდა რასაკვირველია (ისტრნი და აზმნი *606, გვ. 377).

მესხეთის ერისთავთაგან დასახელებულნი არიან შავშეთისა (მტნე ქა გვ. 254), არტანუჯისა (იქვე *489 და 490 გვ. 262 და 263), თუხარისძისა (იქვე *486, გვ. 260), კალმახისა (იქვე *490 გვ. 263 და 264) ყუელისა (იქვე *503, გვ. 273) და სამცხის ერისთავი (ისტნი და აზმნი *632, გვ. 411). მაგრამ ეს სია რომ სრული არ არის, ამას ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაც

ამტკიცებს, სადაც იხსენიება „ერისთავი ტაოსა“ (* 922, გვ. 767).

გიორგი II დროს აღნიშნულია „სვანთა ერისთავი“, რომელმაც „გაადგინნა საუანნი“ (მტნე ქე * 509, გვ. 278).

გიორგი III და თამარ მეუკის დროს საქართველოში შემდეგ ერისთავთ-ერისთავები იყვნენ: სვანთა ერისთავთ-ერისთავი, რაჭის ეევი, ცხუმისა, ოდიშისა, ქართლისა, კახეთისა, ჰერეთისა და სამცხისა (ისტორნი და აზმნი * 632, გვ. 410—411).

ქართველი ისტორიკოსები ლეონტი მროველი და ჯუანშერი ამტკიცებენ, რომ თავდაპირველად ერისთავობა პირადი მოხელეობა იყო და მხოლოდ შემდეგში საგვარეულოდ იქცა. ამგვარი ცვლილება ჯუანშერის სიტყვით სასანელთა შაჰების ბატონობის დროს უნდა მომხდარიყო. იგი ამბობს: „მოკუდა ბაკურ და დარჩეს შვილნი მისნი წურილნი, რომელნი ვერა იპყრობდეს მეფობასა. მაშინ მეფემან სპარსთამან ურმიზდ (IV, 579—590) მისცა ძესა თვსსა [რომელსა ერქვა ქასრე ამბარვეზ (II, 590—628)] რანი და მოვაკანი. მოვიდა და დაჯდა ბარდავს და უწყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა, აღუთქვა კეთილი დიდი და დაუწერა მამულები შვილითი შვილამდე. და განდგეს ერისთავნი თვს-თვსად, ხარკსა მისცემდეს ქასრეს“-ო (ცა ვხტნგ გრგისისა * 406, გვ. 189). ამის შემდგომ იმავე მემბტიანის თქმით შინაური მდგომარეობისა და გაქირვების (თურქების შემოსევის) გამო „უცალო იქმნეს სპარსნი. მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი ზემონი და ქუემონი და... წინაშე ბერძენთა მეფისა... ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავისაგან მეფეთა ქართლისათა, რათა იყუნენ ერისთავნი იგი თვს-თვსსა საერისთავოსა შეუცვალებელად“. კეისარმა მათი თხოვნა აასრულაო (იქვე * 407, გვ. 190). მართლაც გუარამ კურაპალატმაო „ერისთავნი ქართლისანი ვერცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკვდრობისანი“-ო (იქვე * 410, გვ. 192). უკვე განსვენებულმა მ. ბროსსემ გამოარკვია, რომ ჰურმიზდის დროს ამგვარი შემთხვევა არა ყოფილა (Histoire de la Géorgie I, 216, შენ. 1), მაგრამ თუმცა ზემომოყვანილი ცნობების ისტორიული სამოსელი საექვო ღირსებისაა, თვით ცნობები-კი ერის-

თავობის მემკვიდრეობით თანამდებობად ქცევის შესახებ შესაძლებელია მართალი იყოს. შეჭველია უმეფობის დროს ერისთავები უფრო უნდა გაძლიერებულიყვნენ და მეფეთა მაგიერობა უნდა გაეწიათ ქართველ ერისთავებს. მაგრამ უცხო მებატონის ძალას საქართველოს გადაყენებულ სამეფო საგვარეულოს გავლენის შესარყევად და მოსასპობლად მართლაც შეეძლო თვს-თვსად გამდგარ ერისთავთათვის განსაკუთრებული მფარველობა გაეწია და ამ გზით მათი „შეუცვალელობისათვის“ ნიადაგი მოემზადებინა და ხელი შეეწყო.

ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის გადასაწყვეტად ჩვენ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოება: ჩვენ არ ვიცით სასანელთა ვაბატონებამდე აღმოსავლეთს საქართველოში ერისთავობა მართლა პირადი ხელისუფლობა იყო, თუ იქნებ მაშინაც „შეუცვალელები“ იყვნენ? მხოლოდ ამო ტფილელის მარტვილობითგან ცხადადა ჩანს, რომ მე-VIII-ე საუკუნეში ერისთავობა უკვე თვით ერისთავებს საგვარეულო კუთვნილებად მიაჩნდაო და მხოლოდ არაბები ზოგჯერ არღვევდნენ ხოლმე ამ წესს (იხ. ქლი ერის ისტორია II). როდესაც საქართველოში მეფობა განახლდა, თვითეულს სამეფოში უნდა დაწყებულიყო ბრძოლა ერისთავობის „შესაცვლელობისა“ და „შეუცვლელობის“ გამო: მეფენი რასაკვირველია შესაცვლელობის მომხრენი იქმნებოდნენ და ეცდებოდნენ ხანდახან ეს განეხორციელებინათ, თვით ერისთავნი-კი თავიანთ „შეუცვალელობის“ უფლების დამცველნი იქნებოდნენ.

ჯერჯერობით თითქმის არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, თუ როგორ მიმდინარეობდა ეს ბრძოლა მე-IX-X-ე ს., მაგრამ ბაგრატ III დროს ერისთავთა „შეუცვალელობას“ უკვე ბოლო მოღებულნი აქვს და მან არა ერთხელ და ორჯელ „ურჩინი თვისნი სტუალნი დიდებისაგან, ადგილთა მათთა განადიდნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქე * 467, გვ. 242 და * 465, გვ. 240). მართლაც ქართ. წყაროებში აღნიშნულია ხოლმე, რომ მეფემ ამა და ამ პირს ერისთავობა ჩამოართვა და სხვას მისცაო. მაგ. როდესაც ლიპარიტი და ბაგრატ IV შერიგდნენ, მეფემ მას „უბოძა ქართლის ერისთავობა“ (მტნე ქე * 487, გვ. 260), ხოლო იმავე მატთანეში, რომელსაც ეს ცნობა მოჰყავს, ამ ხანის უწინარეს ქართლის ერისთავად ივანე აბაზასძე დასახელებული (იქვე, * 484, გვ. 258). ალბათ ბაგრატ IV მისთვის ერისთავობა ჩამოურთმეფია და იქნებ ამ ნიადაგზე იყო აღმოცენებუ-

ლი ის მტრობა, რომელიც გიორგი ხუცეს მონაზონის სიტყვით აბა-
ხასძეთა და მეფეს შორის ყოფილა ჩამოვარდნილი.

ბაგრატ III-მაც რომ ჰერეთი შემოიერთა, მან თავისი კაცი და-
ნიშნა ერისთავად და „განაჩინა მთავრად აბულალ“ (მტნე ქა * 468,
გვ. 243). მხოლოდ, როცა ბაგრატ მეფე გარდაიცვალა, მაშინ ჰერეთ-
კახეთი აჯანყდა და „შეპყრობილ იქნეს ერისთავნი“ ბაგრატ III-ის-
მიერ დადგენილნი (ს უ მ ბ ა ტ ძ ე და ვ ი თ ი ს ი. ც ა და უ წ ყ ე ბ ა
* 584, გვ. 353).

საყურადღებოა, რომ აფხაზთა მეფეები თავდაპირველად ქარ-
თლის ერისთავთ-ერისთავებზე თავიანთ უფლისწულებს ნიშნავდნენ
(ქლი ერის ისტორია II, 378, 385 და 387).

ყველა ერისთავთ-ერისთავთა საგამგეო ერთნაირ ღირსებითად
არ ითვლებოდა: მათ შორის ზოგი უფრო საპატიოდ იყო ცნობილი,
ზოგს კიდევ ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა. საერისთავთ-ერისთავო-
თა ანუ სამთავროთაგან ყველაზე უფრო მეტი ხარისხი ეპყრათ და
უაღრესად საპატიოდ ისეთი ადგილები ითვლებოდნენ, რომელნიც
წინათ მეფეთა საჯდომად და სამეფოებად იყვნენ. ის ხელისუფალი,
რომელსაც ამგვარ სამთავროს მართვა-გამგეობა ჰქონდა ჩაბარებული,
იყო „მჯდომი მეფეთა ადგილისა“, „მეფეთა ადგილ-
სა ზედა“ დადგენილად ირიცხებოდა და ეს-კი საქვეყნოდ გამგე-
ხელისუფალთათვის, რასაკვირველია, უაღრესი პატივისცემა უნდა
ყოფილიყო და იყო კიდევ. თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება-
ში მხოლოდ ორი ამგვარი „მეფეთა ადგილსა ზედა
მჯდომი“-ა დასახელებული: ერთი იყო „გუზანი, პატრონი კლარ-
ჯეთისა და შავშეთისა“, რომელიც საქართველოს მბრძანებელს „ძუ-
ელთა მეფეთა ტაოელთა¹ ადგილსა ზედა შეეწყალა“
(ისტრნი და აზმნი * 649, გვ. 434), მეორეს კიდევ ზაქარია მხარ-
გრძელს იხსენიებს ქართ. ისტორიკოსი, „მჯდომსა სომეხთა მეფეთა-
ადგილსა“ (იქვე * 657, გვ. 444).

თუმცა სხვები მოხსენებულნი არ არიან, მაგრამ საფიქრებელია,
რომ სრულიად საქართველოს ყველა იმ საერისთავთ-ერისთავოების
ადგილებიც, რომელიც წინათ, გაერთიანებამდე დამოუკიდებელ სა-
მეფოებად ითვლებოდნენ, როგორც მაგ. კახთა და რანთა სამეფო და-
სხვა, განსაკუთრებით საპატიო სახელისუფლოდ იყვნენ ცნობილნი
და ამ სახელოთა მქონელებიც მეფეთა ადგილისა მჯდომად იყვნენ
ცნობილნი.

¹) იხ. „მეფენი ტაოსნი“ (ქლი ერის ისტორია II 396).

საქართველოში ამირობაც არსებობდა და ისეთი ხელისუფალ-ნიც იყვნენ, რომელთაც „ამირა“ ეწოდებოდათ, დავით აღმაშე-ნებელის ისტორიკოსს მგ. მოხსენებული ჰყავს „ლიპარიტ ამირა“ (ცაღთის *521, გვ. 288). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება-შიაც დასახელებულია ერთი „მკვლრთა ტფილისისთავანი, თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა, სახელითა აბულასან“ (ისტორნი და აზმნი * 635, გვ. 415). ვინ იყო ამირა და რა თანამდებობა ჰქონდა მას? თუ უკანასკნელ ცნობას დავაკვირდებით, აბულასანი ყოფი-ლა „ამირად ქართლისა და ტფილისისა“. ეს აბულასანი კიდევ ორს წარწერაში იხსენიება. ერთში, ხატზე თვით აბულასანი თავის თავ-ზე ამბობს: „შეიწირე... ესე მსახურებაი ჩემგან ერისთავთ-ერის-თავისა და მეჭურ[კლეთ]-უხუცესისა აბულასანისაგან, იობის ძისა“-ო (ე. თაყაიშვილის Arch. №C. II, 70). მეორეგან ვე-რეს „ლურჯ მონასტრად“ წოდებულის ეკლესიის კარიბჭის წარწე-რაში აბულასანის ძმა, „ბასილი ქართლისა მთავარეპისკოპოს-ყოფი-ლი, ძე კეთილ-ნათესავისა იობისი“ ამბობს, რომ მან ააგო ეკლესია „ნაცვალსაგებულად ჩემთვის და საყუარღლისა ძმისა ჩემისა, ერისთავთ-ერისთავისა ქართლისა ამირთა-ამირისა რუხსთავისა და შვდთა მთეულეთთა პა-ტრონისა აბულასანისათვის (ე. თაყაიშვილის Arch. №C. IV, 149-150). ამ უკანასკნელ წინადადებაში სასვენი ნიშნები განგებ გამოვტოვეთ იმგვარადვე, როგორც თვით წარწერა უსასვენ-ნიშნებოდ არის, რომ მკითხველისათვის ცხადი იყოს, რამდენად ძნე-ლი და პასუხსაგები საქმეა ხოლმე ზოგჯერ ერთი სასვენი ნიშნის, მძიმის დასმაც-კი.

მთავარი სიძნელე ის არის, თუ სად უნდა დაისვას მძიმე, რომ ეს წინადადება ისე გავიგოთ, როგორც თვით აბულასანის ძმას ბა-სილს ესმოდა, როდესაც ამ წარწერას აჭრევენებდა. თუ რომ მძიმე „ერისთავთ-ერისთავისა“ შემდგომ დავსვით, გამოვა, რომ აბულასანი „ქართლისა ამირთ-ამირა“ ყოფილა. ხოლო თუ მძიმე „ქართლისა“-ს შემდგომ დავსვით, მაშინ ის ყოფილა „ერისთავთ-ერისთავი ქართ-ლისა“ და არა „ქართლისა ამირთ-ამირა“.

ძველი ქართული სინტაქსის მიხედვით განმარტება განსამარ-ტებადს სიტყვას მისდევდა ხოლმე, მაგ.: „ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ... ნერსც“ (ცაღ ჰაბოხსი 15), „სტეფანოზ ერის-თავმან ქართლისამან“ (იქვე 23) „უწყო ზრახვად ერისთავ-

თა ქართლისათა“ (ცა ვხტნგ გრგსლსა * 406, გვ. 190), „ერისთავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა“-ო (იქვე * 410, გვ. 192). მაგრამ უკვე მე-XI-ე საუკუნეში ძველი სინტაქსიური წესის მაგიერ ახალი შემოდის და ხშირად განსამარტებად სიტყვას განმარტება წინ მიუძღვის მაგ., „მოეგება წინა ქართლისა ერისთავი იოანე მარუშისძე“ (მტნე ქა * 461, გვ. 237), „ბაგრატ ქართველთა მეფე“ (იქვე * 466, გვ. 241), „ბაგრატ აფხაზთა მეფე (იქვე * 467, გვ. 241), „უბოძა ქართლისა ერისთავობა (იქვე * 487, გვ. 260). თვით თამარ მეფის ისტორიკოსსაც უკვე ამგვარი წესი ეხერხება: ქართლის ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტი (ისტრნი და აზმნი * 615, გვ. 389), „ქართლის ერისთავად რატი სურამელი და კახეთის ერისთავად ბაკურ-ყმა ძაგანის ძე“ (იქვე * 632, გვ. 411).

მაშასადამე ძველი ქართული სინტაქსის მიხედვით უნდა ყოფილიყო „ერისთავთ-ერისთავისა ქართლისა, ამირთა ამირისა“. მაგრამ მე-XI-ე და განსაკუთრებით მე-XII-ე საუკ. თამარ მეფის დროსაც, რომელ ხანასაც ეს წარწერა ეკუთვნის, უფრო მოსალოდნელია და ალბათ ასეც ექმნებოდა თვით ბასილს ნაგულისხმევი: „ერისთავთ-ერისთავისა, ქართლისა ამირთა-ამირისა“ და სხვა.

ერთი სიტყვით აბულასანს მისი ძმა ერისთავთ-ერისთავს და ქართლის ამირთა ამირას ეძახის. როგორც ვნახეთ თვით აბულასანიც ამგვარადვე თავის თავს ერისთავთ-ერისთავს უძახის სადაურობის აღუნიშვნელად.

მაგრამ თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ ბასილს თავის წარწერაში თავის ძმის აბულასანის მოხელეობის ნუსხა სრულის სისწორით ვერ აღუნიშნავს. მართალია, რომ ის იყო „ამირთა-ამირად ქართლისა“, მაგრამ მას დავიწყებია დაემატებინა, რომ ის მარტო ქართლის ამირად-კი არ იყო, არამედ ერისთავთ-ერისთავად, „ამირთა-ამირად ქართლისა და ტფილისისა“.

მაშასადამე ირკვევა, რომ საქართველოში ისეთი ხელისუფლებიც ყოფილან, რომელთაც „ამირთა-ამირა“ ეწოდებოდა. თვით ხელისუფლობას კი თურმე „ამირთა-ამირობა (ისტრნი და აზმნი * 699 გვ. 496) რქმევია. უეჭველია ეს სამოხელეო სახელი ტფილისის არაბ საამიროს დროინდელი ნაშთი უნდა იყოს, მაგრამ ამირობა საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაში, როგორც ეტყობა, ჯერ კიდევ იმ ხანში უნდა შემოსულიყო, როდესაც ტფილისი

ქართველებს დაპყრობილი არა ჰქონდათ. მაგალითად დავით აღმაშენებლის მეფობის პირველ წლებშივე „ლიპარიტ ამირა“-ა მოხსენებული, ტფილისი-კი მხოლოდ დავითის მეფობის უკანასკნელ წლებში, 1122 წ. იყო აღებული. მაშასადამე ამირობის თანამდებობის არსებობა ტფილისის დაპყრობით არ ყოფილა გამოწვეული. თუ ლიპარიტის ამირობის დროს ტფილისი ჯერ კიდევ ტფილისის ამირას ხელთ იყო, სამაგიეროდ ტფილისის საამიროს მომეტებული ნაწილი ქართველებს უკვე დაპყრობილი ჰქონდათ, თვით ქალაქს გარდა თითქმის მთელი სანახები ქართველებს ეკუთვნოდათ. აი სწორედ საამიროს ყოფილ სამფლობელოს შემოერთების დროს შეიძლება გაჩენილიყოს პირველად საქართველოშიც ქართლის ამირას თანამდებობა. ხოლო როდესაც ტფილისი დაპყრობილი იყო, მაშინ უკვე გაჩნდებოდა „ამირთა-ამირა ქართლისა და ტფილისისა“:

ამირთა-ამირა ესაავერესად რასაკვირველია ქალაქის უფროსი იყო. მერმინდელი საბუთები გვიჩვენებენ, რომ ამირთა-ამირა ქუთაისშიაც ყოფილა, მაშასადამე ეს ხელისუფლება მარტო საქართველოს დედა ქალაქში კი არ ყოფილა დაწესებული, არამედ დიდმნიშვნელოვან ქალაქების უფროსთა ერთგვარ საზოგადო სახელად გამოდის. ამ აზრს საუცხოვოდ ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თამარ მეფემ, რაკი 1206 წ. ქალ. კარი ქართველთა მიერ დაპყრობილ იქმნა (იხ. ქლ ერის ისტორია II, 611—612), „დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი ივანე“ და მასაც უბოძა ამირთა-ამირობა“ (ისტორი და აზმნი * 699 გვ. 496).

ამირთა-ამირას გარდა საქართველოში თურმე „ქალაქის ამირანი“-ც იყვნენ (კ. გარ. 8₁₇₄), მაგრამ ისინი, როგორც უკვე დავრწმუნდით (იხ. მეჭურჭლეთ-უხუცესი), მეჭურჭლეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელენი ყოფილან. ხოლო რაც შეეხება საქალაქო წესწყობილებას საქართველოში, რაკი ყველა ცნობა ამის შესახებ „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-შია გამოქვეყნებული, აქ მეტს აღარას ვიტყვით.

რათგან ტფილისის ამირთ-ამირა იმავე დროს ქართლის ამირთ-ამირად და ერისთავთ-ერისთავადაც ითვლებოდა, ამიტომ უნებლიედ იზადება საკითხი, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო განაწილებული ქართლის ერისთავთ-ერისთავისა და ქართლის ამირთ-ამირას საბრძანებელნი, როდესაც ეს ორი მოხელეობა ერთსა-და-იმავე პირს არ ებარა? მაგრამ ამ საკითხის გამორკვევისათვის ჯერჯერობით არავითარი ცნობები არ მოკვეპოვება.

გელათის 1078 წ. სიგელში და თამარ მეფის გელათისადმივე 1189 წ. ბოძებულს სიგელში მოხსენებულნი არიან „ოთხმისდურნი“ (ქკბი II, 50), ან „ოთხმესდურნი“ (ქკბი II, გვ. 73). პირველ საბუთში ეს სამოხელეო სახელი ერისთავთ-ერისთავთა და ნაცვალთა შუაა დასახელებული, ხოლო მეორეში აზნაურთა და ნაცვალთა შუა ისე, რომ ჯერ ერისთავნი არიან, მერე აზნაურნი. შემდეგ „ოთხმესდურნი“. სხვა საბუთებში არსად გვხვდება ეს სახელი და იქნებ მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ყოფილიყოს ამგვარი სამოხელეო სახელი? არავითარი ცნობები ამ თანამდებობაზე არ მოგვეპოება. ისიც-კი არ ვიცით, დარბაზის კარს მყოფი მოხელე იყო ოთხმესდური, თუ საქვეყნოდ გამრიგე? თვით აგებულობითაც კი, ეს სიტყვა უცნაურია და მხოლოდ კიდევ ერთი სიტყვაა,—მანდატური, რომელიც ამგვარისავე აგებულობის არის. მანდატური როგორც ვიცით უცხო სიტყვაა, ლათინურ-ბიზანტიურია. ოთხმისდური კი. მის პირველ ნაწილში, მაინც არც ლათინურს, არც ბერძნულს არ მიაგავს.

ზოგიერთს შემთხვევაში როგორც ეტყობა, მეტადრე როდესაც საქართველოს სამეფო ჯარი და ხელმწიფე მტრის ქვეყანას იპყრობდა და საქართველოს შემოუერთებდნენ ხოლმე, ახალ შემოერთებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა სათანადო ვაზირთა შორის-კი არ იყო ხოლმე განაწილებული და თვითეულს თავ-თავისი დარგი-კი არა ჰქონდა მინდობილი, არამედ ერთს ვაზირთაგანს ჩაებარებოდა ხოლმე ყველა აქაურ საქმეების უზენაესი გამგებლობა, იგი მეფის მოადგილესავით იყო ხოლმე. მაგ. როდესაც დავით აღმაშენებელმა „აილო ქალაქი შამახია... და სრულიად ყოველი შარვანი... განმგებელად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდატურთა აჩინა მწიგნობართ-უხუცესი თვისი ქყონდიდელი მთავარ ეპისკოპოსი“ (ცა მწფსა დთსი * 544, გვ. 311). როდესაც გიორგი III ანისი აილო, მან „დაიმჭირა... ტახტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად“, ხოლო ახალ შემოერთებული ქვეყნის მართვა-გამგედ დანიშნა ივანე ორბელი ამირსპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი „თანაშემწეობითა სარგის მკარგრძელისათა და სხუათა თემისა დიდებულ [თა] აზნაურთა“ (ისტრნი და აზმნი * 598, გვ. 368).

ერთს 1053 წ. დაწერილ წიგნის ანდერძში მოხსენებულია „ბოცოელსა მარზაპნისა ჯაყელისა“ ძე არსენი ეპისკოპოსი (მ. ბროსსე Voyage, onz. rap. 30 და ქკბი I, 194). ხოლო ვანანა-ვანქის მონასტრის კედლის წარწერაში ნათქვამია: მე გიორგი მთავარ-ეპი-

სკოპოსმა „ქემან დემეტრე მარზაპნისამან ავაშენე ესე ეკლესიაჲ“—ო (მ. ბროსსე, Voyage Six. rap. 135, შეად. ქვები I, 243—244). ამ წარწერას თარიღად 1022 წელი უზის, მაგრამ რაკი ამასთანავე აღნიშნულია „დავით [მექეთობასა“—ო, ამიტომ მ. ბროსსე ფიქრობს, რომ წარწერის თარიღში იმგვარადღვე, როგორც აქა-იქ სხვაგანაც ასოები აკლია, და ქრონიკონში შეცდომაჲა: „ს“ (200)-ის მაგიერ „ტ“ (300) უნდა ეწეროსო. მაშინ წარწერის თარიღად 1122 წ. გამოვა, დავით აღმაშენებლის მეფობა. ამ ორი შემთხვევის გარდა, თუ არ ვცდები, სხვაგან ამ ხანაში სამოხელეო სახელი „მარზაპანი“ ჯერ აღმოჩენილი არ არის. ამის გამო დანამდვილებით ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება ამ მოხელეების შესახებ, ჩვენ ვიცით მხოლოდ, რომ ამგვარი სამოხელეო სახელი „მარზაპანი“ და თვით თანამდებობაც სასანიანთა მეფობის დროინდელ სპარსეთში არსებობდა. ქართულ ძველ წყაროებშიაც გვხვდება, მაგრამ როგორც სპარსული სამოხელეო სახელი მარზაპანები სპარსთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნების უზენაესი მმართველნი იყვნენ, ხოლო თვით სიტყვა საზღვრის მცველსა ნიშნავს (იხ. ქლ ერის ისტ. I, 230). ცხადია, ეს სიტყვა და თანამდებობა ქართულში და საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში შერჩენილა, მაგრამ იმავე მნიშვნელობით, თუ მას, როგორც სხვა შემთხვევაში არა ერთხელ მომხდარა, მნიშვნელობაც და მოვალეობაც შეეცვალა, ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ქართულ ძველ სახელმწიფო სამართლის ტერმინოლოგიაში და თვით სამოხელეო წესწყობილებაშიაც იყო ისეთი სიტყვა ღ თანამდებობაც, რომელიც მნიშვნელობით სპარსულს „მარზაპანს“—ს მოკვავაგონებს.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება გვიმტკიცებს, რომ საქართველოში საგანგებო ხელისუფალი ყოფილა, რომელსაც თურმე „მონაპირე“ რქმევია. ის სახელმწიფოს ახალ შემოერთებულ ქვეყნის და საზღვრის მცველად და გამგედ ითვლებოდა. როდესაც საქართველომ ქ. კარი დაიპყრო და შემოიერთა, თამარ მეფემ მაგ. „დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი. ივანე და აჩინა მონაპირედ“ (ისტორნი და აზმნი * 699, გვ. 496.).

„მარზაპანი“—სა და „მონაპირე“—ს მნიშვნელობათა მზგავსების გამო საკითხი იბადება, ეს ორი სახელი სხვადასხვა თანამდებობის აღმნიშვნელი იყო, თუ ერთისა და იმავესი. მაგრამ, თუ მომავალში რაიმე ახალი ცნობები არ აღმოჩნდა, ისე ამ საკითხის გამორკვევა შეუძლებელია.

საკიბელები.

პირთა-სახელების საკიბეელი.

- აბალა ნოინი, ყენი 83.
აბდიშო 120.
აბიბოს ნეკრესელი 4.
აბო ტფილელი 106.
აბუ-ბაქრ ათაბაგი 130, 131, 146.
აბულასან ამირა 50, 54, 70, 213.
აბულ-ყასიმ ძე აბუსაჯისი 142.
აბუსერიძე ტბელი 8, 21, 37, 198.
ავაგ ათაბაგი 9, 165, 182.
ავაგ ამირსპასალარი 63, 111, 121.
ავაგ მხარგრძელი 181.
ავთანდილი 170.
ავრელიუსი მარკოზ 103.
აზო 25.
ამანელისძე 42.
ამილახვარი 44.
ანა დედოფალი 65.
ანტონ მარტყოფელი 4.
ანტონი მწ-უხუცესი 121, 126,
127, 130, 131, 132, 133.
ანტონი ნაოკრებლისძე 19.
ანტონ ჭყონდიდელი მწ-უხუცე-
სი 76.
არსენი მამა 31.
არსენი ბერი 15.
არსენი ეპისკოპოზი 216.
არსენი კათალიკოზი 84.
არსლან მაჰმუდისძე 32.
არტარქსერქს მკარგრძელი 19,
22, 24.
არლუნი 13, 14.
არლუნ ნოინი 27.
არლუნ ყაანი 19, 28, 172.
არჩილი 40.
ასმათი 197.
აფრიდონი 68.
აშოტ კურაპალატი 8, 10, 30,
69, 70.
ბაგრატ III 3, 10, 42, 23, 49,
113, 124, 142, 143, 147.
209, 211, 212.
ბაგრატ IV 9, 10, 31, 41, 51,
52, 53, 64, 68, 82, 86,
109, 113-114, 134, 135,
142, 143, 203, 211.
ბაგრატ კურაპალატი 36, 208.
ბაგრატ მეფე 41.
ბათო ყაანი 128, 169.
ბასილ ზარზმელი 38, 69, 94, 106.
ბასილი 37.
ბასილი II კეისარი 7, 113.
ბასილი მწიგნობართ-უხუცესი 127,
128, 129.
ბასილი ქართლისა მთ.-ეპისკოპოს-
ყოფილი 213, 214.
ბასილ ჭყონდიდელი 129.
ბარტჰოლდი, ვ. პროფ. 119.
ბენეშევიჩი, ვ. პროფ. 115.
ბექა სამცხის მთავარი-20.

- ბექა სამცხის სპასალარი 48.
ბექა ჯაყელი სარგისის ძე 41.
ბროსე 210, 217.
Brunner, H. 102.
ბულა 19.
ბულა თურქი 25.
გაბრიელ დაფანჯული 30, 42.
გაბრიელ ერის მთავარი 35, 42.
გაგიკი, კახთა მეფე 209.
გამრეკელი (ამირსპასალარი) 88.
გამრეკელი-თორელი 143.
გვანცა 66.
გიორგი (შიო მღვიმისთვის შეწირული ყმა) 76.
გიორგი აფხაზთა მეფე 124, 209.
გიორგი ლაშა 121, 122, 141, 183, 51, 52, 59.
გიორგი მერჩული 18, 27, 30, 31, 33, 35, 38, 54.
გიორგი მეფე 7.
გიორგი მთაწმიდელი 7, 17, 18, 19, 20, 34, 41, 113, 124, 134, 135.
გიორგი მონაზონი და მწიგნობართ-უხუცესი 126.
გიორგი მწერალი 135.
გიორგი რუსი 49.
გიორგი I. 142.
გიორგი II. 51, 64, 124, 125, 142, 171, 173, 194, 210.
გიორგი III. 7, 11, 23, 32, 33, 46, 57, 92, 111, 120, 123, 139, 140, 142, 153, 157, 182, 210, 216.
გიორგი ჭყონდიდელი და მწ-უხუცესი 67, 125, 126, 127.
გიორგი ხუცეს-მონაზონი 19, 46.
გოდერძი 209.
გორგაძე, ს. 17, 30.
გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავი 205.
გრიგოლ სურამელი 10, 57, 72, 77.
გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავი 206, 208.
გრიგოლ ხ.ნძიელი 29, 42, 115.
გრიგოლის ძენი 79.
გუარამ კურაპალატი 210.
გუზანი 68, 79.
გურგენ მეფე 113.
დადიანი 197.
დადიან-ბედიანი ჯონშერისძე 52.
დავით აღმაშენებელი 3, 7, 13, 15, 22, 23, 36, 41, 47, 54, 108, 124, 125, 129, 133, 139, 142, 143, 146, 171.
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 6, 8, 13, 18, 20, 22, 28, 32, 37, 38, 41, 55, 67, 92, 113, 120, 127, 129, 134, 141, 143, 144, 173, 216.
დავით გარესჯელი 4.
დავით დიდი კურაპალატი 49, 113, 141.
დავით დიმიტრი თავდადებულის ძე 121, 169.
დავით კურაპალატი 34.
დავით ლაშა გიორგის ძე 12, 48, 52, 57, 83, 121, 127, 128, 129, 141, 169, 170, 172.
დავით მცირე 9.
დავით რუსუდანის ძე 14, 47, 169, 170, 172.
დავით სოსლანი 51, 128, 131, 142, 143, 147.
დემეტრე აფხაზთა და ქართველთა მეფე 49.

- დემეტრე ბაგრატ IV-ის ნახევარ-
ძმა 52, 53.
- დემეტრე I 139, 142.
- დიმიტრი დავითის ძე 13, 15.
- დიმიტრი გვანცას ძე 66.
- დიმიტრი თავდადებული 9, 22,
28, 47, 114, 121, 141, 172.
- ევარსლანი 48, 63.
- ენგერი, მაქს 117, 118, 119.
Esmein, A. 97, 99.
- ეთვზე მთაწმიდელი 113, 115.
- ეთვზე მწიგნობართ-უხუცესი 124.
- ეფრემ ეპისკოპოზი 115.
- ეფრემ მცირე 28.
- ვანანე (ი"ე აბუსერიძე ტბელის
და) 57.
- ვარამ გაგელი 52.
- ვარდან დადიანი 69, 114.
- ვარდანის ძე 23, 42.
- ვარდანის ძე ზაქარია 81.
- ვარდანის ძე სარგის 79.
- ვარდან სუანთა ერისთავი 51, 53,
171.
- ვასქენ 17.
- ვაჩე გვარამის ძე 84, 86, 87.
- ვახტანგ გურგასალი 30, 141.
- ვახტანგ დავითის ძე 14, 109,
116, 141.
- ვახტანგ დიმიტრის ძე 47.
- ვახტანგ VI 44, 45, 112.
- ვახტანგ უფლისწული 8.
- ზანქან ზორაბაბელი 36, 50.
- ზარტიძისა ძენი 79.
- ზაქარია ამირსპასალარი 114,
144, 149, 179.
- ზაქარია მკარგრძელი 19, 22, 212.
- თაპარ მეფე 7, 11, 36, 46, 47,
49, 50, 58, 59, 60, 61, 79,
85, 88, 108, 110, 111, 114,
120, 121, 122, 123, 126,
128, 129, 130, 131, 133,
134, 130, 142, 147, 148,
179, 180, 183.
- თამარ მეფის ისტორიკოსი 7, 11,
19, 22, 23, 24, 32, 39, 41,
42, 43, 46, 47, 49, 60, 64,
67, 68, 81-85, 88, 92, 113,
114, 120, 121, 126, 127,
143, 144, 140, 147, 163.
- თაყაიღინ თმოგველი 144.
- თაყაიშვილი, ე. 100, 128, 213.
- თეოდოსი აფხაზთა მეფე 49,
თორნიკე 141, 143.
- თორღუა 12, 15, 16.
- იაბერ (შიომღვიმისთვის შეწი-
რული ყმა) 76.
- იაკობ ბურტანელი 120.
- იბნ-ალა-სირი 119.
- ივანე აბუსერი ძე ტბელი 57.
- ივანე აბასას ძე 211.
- ივანე ათაბაგი 20, 149.
- ივანე ახალციხელის ძე 165.
- ივანე ლიპარიტის ძე 51, 53, 141,
143, 171.
- ივანე მსახურთ-უხუცესი 114.
- ივანე მწიგნობართ-უხუცესი 121.
- ივანე მხარგრძელი 122, 179.
- ივანე ორბელი 11.
- ივანე ორბელი მანდატურთ-უხუ-
ცესი და ამირსპასალარი 150.
- ივანე სარგისის ძე 70.
- ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი ციხის-
ჯვარელი 114, 179.
- ივანე შანშას ძე 57.

- იკუნფელის ძე 159.
ილარიონ ქართველი 4.
იოანე ვარდანის ძე 69.
იოანე კათალიკოზი 126.
იოანე მთაწმიდელი 17.
იოანე საბანის ძე 8, 13, 16, 17, 24, 25, 65.
იოანე შავთელი 56.
იოანე ჭყონდიდელი 124.
იოვანე მწიგნობარი მწერალი 135.
იოსებოს ფლაბიოსი 20.
იუსტინიანე ბიზანტიის კეისარი 204.
კაკაბაძე, ს 100, 108, 110, 111, 128, 133.
კალმახელი 68.
კალმახელი სულა 82.
კარბელაშვილი, პ. 124.
კახაბერი 52.
კახა ერისთავთ-ერისთავი 71, 73, 74, 75.
კახა ერისთავი ახალქალაქისა 57.
კახა თორელი 114.
კვირიკე 9.
კვირიკე კახთა მეფე 75.
Kremer. A. 117, 118, 119, 142.
ლევი 17.
ლეონტი მროველი 141, 144, 151, 209, 210.
ლიპარიტ ამირა 22, 41, 113.
ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი მაგისტროსი 35.
ლიპარიტი 46, 51, 64, 82.
მანაველი მსახურთ უხუცესი 182, 198.
მარი, ნ. პროფ. 61, 66.
მარიამ დედოფალი (ბაგრატ IV-ის დედა) 53.
მარკოზ ავრელიუსი 103.
მარუშიანი 114, 197.
მაყა 69.
მახატლის ძენი 79.
მაჭდი ამირა მუმნი 25.
მელქისედეკ კათალიკოზი 35, 77.
მირიანი 64, 65, 86.
მიქაელ კათალიკოზი 74, 83, 85, 86, 126.
მიქაელ მეძღვიმე 64, 66.
მოსე ხანძთელი 124, 125.
მტბევალი 205.
მუჰამედი 117.
მკარგრძელი 24, 33, 41, 48, 69.
მკარგრძელი ივანე 79.
მკარგრძელი ზაქარია 80, 84.
ნერსე ერისთავი 65.
ნერსე ერისთავთ-ერისთავი 13, 35.
ნერსე ერისმთავარი 24, 25.
ნერშაპი, Nerchakhy 119.
ნიანია ლიპარიტის ძე 68.
ნიანია ქუაბულიძე 51, 171.
ნიჰამ ულ-მულკი 120.
ნიკოლოზ კათალიკოზი 74.
ნისიმე 57.
ნაოლდეკე პროფ. 117, 139.
ორბელიშვილი 44.
პეტრე ვესტი და მწიგნობართ-უხუცესი 124.
პიმენ სალოსი 18.
პროკოპი კესარიელი 115.
ქამთალმწერელი 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 33, 40, 42, 47, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 60, 83, 86, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 121.

- 122, 128, 129, 138, 142, 165.
ჟორდანია, თ. 100, 133.
რატის ლიპარიტის ძე 42, 49.
რუქნადინი 127,
რუქნადინი 161.
რუსთველი 36.
რუსუდან დედოფალი 50, 52, 59, 60.
რუსუდან მეფე 122, 141, 149, 181, 182, 183, 198, 200.
შაბა ორბელიანი 65, 66.
სადუნი 110.
სადუნი ათაბაგი და ამირსპასალარი 182.
სადუნ მანკაბერდელი 165.
შავალათი (ძმა ყიფჩაყთა მეფისა) 146.
საიდ ნასრ ამირა 119.
სალვიანე 104.
სარგის მკარგრძელი 11, 111, 121, 143.
სარგის ჯაყელი 12, 27, 41, 114, 169, 179.
სასანიანი 139.
სალირის ძე 42.
სევიზჯი (ყიფჩაყთა მეფე) 146.
სერაპიონ ზარზმელი 38, 94.
სითილ არაბი 31.
Скабаланович, Н. 114, 116, 128, 140.
სკლიაროსი 141.
სტეფანე მტბევარი 142.
სტეფანოზ გურგენის ძე 25.
სტეფანოზ ორბელიანი 130, 134.
სტეფანოზ ქართლის ერისთავი 134.
სულა კალმახელი 46.
სუმბატ ამირახორი 121.
სუმბატ დავითის ძე 10, 33, 38, 69, 113, 212.
Schröder, R. 97, 98, 99, 100, 105.
ტარიელი 197.
ტარსაიკ ათაბაგი 134.
ტოხაჰსძე 84, 85.
ტურაევი, კ. 120.
ულო ყაანი 40, 48.
ფადლონი 8, 31, 51, 53.
ფადლუნი შედადის ძმა 32.
ფაენელი 64.
ფანასკერტელი ზაქარია 68
ფარნავაზი 141, 151, 209.
ფარჯანიანი სარგის 52.
ფატმანი 198.
ქვაბულისძენი 52.
ქსნის ერისთავი 44.
ყაზან-ყაენი 169.
ყუბასარი 85, 88, 150.
ყუთლუ არსლანი 58.
შადინი 18.
შალვა 16.
შანშა 63.
შარვანშა 67, 68.
შარვანშაჰ ფადლუნი 147.
შედადიანი 32.
შერაქის-ძე 159.
შუშანიკი 17, 24, 28, 30.
ჩინგიზხანი 14.
ციცერონი 102.
ციციშვილი 44.
ცქირი 114.
კიაბერი 43, 74.
კიაბერის ძენი 79.

- ხვაშავი ავაგის ასული 165.
 ხვაშავ დედოფალი 9, 115.
 ხორნაბუჯელი 15, 16.
 ხოჯა აზიზი 27.
 Christensen Arthur 117, 139.
 ხურსი 42.
 ხუტლუბულა 109, 114, 116, 182.
 ჯალალედინი 121, 149.
 ჯარნას-ძე, 159.
 ჯაყელი მურვან 51.
 ჯაყელი სარგის 52, 83.
 ჯიგდა 48.
 ჯიქური მესტუმრე 128.
 ჯუნშერი 40, 141, 210.
 ჰაბო ტფილელი 8, 13, 16, 17,
 35, 65, 211.
 ჰურმიზდი 210.
 Fustel de Coulanges 102, 104.

გეოგრაფიული სახელების საქმიანობა.

- ადარბაგანი 48.
 ამიერ კავკასია 25.
 ამიერი საქართველო 13.
 ანისი 11, 32, 216.
 არაგუი 144.
 არგუეთი 13.
 ატენი 64, 65, 86.
 აფხაზეთი 4, 24, 34, 41, 42, 47,
 113.
 აღმოსავლეთი საქართველო 14, 29,
 44, 151.
 აქარა 13.
 აწყუერი 9.
 ახალციხე 9.
 ბიზანტია 105, 106, 140.
 ბოდო 82.
 ბოცოთ ხევი 9.
 ბუხარა 119.
 გაგის ქვეყანა 8.
 გაგი 69.
 განძა 31.
 გარნისი 20.
 გელათი 111, 132.
 გერმანია 97, 98, 99, 107.
 დასავლეთი საქართველო 4, 10, 11.
 დარიალანი 25.
 დარუბანდი 8, 25.
 დმანისი 36.
 დვინი 120.
 ეგვბტე 17, 21, 118, 119.
 ერაყი 118.
 ვაჰანის მონასტერი 33, 35, 39.
 ზემო ქართლი 33.
 ზენგანი 11.
 ზღვაჰ პონტოჰსაჰ 8.
 თმოგვის ციხე 68, 79.
 თრიალეთი 10, 20.
 იშხანი 40.
 კენი 69, 79.
 კარნუ ქალაქი 127.
 კარი 217.
 კახეთი 4, 5, 12, 15, 35, 34.
 კლარჯეთი 13, 41, 68, 69, 79 145.
 კაიწონი 69, 79.
 ლიხის მთა 2.
 ლორი 69, 84.
 მესხეთი 3, 4, 10, 20, 30, 34.
 მიჯნაძორი 10.
 მტკვარი 26.
 მუხნარი 8.

- ნიკორწმიდა 37.
ნიკოფსი 8, 69.
ოპიზა 10, 109.
ორბეთი 69.
ორომაშენი 74, 84.
ოდრკე 82.
პართთა ქვეყანა 147.
ჟინოანი 84.
რიგისტანი 119.
რომი 103.
რუის-ურბნისი 18, 27.
რუსთავი 84.
საბერძნეთი 12.
სადგერი 9.
სამოქალაქო 13.
საწვილდე 9, 125.
სამცხე 12, 13, 20, 26, 41.
სამცხე-საათაბაგო 9.
საფრანგეთი 61, 97, 99, 107.
საქართველო 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11,
12, 13, 14, 19, 22, 23, 24,
25, 26, 28, 31, 35, 37, 38,
39, 40, 41, 42, 43, 44, 46,
47, 49, 50, 52, 53, 61, 68,
92, 95, 97, 98, 99, 100,
101, 105, 106, 109, 110,
116, 121, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 129,
130, 133, 139, 142, 143,
144, 146, 150, 157, 160,
164, 173, 175, 179, 180,
181, 188, 190, 196, 202.
სომხითი 34, 37.
სპარსეთი 11, 12, 24, 35, 47, 144.
სრულიადი საქართველო 12.
ტაო 10, 109, 145, 202.
ტფილისი 31, 36, 51, 170, 171,
172.
უჯარმის ციხე 172.
ფოთი 134.
ქართლი 3, 4, 6, 13, 25, 34,
42, 49.
ქართლის სამეფო 44.
ქვაბულიანი 12.
ქუთაისი 171.
ღრტილა 124.
ყოველი საქართველო 7, 8.
ყოველი ქართლი 7.
ყუელი 51.
შავი ზღვა 8.
შავშეთი 10, 13, 34, 68, 69, 79.
შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალი 10.
შანქორი 25, 131, 147.
შიომღვიმის მონასტერი 10, 108,
133, 135.
ჩალანუსური 8.
ცხმორისი 37.
ძერნა 125.
ხანძთა 31.
ხერთვისი 9.
ჯავახეთი 10.
ჰერეთი 2, 5, 34, 212.

ბერძენის საძიებელი.

- აბჯრის მტერთველი 154.
აზნაურება 29.
აზნაური 6, 11, 27, 28, 29, 30,
33, 34, 35, 39, 43, 83, 204.
აზნაური მემამულე 32.

„ მოსაკარგავე 32, 33.
„ მეფისაჲ 33.
„ საპატიო 39.
აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქ-
მეთანი 10.
— ნათესავით აზნაური 31, 32.
ათაბაგი 122, 123, 179, 180, 181,
182, 194, 200.
ათის თავნი 151.
ამიდ-ალ-მულკ 119.
Amicus 102.
ამილახორი 123.
ამირ 141, 142.
ამირა 213.
ქალაქის ამირა 215.
ამირახორი 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 185, 198, 200.
ამირა-ლ-ჯუჟუშ 142.
ამირეჯიბი 158, 161, 162, 163,
165, 181, 200, 201.
ამირთ-ამირა 207, 213-215.
ამირ სიფაჰსალარ 141.
ამირსპასალარი 148, 149, 150,
151, 152, 154, 156, 158,
160, 179, 180, 181, 194,
198, 200, 122, 123, 140.
ამირჩქარი 154, 155.
Amicitia 103.
არგანი 98, 160.
„ ოქროსა 158.
ἀρχαί 114.
არხონ 203.
ἀξιωμα 115.
ἀξιωματτα 114, 115.
აჩუხჩი 154, 155, 156.
ბაჟი 177, 178.
ბარგის უხუცესი 187, 188.

ნატონი 102.
ბეგარაი 206, 207.
Beneficarii 102.
ბენეფიციუმი 96.
Beneficium 102.
ბექელი 98, 178, 184.
„ სასიგლე 118.
„ თვალელი 184.
ბოტინატი 173.
გამოსავალი 206.
გამგებელნი საქმისანი 110, 111.
გამგეთ-უხუცესი 161, 166, 201.
განსაგებელი 203, 204.
გვარი საჩინო 24.
გზირნი 206, 207, 208.
გლეხი 37, 38, 71, 77.
„ ნებიერი 72.
„ ნასყიდი 72.
გროსბუხ 157.
გუარი 22, 23.
გუარიანი 23, 31, 39.
დაბარჩამნი 155.
დაბირბედი 139.
დაკრულვილი 62.
დალოცვა 79, 80, 81, 84.
დარბაზი 10, 147.
დარბაზით გამოსულნი მოკელენი
112.
დარბაზის ერნი 147.
დარბაზის თათბირი 147.
დარბაზის კარს მყოფნი მოკელენი
112.
დარბაზობა 149, 153, 158, 183,
188, 198.
„ დიდი 187.
დარბაზს მყოფნი მექურთკენი 176,
178.

დედოფალთა დედოფალი 57.

Defensor 105.

დიდება 41, 113.

დიდებული 7, 30, 54, 56, 58, 59,
40, 41, 42, 43, 44, 45,
46, 47.

„ აზნაური 11, 30, 31, 42
43, 46.

„ თავადი 44, 46.

„ ქონება 85.

დიდებულნი საქართველოსანი 51.

დიდებულება 40, 41, 44, 45, 46.

დიდებულნი 147, 205.

დიდვაჭარი 36.

დიდი დროშა 155.

„ საკელარი 175.

„ ჰაჯები 164

დივანი 119, ვაზირის დივანი 119.

დიოფალი 57.

დიოფალთ-დიოფალი 57.

დომინუსი (dominus) 96.

dominus 105, 107.

დრაჰკანი 173.

დრომის ლოგოთეტი 159.

დროშა 98, 204.

„ საერისთვო 98.

„ სეფე 149.

დუკატი 173.

ეზოთ-უხუცესი 197.

emmunitas 99.

Erblichkeit der Lehen 99.

ერი 20, 21 22.

წურილი ერი 2, 38.

ერისთავი 10, 47.

„ ლარგვეთისა 204.

„ შავშეთისა 205.

ერისთავნი 181, 201-212.

ერისთავთ-ერისთავი 10, 202, 203,
205, 207.

ერისთავობა 203.

ერის მთავარი 203.

ერის მთავრობაჲ 203.

ერნი სოფლიონი 21, 38.

ეჯიბი 163, 164, 181.

„ ავაგისი 165.

„ ათაბაგისა 164.

ვაზირი 116.

„ დიდი 117, 118.

„ სრულუფლებოსანი 117,
118.

ვაზირთა უპირველესი 167, 180.

ვაზირნი 43, 46, 47, 181.

ვაზირთა ბჭობა 152.

ვაზირობა 153, 163, 183, 188,
197, 198, 200.

ვაზირუნ 117.

ვაზურგ-კრამაღარი 139.

ვაკუფ 119.

ვასსალი 97.

ვასალობა 96.

ვასსალუს 96.

ვასსუს 96.

ვაქართ-უხუცესი, 36, 178.

ვაქარნი 35, 36, 178.

ვიზარატ-ტაფტიდ 117.

ვიზარატ ტაფტიდ 117.

ზარდახანა 155, 156, 157, 178.

ზარდახანის მეჯინიბე. 154, 155,
156.

„ მოლარე 155, 156.

„ მწიგნობარი 136, 137, 156,
157, 201.

„ უხუცესი 154, 155, 156,
157.

ზედამდგომელი 162.

ზედამხედველი საქმეთა 111.

ზვარნი 160.

- ზორავარ 203.
ზღვენი 183.
თავადი 48, 50, 57.
„ ანტიოქიისა 53.
თავადნი დიდებულნი 54.
„ სამეფოსანი 51, 54.
„ საქართველოსანი 51, 52.
თავნი და პირნი ქვეყანისანი 56.
თანაზიარენი მეფობისა 111.
თანამეტომე 20.
თანამოლაშქრე ერისთავთ-ერის-
თავისა 205.
თანამონათესავე 20.
თანამყოლნი 102, 103.
„ ხელმწიფისანი 103.
თანამყოფელი და მოლაშქრე 145.
თაყვანება 81, 98.
თემი 11, 12.
თემის ერისთავი 206.
თესლი 16, 17.
immunitas, Immunität, immunité,
იმმუნიტეტი 99.
investitura, ინვენსტიტურა, 98.
Investitur symbolische 98.
კაეტი 142.
„კალმის ხალხი“ 119.
კანჯრის კუდი 155.
კარავი სამზარეულოსა 166.
კარგი მებაჯრე 152, 153.
კარზედ გამგენი 112.
კარის დარაჯა 187.
კახთა სამეფო 202.
კერძი საერისთავოჲ 206.
cliens, კლიენტი 102, 103.
clientela, კლიენტობა 103, 104.
Knaben 102.
comes, comites 102.
comites principis 103.
კომლი 15.
contrat fœdal 97.
კულუხი 71.
კურაპალატი 116.
კვრცხლ-მავალნი 206.
ლარი 174.
ლაშქარი 21, 57, 63.
ლაშქარნი 102.
ლაშქართა გაყრა 149.
ლაშქრის მწუეეველნი 147.
ლაშქარ-ნადირობა 195.
ლაშქართა შეყრა 148.
ლახტი 155.
მაგისტროსი 116.
მამბაგი 179.
მამასახლისნი 206-207.
მამული 14-16.
მ—ის კაცნი 83.
მამულობით 85-88.
მამულობა 202.
მანდატურთ-უხუცესი 11, 122-124,
150, 157-160, 181, 193-4,
200.
მანდატური 216.
manus 108.
მანჯუეები აბრეშუმისა 155.
მარზპანი 217.
მარტიელობა 4.
მდაბიორი 27, 28, 38.
მდიდარნი ერისანი 21.
მდიენები 119.
მებაჯრენი 151-152.
მებაჯრეთ-უხუცესი 123, 151-155,
197, 201.
მეგობარი 102-103.
მეზვერენი 192.

- მეზროხენი 166.
მემაძულე 31, 32.
მერემეთ-უხუცესი 154.
მერემენი 155.
მერიგე 165, 201.
მესარტყლენი 151.
მესაწოლენი 159, 186, 187.
მესაწოლეთ-უხუცესი 159, 183,
186, 188, 201.
მესტუმრე 165, 201.
მეტყავენი 189.
მეულუფენი 193.
მეფის მწდე 194.
„ ხაზინის სეკრეტონი 175.
მელვინე 185, 188, 190, 192, 193.
მ — თ უხუცესი 190, 192-193.
მეჯამენი 166.
მ — თ უხუცესი 161, 166.
მეჯინიბენი 154.
მ — თ უხუცესი 151, 154.
მეჯლისის ჭურჭელი 191.
მეძღვენე 165.
მეჭურჭლენი 167, 176, 189.
მეჭურჭლენი ქალაქისანი 177-178.
მეჭურჭლეთ-უხუცესი 119, 122-
123, 152, 167, 168, 174,
177-179, 183-84, 193, 198
200.
მეხილე 189.
მ — თ უხუცესი 183, 189.
მზარეული 167.
მზაობა 148.
მზრდელი, გამზრდელი 65.
მთავარი 20, 47-48, 203.
მთავარნი დიდ-დიდნი 203.
miles 61.
მილიტეს, milites 61, 102.
მისანდობლობა 84.
მისანდობლობის ბოძება 111.
მისრატულთ-უხუცესი 156.
მიწა-წყალი 6, 8-10.
მკერვალი 189.
მკერვალთ-უხუცესი 189.
მკვიდრი 8, 13, 14, 25-27, 38, 205.
მკვდრი 48-50, 55.
მკვდრნი ქვეყანისანი { 50, 51, 54.
„ სამეფოსანი }
მკვდრად ბოძება 86-87.
მკვდროვანი 14.
მმართველნი 145.
მოთაულნი სამეფოსანი 53.
მოლარენი 184.
მოლარეთ-უხუცესი 183-86, 201,
205-206.
მონადირენი 195.
მონადირეთ-უხუცესი 159, 195-
196.
მონანი მეფისანი 146.
მონაპირე 9, 217.
მონასპათა მთავრის დივანი 119.
მონასპანი 146.
მოსამართლე 7.
მოქალაქე 27-29.
მოყმე 16.
მოჩივარი 7.
მოძრავი სალარო 184, 187.
„ საწოლი 187.
მოხარაჯენი 178.
მოკელენი, მოკელე 108 მმ.
„ ქუეშეთნი 112.
„ დარბაზით გამოსულნი 112.
„ დარბაზის კარს მყოფნი 112.
„ საქვეყნოდ გამრიგენი 112.
მოკელეობა 116.

- მსახურება 204.
მსახურნი 35, 185, 206-207.
მსახურნი მეფისანი 182.
მსახურთ-უხუცესი 122-23, 152,
162, 183, 185-86, 198.
მსოფლიო 27
მუზარადი 155.
მუსტაფის დივანი 119
მუქიფი 178.
მუშრიბი 176-178.
მ—ის მდივანი 119.
მუხტასიბის დივანი 119.
მცუელნი ქალაქისანი 145.
მწდე 181, 193-94.
მწერალი 135.
მწველელნი 166.
მწიგნობარი 157, 165, 184.
მწიგნობარნი 134 შემ. მ—თ—
უხუცესი 122-24, 138, 163,
178. 180-81, 188, 206.
მხედართ-მთავარი 144.
მხედარნი და ლაშქარნი 144-45.
მხედრობა 145.
ნათესავი 17-22.
ნაპირნი 8-9.
ნაცვალი 167, 169.
„ მეჭურჭლეთ-უხუცესისა
168, 176.
ნაწყალობევი 88, 98.
ნებიერად ბოძება 86-88.
ობერ ცერემონიმაისტერ 158.
ოესნი და ყოვჩაყნი ახალნი 146.
ოთხთა ვაზირთა ჯგუფი 122,
123, 138, 167, 183.
ოთხმისდური 202, 216.
ორხოვა 199.
პემანი 148.
პატივი 113-116, 179.
პ—სა ალყენა 116.
პატივით ხილვა 63.
პატრონატი 102, 104.
პატრონი 64-74, 82-96, 102, 104-
107, 145.
patronus 102.
პატრონყმობა 39, 63-71, 78, 89-
96, 104-107.
პირის მეღვინე 192.
„ მწდე 194.
პროტოასიკრიტი 140.
პროტომანდატორი 159.
პროტოვპერტიმოსი 128.
პუერ 96, 102.
პყრობა 158, 188.
რაინდი, რაინდობა 61.
საანგარიშო გოდორი 157, 195.
საბაჟო 107.
საბარკული 155.
საბეგროდ გაცემა 71.
საბრძანებელი 204.
საგამგეო 166.
ს—ოს მუქიფი 161, 166.
ს—ოს უხუცესი 166.
სავანძურნი 171, 172.
სავახსნითე 184.
საეკლესიო გლეხი 205.
საერთო საქმეთა სეკრეტონი 175.
საერისთავო 203.
საერისთავოჲ გამოსავალი 206.
სავაზირო 198, 201.
„ ოთახი 160.
სავაჟრო 36.
საზუერს 107.
საზღვარნი 8.
სათავადო 54.

- სათაგნო ხაზინა 175.
სათხილე 189.
საკაბალოდ გაცემა 71.
საკარგავი 33-34.
საკოშრე 177.
საკუთარი 81-82, 92.
სალარო 162, 174, 183.
ს—ოს მოლარე 184.
„ მუქიფი 185.
„ მწიგნობარი 185.
სალაშქრონი საქმენი 143.
სამამულოდ ბოძება 85-89.
„ შეწყალება 150.
სამანდატურო არგანი 158,
სამეფო საქურტლე 173.
„ ფარი და ლახტი 153.
„ კრმალი 149.
„სამეფოს სვეტის“ დივანი 119.
„სამეფოს სპანი“ 145, 145.
სამთა ვაზირთა ჯგუფი 122-23,
138, 167.
სამთავრო 203.
სამკერვალო საფარეშო 189.
სამრეცხაო „ 188.
სამსახური 71, 82, 87-88, 91.
„ ყმებრივი 71.
სამსახურად ჩამოსულნი 146.
სამცხის მთავარი 154.
„ სპასალარი 150-51, 179.
სამწდენი 194.
სანახევრო 81, 92.
სარგო 196, 107,
სარემო 155.
ს-ს ნაცვალი 155, 161, 166.
„ უხუცესი 155.
საპატიო 81-82, 84-85. 88, 91.
სასთაული 199.
სასიგლე ბეჭედი 184.
სასმურნი სამწდენი 194.
საურავი 162, 183.
საუფლისწულო 9.
საფარეშონი 183, 188.
საქვეყნოდ გამრიგე 112, 179,
181, 201.
საქმის მოქმენი 109.
„ დიდნი და მცირენი 110-111.
„ ქუეშეთნი 111.
საღვინე 190-194.
„ კურტელი სანიადაგო 191.
საღვინის მოლარენი 191-193.
„ მუქიფი 192.
„ კელისუფალნი 192.
საციხისთავო 207.
საცხენე ჯავშანი 155.
საწერელი 119, 136.
საწოლი 162, 183, 185.
ს-ს მეკარე 187, 201.
„ მწიგნობარი 136-137, 201
საქურტლე 162, 167-171, 191.
„ ატენისა 171-173.
საქურტლენი ზემონი და ქვემონი
171.
„ მეფისა 172.
„ ქალაქისა 177.
„ ქუთაისისა 171-73.
საქურტლეთა შემოსავალნი 173.
საქურტლის მუქიფი 176.
„ მწიგნობარი 136, 176.
„ ნაცვალი 168, 175, 178,
201.
„ უხუცესი 176.
სახარაჯო 81-82, 85-86, 92.
სახარაჯავი ხაზინა 175.
სახასო მამულების დივანი 119.
სახელმწიფო დროშა 148.

- სახელმწიფო ქონებათა მდივანი სუფრა 199.
119. სუფრის ნოხი 199.
სახილე 189. ტანუტერნი 208.
„ ტაბაკი 189. „ ტაოისა 208.
სახლი 9, 16, 24-25. „ კლარჯეთისა 208.
სახლის საჭურჭლე 171. ტანუტრობა 202.
სახმარებელი სანიადაგო 174. ტაძრეული 35, 40.
საკევისუფალოჲ 207. ტახტი ოქროჭედილი 199.
საკელოჲ 109. ტომი 16-17, 19, 20, 26.
საჯინიბო 154. ტოპში 16-17.
ს ოს შემოსავალი 151, 154. tutela 103.
საპიბ-ალ-ბარიდ 119. ტყის მცველნი 196-197.
„ „ ხარაჯ 119. ტყის მცველთ-უხუცესი 196.
„ შურატ 119. უაზნო 29, 30 93.
ჭელნი 199-200. უგუარო 23, 93.
სენიორი 96, 99. უკაცრიელი 15, 16.
სეფე მებაჯრე 153-154. უმკვიდრო, 14, 15, 16.
სიგლის ქრთამი 160. უმეჯლისო ჭურჭელი 191.
სიკისტრონი 187. უნაგირი მოჭედილი 155
სიკისტროსანი ჯორი 187. უფალი 70, 94, 105, 107
სისხლი 100. უღვაწი 15
სისხლის დენა 101. უქმი 15
„ სიგელუბი 100-101. უაჲრუაჲც 128
სივაჰსალარ 141-142. უშენებელი 15
სკარამანგი 199. უშენი 15
სკიპტრა 98. ფარეში 190
სოფელი 6, 13, 27, 29. ფარეშთუხუცესი 183, 188, 189
სოფლური 28. ფარმანი 110, 111
სპანი 21, 57, 59-61, 102. ფეოდალი 99
„ იმერნი და ამერნი 145. ფეოდალიზმი 95, 104.
სპათა განახვა 148. ფეოდი 99.
„ შეყრა 148. ფეულუმ 96
სპასალარი 43, 46, 141, 143, ქალაქის ამირანი 178
146, 150. ქალაქის მცუელნი 145
სპასპეტი 46, 139, 141, 150. ქაფა 155
სტრატეგოს 203. ქუეყანა 1, 9, 10, 11, 12
სული 25, 26. ქუეყანისა მოქმედნი 38,

- ქრთამი 137, 138
ქრთამი სიგლისა 165
ქუეთონი ლაშქარნი 144, 145
ქუეშე დაწესებულნი 111
ქუეშეთნი კელისუფალნი 111
„ საქმის მოქმედნი 111
„ მოკელენი 112
ქუქანკი 76, 77
ღვინის მკრეფელნი 193
ღვინის ულუფა 193
ყადის მდივანი 119
ყაიდი 142
ყივჩაყნი 143, 146
ყივჩაყნი და ოვსნი ახალნი 146
ყმა 65, 95, 102
„ შეწირული 70, 90
„ ნებიერი 70, 91
„ ნასყიდი 72, 94
„ სიგლოსანი 73, 89
„ ნაწყალობევი 78
„ შეწყალებული 78, 93, 97
„ მკვიდრი 82
„ მოაჯე 91
ყრმა 65, 66
შეკაზმა მეფისა 186
შერიხხული 62
შეუვალობა 99.
შეშის კოდა 189
შეწყალება 79, 82, 86, 91, 102
შეწყალებულნი 102
შეწყალებულობა 98
შიკრიკნი და მალემსრბოლნი 147
შინაური ეჯიბი 163
შვიდეოლი 206
შუბი 155
შუბი სეფე აღმითა 155
შუბოსანი 187
ჩინური და ქაშანური უსალვინო 174
ჩუხჩერახობა 197
ციხისთავი ატენისა 207
„ მუხრანისა 207
„ მცხეთისა 208
ციხისთავნი 206, 207
ციხოვანნი 145, 207
ციცხეთ-უხუცესი 183, 189
ციცხენი 189
ცოფეჰაუს 155
ცხენი თოროსანი 204.
ცხენის ყელსაბამი მოქედლი 155.
ცხოვრება აფხაზთა 2
წარჩინებულნი 47, 48 56
„ საქართველოსანი 51
„ სამეფოსანი 57
ძღვენი 162
წიგნები წუევისა 147, 148
წინამძღოლნი 186, 187, 188.
წინაშემდგომელნი 206
წუევა ლაშქრისა 130, 147
წუევა სპათა 147
წყალობა 102
„ კელდასხმული 98
წყალობის წიგნი 83, 86, 87
კურჭელი ოქროსი 174
კყონდიდელი 122, 123, 124 125,
194, 201.
კყონდიდლისა ზედამდგომელი 176.
ხაზინადრის დივანი 119.
ხამი აკაზმულობა 155.
ხარაჯა 178.
ხარისტიკარი 106.
ხარკი საერისთო 151, 204.

- „ სამეფო 151, 204.
ხევისთავი 11.
ხელისუფალი 206 .
ხელქვეითნი 68.
ხოჯაა ბუზურგ 119.
კევი 10.
კევისუფალი 10, 206, 207.
კელი 108, 109.
კელისუფალი, -ნი 53, 108, 109, 116.
„ ქუეშეთი 111.
კელდასხმზ 80.
კელშინაური 183.
კრმალი 152, 153.
ჯალაბის გაყრა 200.
ჯარი მუღჳივი ყიფჳაყთა 146.
- „ საქართველოჲსა 145.
ჯაჭვი 153, 155.
ჯაჭვი საღმასურად გაკეთებული 153.
ჯორი სასაგებლე 187.
ჯუარისმტვროველი 156, 158.
ჰზარაპატი 139.
hommage 97.
hommagium hominium 97.
ჰომო 96.
Hulde, ჰულდე 97.
„ thun 97.
„ schwoeren 97.
ferula 98.
fidei datio 97.
fidelitas 97.
Virga pastoralis 98.
-

უმთავრესი უმეჩნეული კორექტურული შე-
ცდომები.

გვ.	სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
17	1 ქვ.	იე მთწმდლსჲ	გი მთწმდლსჲ
96	11 ქვ.	Lehen	Lehen
105	14 ქვ.	მე-XI-ე	მე-X-XI-ე
114	8		ᲘᲚᲗᲘᲗᲗ
117	3 ქვ.	ვაზირუ - ტაჭჳიზ	ვიზარატ - ტაჭჳიდ
117	2 ქვ.	ვაზირუტანდიდ	ვიზარატ - ტანდიდ
128	1	ვაზირათ	ვაზირთა
135	2	ღმჩქნაღყარ	ღმბჩქნაღყარ
145	1	ლაქრითა	ლაშქრითა
159	7	ენჯიჲწინაჲ	ენჯიჲწინაჲ
159	12 ქვ.	იკუნკელიძე	იკუნკელიძე
169	12 ქვ.	საჭურჭელსა	საჭურჭლესა
196	შენ. 2	II, 741	II, 74
196	შენ. 3 ქვ.	ტყის უხუცესსა	ტყის მცველ- თა უხუცესსა

